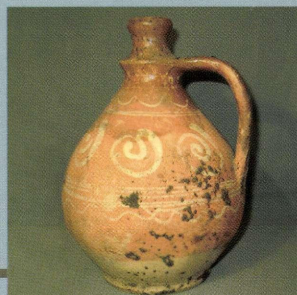

L X X X V I I
2 0 0 5

Néprajzi Értésítő

ANNALES MUSÉI ETHNOGRAPHIÆ

A' Szükségben segédő Könyv' Olvasóinak.

PESTEN és BUDÁN

Néprajzi *Értésítő*

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Néprajzi Múzeum, Budapest 2006

LXXXVII
2005

Néprajzi *Értésítő*

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIÆ

Szerkesztőbizottság
Balázs György, Fejős Zoltán (elnök),
Gráfik Imre, Szacsvey Éva

Szerkesztette
Fejős Zoltán

Munkatárs
Árva Judit

Grafikai terv
Gerhes Gábor

Nyomdai előkészítés
Mandula Bt.

Az angol rezümét fordította
Maltese Rachel

© Néprajzi Múzeum, Budapest, 2006

Felelős kiadó
Fejős Zoltán főigazgató

www.neprajz.hu

A címlapon

1. kép. Mezőcsáton gyűjtött korsó. ltsz.: 68.33.100
2. kép. Verseyhy Ferenc: *Patikai Lukátsnak Oktatásai...* Pest és Buda, 1792
3. kép. Kulacs részlete. Dobó István Vármúzeum, ltsz.: 60.28.1

HU ISSN 0007-9699

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A Néprajzi Múzeum fenntartója az

Tartalom

GRÁFIK IMRE	Keleti kulturális örökségünk: a nyereg 9
WILHELM GÁBOR	Tárgyelmélet, tárgytipológia, tárgyleírás 41
GRANASZTÓI PÉTER	Tárgyak társadalomtörténeti kontextusban A tárgyi világ statisztikai elemzésének új lehetőségei 57
SZOJKA EMESE	<i>A sárközi bútor</i> című katalógus muzeológiai tapasztalatai 69
KENYÉRI KORNÉLIA	Habent sua historia libelli. Jelentősebb hagyatékok a Néprajzi Múzeum könyvtárában 77
VIDA GABRIELLA	Borsodi korsók a 18. századból 131
KONRAD KÖSTLIN	A táska 159

Contents

IMRE GRÁFIK	The Saddle: Our Eastern Cultural Heritage	9
GÁBOR WILHELM	Object Theory, Object Typology, and Object Description	41
PÉTER GRANASZTÓI	Objects in Social History Context – New Opportunities Afforded by Statistical Analysis of the Material Culture . . .	57
EMESE SZOJKA	Museological Experience with the Catalogue of the Sárköz Furniture	69
KORNÉLIA KENYÉRI	Habent sua historia libelli – Historical Strata Within the Library of the Museum of Ethnography	77
GABRIELLA VIDA	Pots from the 18 th Century of Borsod County	131
KONRAD KÖSTLIN	The handbag	159

Keleti kulturális örökségünk: a nyereg

A műtárgykatalógus-munkálatok (GRÁFIK 2002a) és a hozzá kapcsolódó kiállításorozat (Budapest 2002, Szófia és Plovdiv 2003, Nyíregyháza 2003–2004, Ljubljana 2004–2005, Gerersdorf 2005) kapcsán (GRÁFIK 2002b; 2003c; 2004d) – áttekintve a Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben lévő nyergeket – a néprajzi leírások és rendszerezésen, valamint az etnológiai vonatkozások értelmezésén túl, a kollekció bemutatásával megkíséreltük felvázolni a magyar kulturális örökség, az anyagi műveltség egy kiemelkedő jelentőségű tárgyának művelődéstörténetét, továbbá a hozzá kapcsolódó lovas kultúra múltját, jelenét és jövőjét.¹

Jelen tanulmányunkban összefoglaljuk azokat a legfontosabb és tárgyi anyaggal igazolható ismereteket, melyek a gyűjteményi együttes tanulmányozásából kiindulva vizsgálódásaink során feltárultak. Itt és most azonban a hangsúlyt részben a keleti örökséget igazoló kapcsolatokra, részben az időközben előkerült és az újabb – főként nyugat-magyarországi – kutatási eredményeinkre helyezzük.

Az állatok hátalásának eszköze: a nyereg

A magyar nyelv nyereg szava („nerg”, „nărg”) a nyelvtudomány szerint ősi örökség az ugor korból. Ezt igazolják a vogul és osztják alakváltozatok. Az obi-ugorban a szó belseji mássalhangzókapcsolatban hangátvetés történt. Az ugor alapalak „nărk3” lehetett. A szó eredeti jelentése feltehetőleg az állat hátára erősített málha, takaró stb. volt, s keletkezése az ugor kori lótarással lehet kapcsolatban (BENKŐ 1970. 1042–1043).

A ló hátalására szolgáló eszköz elnevezése, neve nyelvünkben az elmúlt századok folyamán igen sokféle változatban (különböző jelzős szerkezetekkel) fordul elő. Így például: néphez, nemzethez, etnikumhoz köthető; a készítés helyéhez – konkrétan vagy általánosságban – kapcsolható; a nyereg használóját jelölő; a nyereggel hátalt állatot megnevező; a nyeregváz, illetve a nyereg díszítő anyagát megadó; a nyereg funkcióját jelző; a nyereg szerkezetére utaló; régészeti lelőhelyhez tartozó; egyéb vonatkozásokat tartalmazó (lásd GRÁFIK 2002a. 9).

Egy nyereg alak-formai megjelenését, típusát alapvetően szerkezeti felépítése, végső soron az úgynevezett *nyeregváz*, illetve annak hiánya vagy megléte és milyensége határozza meg.

A nyeregváz eredendően fából készült, de készülhetett csontból vagy csontdíszítményekkel, esetleg bőrből, illetve bőrkiegészítésekkel, valamint fémből: vasból, acélból. A fából készült nyeregvázat (a Néprajzi Múzeum gyűjteménye szinte kizárólag ilyenekből áll), négy-hat részből illesztették (fűzték, kötözték, csapolták, szögelték, ragasztották, csavarozták) össze. Egy-egy rész alkotja a nyereg oldalát vagy más néven *talpát*, ezek a ló hátára feküdtek fel. Ezek az *oldallapok*, vagy *párnafák*, melyeket, *nyeregszárnynak* vagy *nyeregdeszkának* is neveztek. A nyeregtalpak hossza és alakja függ a nyereg típusától. Kun Péter ázsiai terepkutatásai szerint: „A szárt nyergek talpai rövidek és nem túl szélesek. Ezáltal a súly kisebb helyre összpontosul, ami vastagabb alátéteket kíván meg, annak érdekében, hogy elkerüljék az egy pontra eső súly által okozható sérülést. A szárt nyergek talpfái nem érnek túl a hátsó kápa vonalán, sőt, egy-két ujjnyival rövidebbek is annál, így nem íveltek. A sztyepei nyeregtípusoknál a talpfák kétfélek lehetnek. Enyhén hajlítottak, vagy csak az első kápa vonalától előre eső részük hajlik ívelten egy kicsit felfelé. A sztyepei nyergek najman és argin típusánál a nyeregtalpak teljesen egyenesek. Az egyenes talpfával rendelkező nyergeket hátrább kell a ló hátára rakni, mert a mar kiemelkedése miatt

1 A tanulmány rövidebb, előadás-változata 2005. március 5-én, a Néprajzi Múzeum Napján a Bátky Zsigmond-díj átvétele alkalmával hangzott el. Kutatói munkám végzéséhez és a kiállítási lehetőségekhez nyújtott sokoldalú támogatásáért a Néprajzi Múzeumnak, a Bátky Zsigmond-díj odaítéléséért a múzeum vezetésének és a Népi Hagyományok Alapítvány kuratóriumának ez alkalommal is köszönetet mondok.

nem vízszintesen, hanem hátradöntve állna a nyereg a ló hátán. Ilyen esetben a nyeregtalpak hátul-só végére nehezedne a lovas súlyának nagy része. A talpfák sarkai így »beleállnának« a ló hátába. Előre nyergelni csakis ívelt (hajlított) talpfájú nyereggel lehet. A kerej nyereg talpfái az első kápa vonalától hajlanak egy kicsit felfelé. Ők előrébb rakják a nyeret a ló hátára úgy, hogy az első kápa alá esik a mar hátsó része. A magyar, pontosabban a füredi típusú nyereg talpai hajlítottak, amiből az előre történő nyergelésre következtethetünk. A nyeregtalpak alsó sarkait legtöbbször leke-rekítik.” (KUN 2003. 112.)

Kettő vagy négy részből készült a nyeregdeszkákat összekötő *első és hátsó nyeregkápa*, melyeket általában csak *kápanak* nevezünk. A műtárgyelemzések arra engednek következtetni, hogy az első kápa magasabb a hátsó kápanál. Ezt igazolják Kun Péter legújabb ázsiai terepkuta-tásai is, amikor megállapítja: „Ez érvényes a sztyeppei és a szárt típusra is. Közép- és Kelet-Kazaksztánban használtak olyan nyeregeket, melyeknek első kápai igen magasra nyúltak. Az első kápa magasságának és vastagságának igen fontos szerepe volt. Ezt is, mint minden mást, a cél-szerűség hozta létre és formálta. A lovon ülő könnyű fegyverzetű, de még a bőrpáncélt, vagy sod-ronyinget viselő nomád harcos egyik legsebezhetőbb pontja az alhas, az ágyék, valamint a combtő tájéka volt. Egy eltévedt nyílvesztő, egy kopjahegy végzetes sérülést tudott ezen a részen okozni. Az első kápat vaslemezekkel erősítették meg, ezzel tették még áttűthetlenebbé, hiszen egy egy-szerű fakápat könnyedén át lehetett volna szelni egy éles szablyával. Ezeket a vaslemezeket ezüst-tel borították... A hátsó kápa a lovas megtartásában játszik fontos szerepet. A ferde, de magas nyeregkápák megakadályozhatják egy hirtelen szökellésnél, megugrásnál a lovas kirepülését a nyeregből. A szárt nyeregek többségénél a lovas a kerekded és vízszintes vagy majdnem vízszintes hátsó kápan ül.” (KUN 2003. 111–112.)

Az egyes részeket úgy illesztették egymáshoz, hogy a ló háta közepére ne nehezedjék nyomás, ezért a nyereg, illetve a nyeregváz közepe általában üres maradt, e részt nevezték *nyeregkamrá*-nak. A nyeregkamra jelentőségét a legújabb ázsiai terepmunkára alapozott kutatás is megerősítette: „A nyereg egyik leglényegesebb, de kézzel nem fogható része. Mindenképpen olyan magason kell állnia, hogy ne érje a ló marját, illetve a gerincét. Ez az egyik titka a keleti, így a magyar nyeregnek is. Nem töri fel a ló hátát, és kényelmet biztosít a lónak és a lovasnak egyaránt. A lovak szabad mozgásának egyik alapfeltétele a magas kápa és ülés (lényegében a nyeregkam-ra), valamint a nyeregtalpak ívelt formája és helyzete.” (KUN 2003. 112.)

A nyeregkamra áthidalására, valójában az ülőfelület kialakítására szolgáló rész átkötésére több ujjnyi széles *farbőrt* vagy *farszíjat*, olykor vászonhevedert használnak.

Esetenként annak ellenére, hogy az állat hátával közvetlenül érintkező nyeregtalpat többnyire vászonnal borították, a nyereg alá kerülhetett úgynevezett verejték felfogó takaró is.

A nyereg ülőpárnájának (vánkos) kiképzését különböző tömítőanyagok (például szőr), valamint textil és bőr felhasználásával végezték. Az ülés – különösen díszesebb nyergeknél – nemesebb anyagokból készült, s alkalmanként hímzett *nyeregtakaró*kkal borították. Olykor – több-nyire bőrből készült – *oldaltakarók* is kiegészíthették a nyereg felszerelését (FÜLÖP 2002).

A nyeret rendszeren szíjakkal, hevederekkel (*szügyelő*, *farmatring*, *első*, úgynevezett „*terhelő*” és *hátsó heveder*) erősítették a ló hátára. A biztonságos lovagláshoz nélkülözhetetlenek a külön-böző (fa, vas, sárgaréz) anyagú formájú és típusú *kengyelek*, melyek szíjakon (*kengyelszj*) függ-nek alá a nyeregről.

Egyes nyeregeket mindkét oldalra lelógó, változatosan (áttöréssel, szironyos fonattal, préselés-sel-domborítással, rátéttel) formált szép és esztétikus *sallangok* is díszíthettek, melyeket többnyire a nyergesekkel együtt vagy velük összedolgozó szíjgyártók készítették.

Végezetül a nyereghez tartóznak tekinthetjük a *kantárt* és a *gyeplőt* (kantárszárat), valamint a *zablát* (lásd FÖLDES 1991) is.

A nyereg története, típusai, változatai

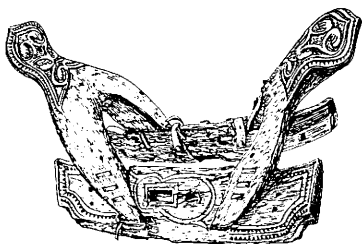
A nyereg fejlődéstörténetét a magyar szakirodalomban – különös tekintettel a keleti, nomád népek történetében betöltött szerepére – elsőként László Gyula vizsgálta (LÁSZLÓ 1943), majd U. Kóhalmi Katalin foglalta össze (U. KÓHALMI 1972), a recens anyagot legutóbb Kun Péter tekintette át (KUN 2003). Tártyörténeti adatok ismeretében és más információk birtokában az látszik valószínűnek, hogy a nyereg valahol Ázsiában alakult ki, s ott jöttek létre azok a változatai, melyek a népvándorlás során jutottak el Európába. A Kárpát-medencébe föltehetően a szkíták vagy a hunok és az avarok révén került.

A régészeti feltárások alapján készült rekonstrukciós vázlatok (vö. LÁSZLÓ 1943; U. KÖHALMI 1968, a legújabb összefoglalását lásd FODOR 2005. 79–81), a krónikák és kódexek miniatúrái, a korai művészeti ábrázolások, a korabeli – bár szórványos és szűkszavú – utalások, valamint a hazai néprajzi és összehasonlító etnológiai adatok révén meglehetősen biztonsággal képet lehet alkotni a honfoglalás kori magyarság által használt s a középkor folyamán alakját, formáját, meghatározó szerkezetét megőrző magyar nyeregről.

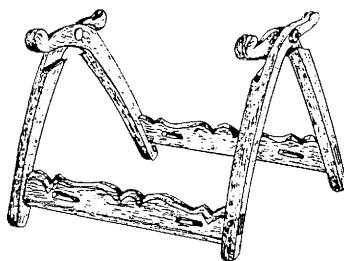
Az európai nyergeket nagy általánosságban két – szerkezeti sajátosságait tekintve alapvetően eltérő – típusban különíthetjük el, melyeket a köznyelv *keleti*, illetve *nyugati* típusként jelöl. Mindkét alaptípusnak természetesen több területi-táji, kisebb-nagyobb eltérést mutató változatai ismeretesek ez különösen a főúri, arisztokrata, uralkodói körök és a női nyergek kiemelkedően ékes, díszített s gyakran egyedi kiképzésű példányainál figyelhető meg.

A vizsgált anyag alapján – szigorúan szakmai szempontból – indokoltabb *kápás-talpas/deszkás* és *villás-oldaldeszkás/léces szerkezetű* nyeregalaptípusokról beszélni. Eltekintve a kisebb részletek és árnyaltabb különbségek számbavételétől, a legfontosabb ismérveket az alábbiakban jelölhetjük meg:

I.

II.

1. ábra. Keleti és a nyugati típusú nyeregváz (I. ltsz.: 121725; II. ltsz.: 83842/d). Garzó Ágnes rajza

Kápás-talpas/deszkás
(Keleti típus)

- könnyű
- talpas-kápás szerkezetű, azaz
- vízszintes, nyeregdeszkákra épített
- viszonylag alacsony állású
- többnyire lapos nyeregtest
- úgynevezett farbőrös, farpárnás fedés
- általában tágasabb ülés
- bőrszíjakkal fűzött

Villás-oldaldeszkás/léces
(Nyugati típus)

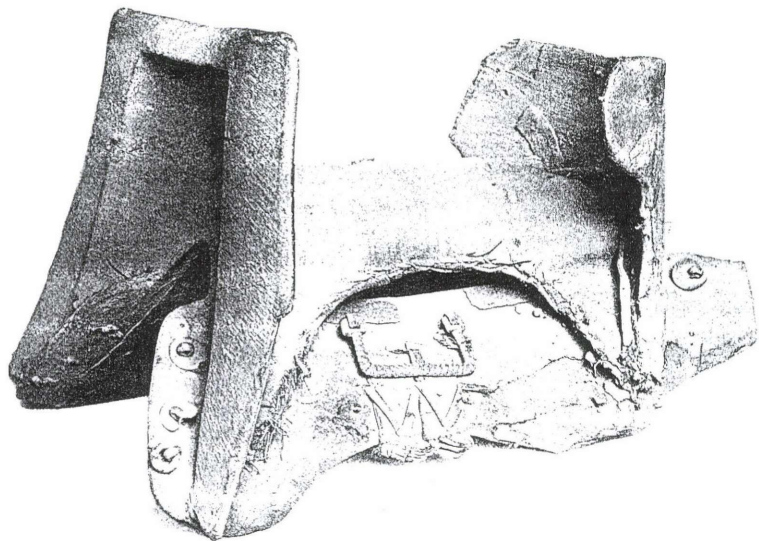
- nehéz
- villás szerkezetű, azaz
- merőleges, villás kápákra épített
- magasabb állású
- meredekebb nyeregtest
- hidas, „székszerű” kialakítás
- szűk ülés
- ragasztott, szegecselt

1. táblázat. A nyeregvázak két alaptípusa

A *nyugati típus* megjelölés alatt a szakirodalom – különösen a középkorra vonatkoztatva – az úgynevezett „lovagi” nyeret érti. Ennek eredete a „párthus” nyeregbe megy vissza. Ezt vették át a rómaiak, és ez a szerkezeti forma terjedt el később Nyugat-Európában, majd visszajutva keletre, egész Dél-Euráziában.

E nyergek alapszerkezetét hazánkban – a később részletezendő – terhelő-, úgynevezett „tergenyész” nyergek őrzik: két villászerű kápa közvetlenül fekszik a ló hátára, s a két kápát kétoldalt deszkák kötik össze.

A nyugati típusú nyereg a középkor lovagvilágának megszűnésével, a nehézlövasság fokozatos háttérbe kerülésével, a lovak hadászati, harcászati alkalmazásának megváltozásával, a lótar-tás és a lovgálás mind inkább polgári igényeket szolgáló elterjedésével kiszorult a használatból. Az új igényeket az úgynevezett *angol nyereg* elégítette ki legjobban, és ez – valamint ennek változatai – terjedtek el leginkább Európában és az Újvilágban is (vö. AHLBORN, ed. 1980).

2. ábra. Lovagi nyereg váza
(LAKING 1920 nyomán)

A magyar nyereg

A *magyar nyereg* legfontosabb jellemzőit, ismérveit tekintve az úgynevezett *keleti típusba* tartozik. Alacsony állású, ív alakú kápáit farból köti össze. A kápák – melyek feje elől határozottan, hátul csak egyes változatoknál domináns –, bőrszíjakkal összefogva és/vagy csapolással illeszkednek a ló hátához simuló nyeregtalpához. Az előrehajló első kápa jobban megemelkedik, a hátsó kápa többnyire hátrafelé dől, és karéjos kiképzésű, kényelmes és mozgékony ülést biztosítva.

A magyarság által használt nyeregek kiválóan megfeleltek a hátalás, a lovaglás különböző (pl. távlovaglás, harci-hadászati) követelményeinek. A nálunk ismert *fanyergek* egyik legnagyobb erénye, hogy kíméli a lovat. Maga a nyereg könnyű, súlya – csak a nyeregvázát értve ezen – mindössze 1,5–2,5 kg. Helyes nyergelés esetén a ló hátát nem sérti fel, s járásában, száguldásában sem gátolja. A nyeregben ülő lovasnak pedig a kengyel használatával, a biztonság érzete mellett, a mozgékonyt – különösen a lovas hadviselésben fontos könnyed oldalra és hátra fordulást – is lehetővé tette.

A későbbi „magyar nyeregnek” nevezett típus középkori használata a páncélos nehézlovasság térhódításával más felépítésű nyereg használatával szorult vissza. A török elleni hatékony könnyűlovas harcforma újra felelevenítette a *magyar nyereg* alkalmazását.

Arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen is a „magyar nyereg”, részben összetett választ adhatunk, részben bizonyos vonatkozásokban további kutatásokra van szükség. Mindekelőtt tisztáznunk kell, mit is értünk „magyar nyergen”, ugyanis mind a szakirodalom, mind a köznyelv e vonatkozásban mutat némi bizonytalanságot. A Néprajzi Múzeum nyeregkollekcióját tanulmányozva, és a forrásokban, szakirodalomban előforduló szövegösszefüggéseket vizsgálva a magyar jelző egyrészt többes jelentéssel is rendelkezhet, másrészt igen összetett jelentéstartalmat is magába foglalhat. Példaként felidézzük, hogy utalhat a nyereg készítőjére, műhelyére, készítési helyére, használójára, előfordulási, származási helyére, de akár, a felsoroltak közül egyidejűleg többre is, s természetesen a fenti vonatkozások tovább részletezhetők.

Megállapíthatjuk, hogy a honfoglalás óta eltelt időszakban a Kárpát-medencében részben belső fejlődés következtében, részben külső hatások alatt megszilárdult a *kápás-talpas/deszks* alaptípus. Ilyenformán joggal nevezhető ennek és a magyarság különböző társadalmi rétegei, csoportjai körében elterjedt változatainak „magyar nyeregként” való megnevezése (lásd GRÁFIK 2003a).

A magyar nyereg részletes leírásaival legkorábbi a 19. század első évtizedeiből rendelkezünk, Alistai Mátyus János huszár főhadnagy 1828-ban megjelent, *A nemzeti lovag* című munkájában (idézi PETTKÓ-SZANDTNER 1931. 209–210).

3a–b. ábra. Csaknem függőleges állású első kápájú magyar (tiszafüredi) nyeregváz a csongrádi Tari János Múzeum gyűjteményéből (Szűcs Judit felvétele), és a legdélebbi előfordulás az újvidéki Vajdasági Múzeum (Muzej Vojvodine, Novi Sad, Szerbia és Montenegro) gyűjteményéből. Fotó Vajdasági Múzeum

Ugyancsak a 19. század első feléből származik egy másik leírás, mely már bizonyos kultúrtörténeti vonatkozásokra is kitér. Gróf Karaczay Fedor huszár ezredes az 1832-ben megjelent *Der ungarische Sattel in seiner Vollkommenheit...* című munkájának előszavában adja meg a magyar nyereg (nyeregfa) legfontosabb tulajdonságait (idézi PETTKÓ-SZANDTNER 1931. 210–211).

A hazai néprajzi muzeológia első kézikönyve a Néprajzi Múzeum anyagából mutat be három nyeret. Az egyik valójában egy nyeregváz, mely a fa- vagy betyárnyereg megjelölés és a kisméretű rajz leírása szerint a Nagyalföldről származik (BÁTKY 1906. 84 és 20. tábla 7. rajz).

A másik tárgy a felszerelt változatok közé tartozik, származási helyeként Szentest adja meg a leírás (BÁTKY 1906. 85 és 20. tábla 11. rajz). A nyereg megnevezés, valamint a közölt – ugyancsak kisméretű – grafika és az ismertetés alapján a 16672 leltári számú tárggyal azonosítható.

A harmadik példa az úgynevezett terhelőnyergek körébe tartozik, és rövid leírása, valamint rajza alapján (BÁTKY 1906. 87 és 21. tábla 11. rajz) a 60.108.19 leltári számú tárggyal tudtuk beazonosítani.

A magyar néprajzi irodalomban a magyar nyereg és nyergelés részletes ismertetésére elsőként – az alföldi Bugac pusztáról – a Néprajzi Értesítőben került sor (lásd GARAY 1936. 110–111).

A néprajzi leírások, a gyűjteményi példányok, variánsok áttekintése alapján a „magyar nyereg” legfontosabb jellemzői az alábbiakban foglalhatók össze:

- 1) a szerkezet minden esetben kápás-talpas/deszkás felépítésű;
- 2) a honfoglalás korából származó példányoknál sem az első, sem a hátsó kápán nincs ún. kápafej;
- 3) a későbbi korszakokban használt nyergeknél többnyire az első kápán már előfordul(hat) kápafej, a hátsó kápa azonban még döntően karéjos kiképzésű;
- 4) az újkorhoz közeledve már többnyire mindkét kápán megtalálható a különbözőképpen kifaragott kápafej;
- 5) minél korábbi egy nyereg, annál valószínűbb a kápák dőlésszögének a kilencven fokhoz való közelítése, de megfigyelhető, hogy az első kápa mindig meredekebb állású, mint a hátsó.

A magyar nyereggel, de főként annak egy jellegzetes változatával, a tiszafüredi nyereggel kapcsolatban az egyik vitatott kérdés az első kápafej kialakítása. A kápafejek alakításának időrendi és elterjedési kérdése még ma sem zárható le teljes bizonyossággal. A honfoglaló magyarság anyagában és a középkori Kárpát-medence nyereghasználatában nem adatolhatók megbízhatóan az egy, illetve két kápafejes nyergek. A kérdést vizsgálva László Gyula a következőképpen fogalmazott: „Az eddigi adatok alapján nem tudom eldönteni, hogy a kápának ez a formálásmódja

pontosan mikor és hol tűnik fel először. Nem annyira az időrendbe nehezen állítható kevés adatom alapján, hanem inkább az arab nyereg egységes szemléletéből és Firduszi szövegrészeiből arra következtetek, hogy a kápafejes nyergesek a szamanida birodalmon keresztül jutottak a steppére s így hozzánk is.” (LÁSZLÓ 1943. 86–87.)

Egy korábbi tanulmányomban a nyereg kialakulásának történeti folyamatában a 10–11. századi (iráni, perzsa) források által említett úgynevezett gombos kápájú nyergesek alapján korábban feltételeztem az első kápa megjelenését (GRÁFIK 2002c). Fodor István régész figyelmeztetett, hogy László Gyula szamanida birodalomra (10–13. század) vonatkozó megállapítása helytállónak tekinthető, s noha nincsenek minden kétséget kizáró bizonyítékok az első kápa fejének kialakulására/kialakítására nézve, az általam feltételezett szaszanida kor (3–7. század) véleménye szerint korai. Elfogadva álláspontját és érvelését, ezúton László Gyula professzort is megkövetem kellően meg nem alapozott állításomért.

Nyergesek, nyereggyártók

A nyereg készítésével foglalkozó mesterembereket *nyergesnek* nevezték. Nyerges szavunk személynévként 1359-től ismert, használatos volt a *nyereggyártó* megnevezés is, amire 1510 óta van adatunk.

A nyergesekre, nyereggyártókra vonatkozó céhes adatokból több-kevesebb hitelességgel tudjuk, hogy Magyarország mely településein készítettek nyergeset. A nyergesek egyidejűleg általában szíjgyártók is voltak, illetve a szíjgyártók is foglalkoztak nyereggészítéssel, s ez utóbbiak már a 14–15. században céhekbe tömörültek (vö. DÓKA 1979; H. CSUKÁS 2005.208 – Ez utóbbiban a füredi nyereg legkorábbi említése 1724-ből a Békés megyei Gyuláról).

A csak nyereggyártó céhekre vonatkozó adatok a 16. századtól állnak rendelkezésünkre: Segesvár 1510, Nagyszeben 1545, Eperjes 1589, Kassa 1591, Lőcse 1592, Késmárk 1614, Sopron 1670, Buda 1690, (Német)Lipce 1728, Pest 1778, Debrecen 1783, Tiszafüred 1822, s mint látható, a céhesedésben élenjáró Erdélyből, a Felvidékről és az ország központjából származnak.

A céhekhez, céhes éléhez kapcsolódó tárgyi emlékek fontos adatokkal szolgálhatnak magára a nyeregre vonatkozóan is. Különösképpen azokra a tárgyakra gondolunk, amelyeken nyeregábrázolások is láthatók. Az első ismert magyarországi nyerges céhjelvényt a kassai céhhez köthetjük, a kassai „NERGGARTO” céh magyar nyelvű pecsétje 1588-ban készült, és egy nyergeset ábrázol (MYSKOVSKY 1878. 96). Lőcsén ugyancsak önálló nyergescéh működött, melynek 1592. évi pecsétjén díszes nyereg látható, előlnézetben (NOVÁK-ŠVEC 1975 – Sedlári). A pozsonyiak céhpecsétje oldalnézetben ábrázolja a nyergeset, a budai nyergesekében (1690) nyereg, takaró és kengyelek láthatók (BOROVSKY É. N./A 309. és 6. ábra; NAGYBÁKAY 1995. 66; továbbá hasonló ábrázolás kapcsán lásd a győri fegyvercsiszárcéh behívóábráját GRÁFIK 2002b. 43–44, valamint a később tárgyalandó tiszafüredi nyergesek behívóábráját).

Az egykori közös szíjgyártó- és nyergescéhekre utalnak azok a céhjelvények, amelyeken nyeregábrázolás is látható. Ilyen például az 1806-ból származó tolnai céhpecsét kötőfék- és nyeregábrázolással, továbbá azok, amelyeknél a kötélből készített kötőfék okán gyakran a kötélverő-mesterség is hozzákapcsolódott, mint például a németlipceiek céhpecsétje 1820-ból, a temesvári céhpecsét vagy a mohácsiak céhpecsétje 1835-ből (NAGYBÁKAY 1995. 66; BOROVSKY É. N./B 267).

Föltehetően későbbi (év és hely nélkül) a Magyar Mezőgazdasági Múzeum egybeöntött, bronz nyergesmester-pecsétnyomója (ltsz.: 63.737.1): „A fekvő ovális, vonallal keretezett nyomólapon angol (priccs) nyereg kockás takaróval, kengyellel. Alatta a mester monogramja: E. K. (31. ábra)” (TAKÁTS 2004. 343.)

Hiteles és tanulságos dokumentumok azok az írásos feljegyzések is, amelyek a nyerges mesterlegények feladataival, életvitelükkel kapcsolatban maradtak fenn. Egy 1783-ból származó erdélyi két nyelvű (német–magyar) *inas és legény remeklés lajtmom* például már arról informál, hogy a nyerges felszabadulóként: „Tartozik meg mutatni, hogy Ő a’ Bőr, Materia, és a Posztó Varrásában, és kivarrásában jártas,” – amennyiben viszont céhbe akar állni: „Tartozik egy Szeke- ret, vagy Kaleszt ismét egy Ló-iskoláznai való Nyerges- és egy Tisztnek való Nyerges egészen készíteni.” (DOMONKOS 2002. 260.)

Áttételesen ugyan, de a nyergesmesterség rangját mutatja az is, hogy a 19. század közepén (1841–1842-ben) a pozsonyi betegházakban milyen számban kezeltek legényeket. Az egyes mesterségek betegházakban kezelt legényeinek nagyságrendje (még bizonyos hibaszázalék mellett is)

valamiféle fontossági sorrendre enged következtetni. A nyergesek 22 fővel, a szabók (98), a vargák (94), a kőművesek (71), a molnárok (66), a sütők (49), a kocsisok (38), a lakatosok (34), a mészárosok (28) után következnek, megelőzve a többi mesterség képviselőit, még a hajólegényeket (21) is (DOMONKOS 2002. 256).

A közvetlen, írásos forrásokon túl nyeregkészítőkre közvetett adatokból is tájékozódhatunk. Ilyenek, pl. a mesterség gyakorlására utaló személy-, illetve családnév. Közbevetőleg megjegyezzük, hogy ilyen kapcsolat nemcsak a magyar nyelvben, hanem a hódoltság idején hazánkban megtelepedett török mesterek esetében is kimutatható: „Az 1550. és 1580. között készült vámnaplók bejegyzéseinek alapján ebben az időszakban Budán több török szíjgyártó és nyerges mester is dolgozott. Erre utal a budai személynevek előtt álló gyakori szaradzs (nyerges) megjelölés is. Az 1550. és 1580. közötti időszakban 12 Szaradzs nevű török kereskedő és mesterember említésével találkozunk, és rajtuk kívül még hat alkalommal említenek a vámnaplók szíjgyártó mestereket.” (GERELYES 1980. 268.)

A névhasználatot vizsgálva különleges forrást, az iparosvégrendeleteket vallatva tárult fel, hogy Győrben a 17. század első felében több nyeregyártó családnév is felbukkant, mégpedig 1613-ban *Nyereghjarto* Gergely, 1639-ben *Nieregiarto* Gergely formában, illetve 1645-ben horvát hangzású előnévvel: *Maratich Nyereghjarto* Gergelyné (HORVÁTH 1998. 164, 168).

S bár a csak névhasználattal kapcsolatos nyelvészeti adatok nem feltétlen bizonyítékok a nyeregyártásra, az összefüggés bizonyos esetekben nem vitatható. Így látja ezt Sárvár iparának és kereskedelmének kutatója is: „Az iparosok számára, foglalkozás szerinti megoszlásukra a meglévő forrásokból, urbáriumokból, összeírásokból nyerünk képet. Mivel a 17. századi összeírások nem tüntetik fel az összeírt személyek foglalkozását, arra csak nevük alapján következtethetünk... 1639-ben készült összeírás szerint Sárvár mezővárosában 63 foglalkozásra utaló nevű személyt írtak össze. Nevük 16 szakmát képvisel.” A bőr- és bőrfeldolgozó ipart képviselők között 1 nyeregiártó és 2 szíjgyártó található (Kiss 1978. 307).

E vonatkozásban példaként hozhatjuk fel Szombathely város nyeregkészítőit is, akikről céhes források 1614 óta adnak hírt, s közöttük nagyon gyakori a „Nyeregyártó” családnév. A kezdetkor csak egy nyerges található a vegyes, *Ötvös, csiszár, lakatos, szíjgyártó és nyergescéhben*, neve: *Nyeregiártó Albert*. Később 1617-ből *Nyeregiártó Bálint*, ugyanő 1634–35-ben mint céhmester, 1636-ban azonban már *Nyeregiártó Mihály* az egyik céhmester, 1939-ből ismét *Nyeregiártó Bálint* az egyik céhmester, 1651-ből tűnik fel *Nyeregiártó Márton*, ugyanő 1656–57-ben, majd 1657–58-ból már *Nyeregiártó Márton* mint az egyik céhmester, 1661–1662-ben ismét *Nyeregiártó Márton*, de funkció nélkül, 1663–1664-ben *Nyeregiártó Gergely*, 1663–64-ben *Nyeregiártó Márton* újfent mint az egyik céhmester, 1665–1666-ban már *Nyeregiártó Gergely* az egyik céhmester, 1666–1667-ből és 1667–1668-ból cím nélkül *Nyeregiártó Gergely*, majd 1669-ben az egyik céhmesterként *Nyeregiártó Gergely*, 1675–1676-ban új névként *Nyeregiártó György*, akit 1677-ben Úrnap után való vasárnap vicecéhmesternek választottak meg, ezt követően 1679–1680-ból ismét *Nyeregiártó Gergely*, majd 1680–1682 között új név tűnik fel; *Nyeregiártó Ferenc*, aki(?) 1683–1686 között *Mikofalvy Nyeregiártó Ferenc* néven van lejegyezve, ezt követően 1686–1689 között *Nyeregiártó György* az egyik céhmesterként, illetve 1689–1693 között és 1696-ban rang nélkül *Nyeregiártó György*, s végül 1700 július 13-i bejegyzéssel *Ujlaky Nyeregiártó György* mint főcéhmester, aki(?) 1701–1702-ben *Nyeregiártó György* néven „csak” mint az egyik céhmester, de 1703-ban mint *Nyeregiártó György* főcéhmester szerepel a dokumentumokban (HORVÁTH 1993. 190–192 és 195–200). Sajnos az egyes személyek közötti családi-rokonsági kapcsolatot nem ismerjük pontosan.

A 19. század közepére nézve több fontos adattal szolgálnak a nyerges mesterségre a fennmaradt úgynevezett vándorkönyvek. A Vas megyei levéltárban található pl. egy 1840-ben és egy 1853-ban Budán (Ofen) nyomtatott kétnyelvű (magyar és német) *Vándorlókönyv* (Wanderbuch).

A korábbi Lintz Ignátz nagykanizsai születésű, tizennyolc éves nyeregiártó legényé, mely a 712. sorszám alatt: „Kiadott Kiváltságos Szombathely Városában (Sabaria, Stein am Anger) T. N. Vas Vármegyében 7-ik Octoberben 1843-ik évben.” Pletnics János városi belső tanácsos, hites főjegyző által aláírva. A bejegyzésekből – többek között – az derül ki, hogy nevezett legény az ország különböző – egymástól távoli – városaiban (pl. Zalaegerszeg, Nagykanizsa, S. a. Ujhely, Pressburg, Sopron, Pest, Szeged) megfordult. Néhány településen többször is, például kortörténeti dokumentumként is figyelmet érdemlő, hogy Bécsben (Wien) először 1845. július 29. keltezésel, majd később közvetlenül a forradalom kitörése után: 1848. április 18-i datálással. Más, ugyancsak tanulságos bejegyzés arról tájékoztat „Hogy a fent nevezett legény magát jámborul viselte bizonyítjuk. H. Berény Jan. 25. 1852. Szakály György Bíró, Barky István Jegyző”.

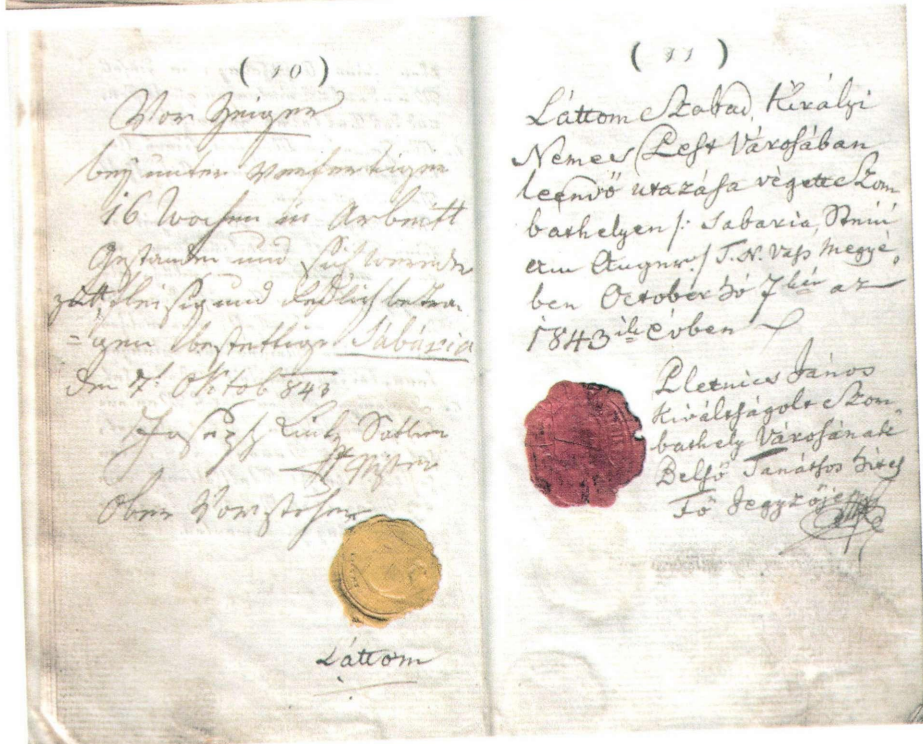
2. Vezeték - és melléknév: *Mich. Lorenz*
 4. Születéshely: *S. Gosthard*
 Járás: *S. Gosthard*
 Koronaország: *Magyar*
 Születés: *1835*
 Honi község: *S. Gosthard*
 Járás: *S. Gosthard*
 Koronaország: *Magyar*
 Vallása: *rom. Katolikus*
 Mesterség: *Nyerges*
 Állapot: *nőtlen*
 Termel: *Kőszep*
 Ábrázat: *hosszas*
 Haj: *Szöke*
 Szem: *Kék*
 Orr: *rendes*
 Száj: *rendes*
 Különös ismertető jegyek: *nincs*
 Névírat: *Mich. Lorenz*
 Vándorlási engedély iránya, és ideje: *magyar, magyar és alsóbb
fokú vidék, egy évre*

2. Vor- und Zuname: *Mich. Lorenz*
 Geburtsort: *S. Gosthard*
 im Bezirke: *S. Gosthard*
 des Kronlandes: *Ungarn*
 Geburtsjahr: *1835*
 Heimatsgemeinde: *S. Gosthard*
 im Bezirke: *S. Gosthard*
 des Kronlandes: *Ungarn*
 Religionsbekenntniß: *r. Katholik*
 Profession: *Wollweber*
 Stand: *ledig*
 Statur: *mittel, 265*
 Gestalt: *langlich, 555*
 Haare: *blond*
 Augen: *blau*
 Nase: *regulär*
 Mund: *regulär*
 Besondere Kennzeichen: *keine*
 Namensfertigung: *Mich. Lorenz*
 Richtung und Dauer der Wanderbewilligung: *für
Ungarn, Bannat, Galizien
und Mähren, 1 Jahr
auf Verlangen*

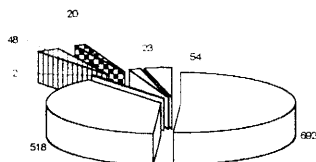
4. ábra. Nyergeslegény vándorkönyve 1853-ból

5. ábra. Lintz Ignác vándorkönyve

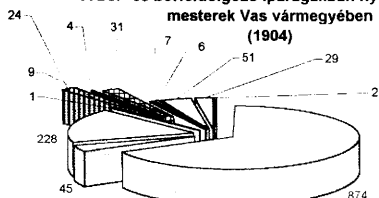
A bőr- és bőrfeldolgozó iparágakban nyilvántartott mesterek Vas vármegyében (1876)

□ cipész
□ csizmadia
□ kesztyűs
□ nyereggyártó
□ szíjgyártó
□ szűcs
□ timár

Mesterség	Szám
cipész	692
csizmadia	518
kesztyűs	2
nyereggyártó	48
szíjgyártó	20
szűcs	23
timár	54

A bőr- és bőrfeldolgozó iparágakban nyilvántartott mesterek Vas vármegyében (1904)

□ bőrványoló
□ cipész
□ cipész és csizmadia
□ csizmadia
□ írhás
□ kalapos és szűcs
□ nyereggyártó
□ szíj- és nyereggyártó
□ szíjgyártó
□ szűcs
□ timár
□ varga
□ varga (csizmadia)

Mesterség	szám
bőrványoló	2
cipész	874
cipész és csizmadia	45
csizmadia	228
írhás	1
kalapos és szűcs	9
nyereggyártó	24
szíj- és nyereggyártó	4
szíjgyártó	31
szűcs	7
timár	6
varga	51
varga (csizmadia)	29
Összesen	1311

6a-b. ábra.
Nyereggyártók
Vas megyében
1876 és 1904
Garzó Ágnes
rajza

E könyvecskéknek – a céhesélet előírásai és „a’ Nagy Méltóságú Királyi Magyar Helytartó Tanácsnak 1816. eszt. Julius 16-án 21080. szám alatt közre bocsátott Rendelése szerint” kiadott vándorkönyvbe foglalt szabályok által meghatározott – funkciójára utal az a bejegyzés, mely szerint „Ezen vándorkönyv tulajdonosának Magyarország határán belőli 1854 Február 28-ig vándorlásra ezzel engedelem adatik. Szombathelyen, October 11. 1853.” (GRÁFIK 2004c. 553.)

Mint köztudott, az 1872-es Ipartörvény megszüntette a céheket, s az egyes mesterségek művelői önálló ipartársulattá alakultak. Ez természetesen a nyergesek, nyereggyártók életében is fordulatot jelentett. A legújabb kutatások tükrében (lásd FÜVESSY 2003a; GRÁFIK 2004b; 2004c; NAGY 2004) úgy tűnik, sokkal több településen és többen készítettek nyergeket, mint azt a korábbi felmérések alapján föltételeztük.

Vizsgálódásaink alapján azt tapasztaltuk, hogy a 19. század második felében, a nyugat-dunántúli régióban, Vas megyében is nőtt a nyereggyártással foglalkozók száma. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876. évi statisztikai jelentésének adatai szerint Vas vármegye 420 településén dolgoztak a bőr- és bőrfeldolgozó kézműipar képviselői. Közülük önálló nyereggyártó harminckét településen 48 fő volt (az összes 3,5 százaléka), akik 21 segédet és 22 tanoncot alkalmaztak. Ugyanekkor az önálló szíjgyártó vállalkozók száma 20 volt (az összes 1,5 százaléka), akik 9 segédet és 7 tanoncot foglalkoztattak (lásd TÓTH 2004).

Nyugat-Magyarországon maradvá, néhány évtizeddel később, az 1904-es Vas megyei címtár adatai szerint négy nyereggyártó, húsz nyerges, két nyerges és szíjgyártó, valamint két szíj- és nyereggyártó, azaz összesen huszonnyolc nyeregkészítéssel közvetlenül foglalkozó mester dolgozott, akiken kívül még harmincegy szíjgyártó is szerepel (lásd FÓTH 1904). A kimutatás jól megkülönböztető mesterségnév-használata az egyes települések eltérő címfelvételi gyakorlatára utal, s természetesen nem zárható ki, hogy a szíjgyártók esetenként ekkor is készítettek nyergeset. A családnévek alapján pedig az állapítható meg, hogy ekkorra már meglehetősen kevés a családon belül átörökölt mesterség. E vonatkozásban kettős folyamat érvényesül. Egyfelől a 20. században már nem feltétlenül törvényszerű a kézművestudás családon belüli továbbadása, azaz ritkul, illetve ritkább a nyerges-, nyereggyártómesterség (és a műhely) apáról-fiúra való átörököltése.

7. ábra. Tiszafüredi nyeregváz (Finta Múzeum, Túrkeve, ltsz.: 53.351.1). Őrsi Julianna felvétele

Másfelől viszont természetesen egyéb bőrös szakmákban (főként szíjgyártó, de kesztyűs, bőrdös, kocsikárpitos, később bőrdíszműves, stb.) iparágakban is folytathatták a fiúk az apáiktól szerzett tudásukat. Ez utóbbit a 19. század második felétől több esetben tudjuk igazolni, például Vas megyéből is dokumentálható többek között Németh József körmendi *szíjgyártó-, nyerges- és bőrdíszművesmester* bélyegzője ezt bizonyítja (GRÁFIK 2004c. 554–556).

Egy nyereggártó központ: Tiszafüred

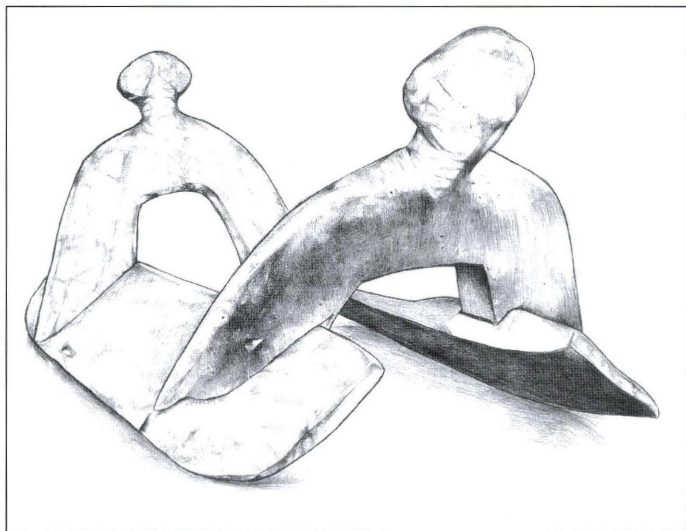
Sajátos és híres változata a magyar nyeregnek a *tiszafüredi nyereg*. A tiszafüredi készítésű, majd ennek elterjedésével kialakult, úgynevezett tiszafüredi típusú nyereg jellegzetessége a viszonylag alacsony állás, valamint az első és a hátsó kápafejek egyaránt úgynevezett *kápakandál*ban való végződése, illetve kiképzése és gyakran mives faragású díszítése.

Figyelemmel kísérve a köznép lovaglási gyakorlatának történeti alakulását, a néprajzi múzeológia tudományos törekvéseit, valamint a gyűjteménygyarapítás gyakorlatát, nem meglepő, hogy a múzeumi közgyűjteményekben többségben vannak a tiszafüredi készítésű nyeregvázak, illetve a tiszafüredi típusú nyergek. E típus a 18., de főként a 19. század folyamán föltehetően országos elterjedésű változat lehetett. Ezt látszik igazolni a magyar nyelvterület legnyugatibb pontján előkerült legújabb tárgy is. A ma Szlovéniához tartozó Kapornak (Krplivnik) tájházának néprajzi gyűjteményében látható fa nyeregváz kétségkívül a tiszafüredi típusba sorolható: „Fő helyre került Škerlakék *kétkápas tehénnyerge*, melyet – az emlékezet szerint – teher- és személyszállításra egyaránt használtak a 20. század első évtizedeiben.” (NAGY 2005. 301, illetve 313.)

A kapornaki nyeregváz készítési helyét sajnos nem ismerjük, és a nyereghasználat körülményei is némi bizonytalanságot mutatnak. A tárgyat tehénnyeregként felidéző emlékezet föltehetően másodlagos funkcióra utal.

A tiszafüredi típus országos elterjedése más dunántúli példákkal (lásd GRÁFIK 2005) is dokumentálható, bár igaz, hogy nem feltétlenül dunántúli készítési helyszínnel. Ilyenformán nem meglepő,

8. ábra. Fanyereg váza (Kapornaki –
ma Krplivnik, Szlovénia – történeti-
néprajzi gyűjtemény)
Orbán Péter rajza

9. ábra. A tiszafüredi nyergescéh
behívó táblája (Itsz.: 51.31.283)
Garzó Ágnes rajza

10. ábra. Nyeregváz (Finta Múzeum,
Túrkeve, Itsz.: 53.369.1)
Örsi Julianna felvétele

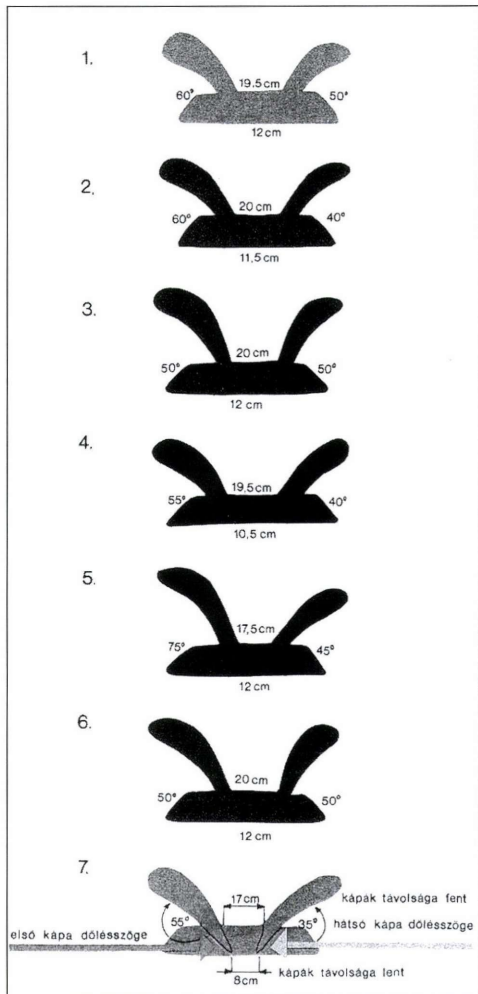
hogy az 1920-as években a szakfolyóiratok hasábjain, a névhasználat kapcsán felvetődő szómagyarázatok sorában több értelmezés, illetve kétely is megfogalmazódik.

Tiszafüred újratelepedése után, egy 1715-ös összeírásban már említettették egy nyeregcsinálóról, 1751-ben pedig egy polgári peres eljárásban említették meg olyan Tiszafüreden gyártott nyereget, melyek díszesebb kivitelűek lehettek, értéküket ugyanis két-két Ft-ban állapították meg. Egy későbbi, 1765-ből származó per viszont azért fontos, mert több, a nyereggyártásra vonatkozó információt tartalmaz. Megtudjuk például, hogy a kápák készítésére alkalmas bükkfát Cserépaluból szereztek be, ahol külön megbízottjuk volt. A különböző 18. századi perekben említett nyolc nyerges neve, pedig azért fontos, mert leszármazottaik nagy része a 19. században is nyereggyártással foglalkozott (FÜVESSY 2002. 6).

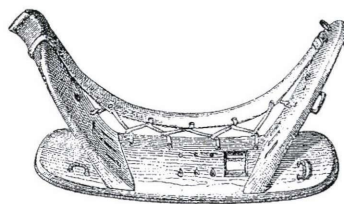
A tiszafüredi nyergesekre vonatkozó kutatásai alapján Füvessy Anikó föltételezi, hogy „a füredi nyergesség történetében – összefüggésben az örökösödési háborúkkal – az 1740–1760 közti két évtizednek volt meghatározó jelentősége. Mária Terézia 1741–1762 között a huszárezredek számát háromról tizenegyre növelte. A jelzett időben irreguláris csapattestek is alakultak, melyben a jászkun kerületek tették a legnagyobb erőfeszítéseket, akik a lovak felszerelésében a környező település kisiparára, köztük a tiszafüredi nyereggyártásra is építettek. A nyergesek a reguláris hadsereg részéről is sok megrendelést kaptak, mely a fürediek ismertségét országossá tette... A nyereggyártás történetében a fordulópont a XVIII. század elején következett be, amikor a huszárezredek ruházatát és felszerelését szabályozták. Egységes nyeregtípussal a magas kápájú *baknyeret* írták elő. Ilyen típusú nyeret készíthettek ekkoriban Tiszafüreden is. A hadiipar nyeregére vonatkozó előírásai időnként változtak. Így pl. a XIX. század elején elrendelték, hogy a nyergesek első és hátsó kápáját patkó alakú erősítővassal kell ellátni. 1832-től a balesetveszélyre hivatkozva a huszárnyergeken első kápafejet tilos lett kialakítani. A nyergeseknek, ha a hadseregtől megrendelést akartak kapni, ezekhez az előírásokhoz alkalmazkodni kellett.” (FÜVESSY 2002. 4–5.)

Tiszafüredről a 19. század elején mintegy 25–30 nyergesműhelyről van tudomásunk, s az ott dolgozók nagy része nyergesdinasztiához tartozott. Forrásaink szerint ugyanekkor céhük kései alapítású, tárgyi emléküik alapján 1822 körül szervezhetők meg. A tiszafüredi nyergescéh behívótábláján – melyet a Néprajzi Múzeum őriz – két évszám (1822 és 1849) is található.

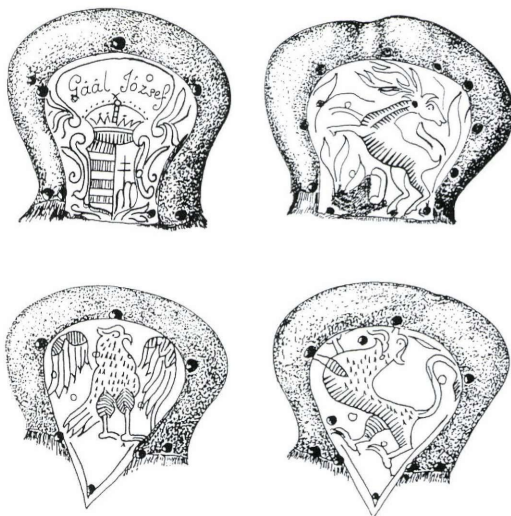
A tiszafüredi típus alkalmassága és népszerűsége századokon át nyomon követhető. A füredi nyereg ilyenformán tehát, mint típus mintául szolgálhatott közelebbi és távolabbi vidékek, tájak

11. ábra. Tiszafüredi készítésű nyeregvázak méretarányai (a szerző szerkesztésében). Garzó Ágnes rajza

12. ábra. Egységes mintájú lovaglási nyeregvár (ADJUSTIRUNGS 1871 nyomán)

13. ábra. Csontos nyereg és kápáinak díszítményei
(ltsz.: 60.108.10). Garzó Ágnes rajza

nyeregkészítő mesterei számára is. Ezt igazolják azok a közgyűjteményi példányok, amelyekről nem tudjuk, hogy hol készültek, de tipológiailag a füredi típusba sorolhatók (lásd GRÁFIK 2004h; 2005 nyeregfényképek).

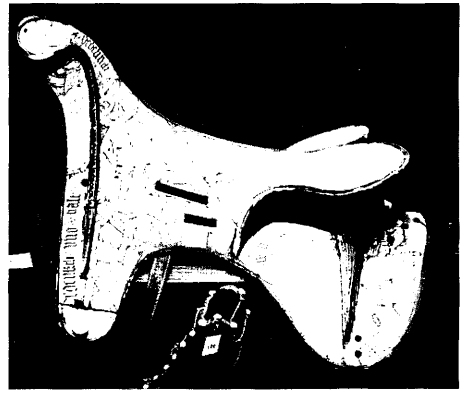
Szerkezetileg lényegében az úgynevezett 1868-as mintájú egységes lovaglási nyeregváz is visszavezethető a füredi nyeregére. Rendszeresítése akkor szorította háttérbe a füredi nyeregggyártókat, amikor előírták a kápák öntöttvasból való készítését, mely feltételnek a füredi nyergesek már nem tudtak eleget tenni. A füredi nyergesműhelyek száma 1854 és 1884 között egyharmadára csökkent (FÜVESSY 2002. 6).

A tiszafüredi nyergesek fénykorából adataink vannak arra is, hogy a füredi nyeregkészítők a 18. század második felében külföldre is eljutottak: „Nagy Frigyes porosz király is teljesen magyar mintára szerelte fel és képezte ki huszárságát, magyar tiszteket és altiszteket kérve ehhez és ugyanakkor nagyszámban vittek ki tiszafüredi nyergesmestereket is, akik Poroszországban készítették a porosz huszárság részére szükségelt nyergeket.” (PETTKÓ-SZANDTNER 1931. 211.)

A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy a magyar néprajzi ismereteket elsőként összefoglaló *Magyarság néprajza* is füredi nyeret mutat be (GYÖRFFY é. n. 272).

A tiszafüredi mesterek közül Kuli Mihály tartott ki a legtovább. Mesterségére és nyerges elődeire igen büszke volt, s az általa is készített füredi nyereg hírét maga költötte versben is megörökítette:

„Tisza partján Tiszafüred,
Ott készült a híres nyereg.
Ezen lovagolt a király,
Mit bizonyít Kuli Mihály.”
(FÜVESSY 2002. 8)

14. ábra. Úgynevezett csontnyereg a kőrmendi Batthyány gyűjteményből az 1912. évi szombathelyi kiállításon (Savaria Múzeum Történeti Osztály fényképtára). Fotó Savaria Múzeum

A huszárnyereg, katonai nyergek

A huszárság mintájára Európa-szerte létrehozott könnyűlovas fegyvernem általános elterjedésével a magyar típusú nyergek évszázadokon át, nélkülözhetetlen kellékei voltak a hadifelszereléseknek. A könnyűlovasság sajátos magyar válfajaként kialakult huszárság hadi sikerei révén Európa-szerte ismertté vált, s a Rákóczi-szabadságharc bukása után a huszárok mindenütt szívesen látottak voltak. Ez a magyarázata annak, hogy a 18. század elejétől kezdve a világ harmincnégy országában terjedt el a könnyűlovasság e jellegzetesen magyar megjelenési formája (vö. RICHARDSON, Hrsg. 1982. 94).

A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy a huszár alakja a magyar tárgyalkotó népművészetnek is kedvelt motívuma (lásd GRÁFIK 2004e).

Az egész ország köznépi nyereghasználatára is befolyással lehetett, hogy a 18. század elejétől a huszárezredek ruházatát és felszerelését szabályok írták elő, s ezek körében egységes nyeregtípusként a magas kápájú magyar *baknyereg* szerepel. A század folyamán gyakori hadseregreformok során 1770-től az altisztek között a nyergest is megemlítik, mint aki a díszszemlén az első sorban állt, és azzal a kiváltsággal is rendelkezett, hogy szolgálata folytatására nem kötelezhették.

A magyar nyergek és a huszárnyergek történeti kapcsolódásait vizsgálva figyelmet érdemelnek azok a szépirodalmi adatok, melyek szerint: a magyarországi nyeregkészítő központok termékei közül a 18. század folyamán országos hírre tettek szert a tiszafüredi és az igmándi nyergek. Gvadányi József (1725–1801) *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* című írásában együtt említi az igmándi nyerges és a füredi nyereggel (GVADÁNYI 1975. 124).

Egyetértünk azzal a következtetéssel, hogy „bár művei 1790-ben és 1793-ban jelentek meg, az élmények, melyeket ezekben megörökített, a XVIII. század közepére vonatkoznak. Ekkor tehát a huszárságnál már általánosan ismert volt a füredi nyereg, sőt feltételezhetjük, hogy a nádor-huszároknak ez lehetett a hivatalos nyeregfajtája.” (FÜVESSY 1996. 355.)

Sokkal kevesebb ismeretünk van a magyar nyergek egy másik „nevesített” változatáról, az úgynevezett igmándi nyeregről: „Azt hiszem, hogy ez a kevésbé ismert, de talán épp oly kiváló nyeregfajta a komárommegyei Nagyigmándról származik. Ugyanis e derék magyar helység lakói valamikor mint kocsival, lóval bánni jól tudó, ügyes és keresett fuvarosok, jeles lótenyésztők (és bizonyára jó lovasok is) voltak nevezeteseek... Azonban olyan adatom, mely nyergünk származására vonatkozó föltevésemet teljesen bizonyossá tenné, egyelőre nincsen. Valamint azt sem tudom megmondani, hogy ez a két nyeregfajta miben különbözött egymástól.” (CSEFKÓ 1922. 123.)

Más források viszont, például a századelőre vonatkozó limitációk ugyanekkor még csak a Bars megyei verkapolait említik meg konkrétan helynévhez kötve (FÜVESSY 1996. 357).

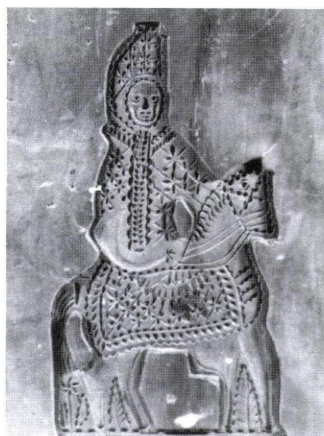
A magyar s azon belül a füredi nyereg és a huszárnyergek összefüggéseit vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a 18–19. század fordulójáig lényegében azonos típusról beszélhetünk. Ezt követően figyelhető meg a huszárnyergek olyan jellegű és kisebb-nagyobb mérvű átalakítása, fejlődése, illetve fejlesztése, mely már több ponton eltérést mutat a magyar, s legfőképp a füredi nyeregtől. Ennek egyik jele, hogy 1832-től a huszárnyergeknél elhagyták – a felbukások alkalmával sok szerencsétlenséget okozó – első kápafejeket, s csak a hátsót tartották meg, a mália célszerű elhelyezésére.

15a–b. ábra. Mángorló és részlete lovas ábrázolással (Itsz.: 70.175.35). Sarnyai Krisztina felvétele

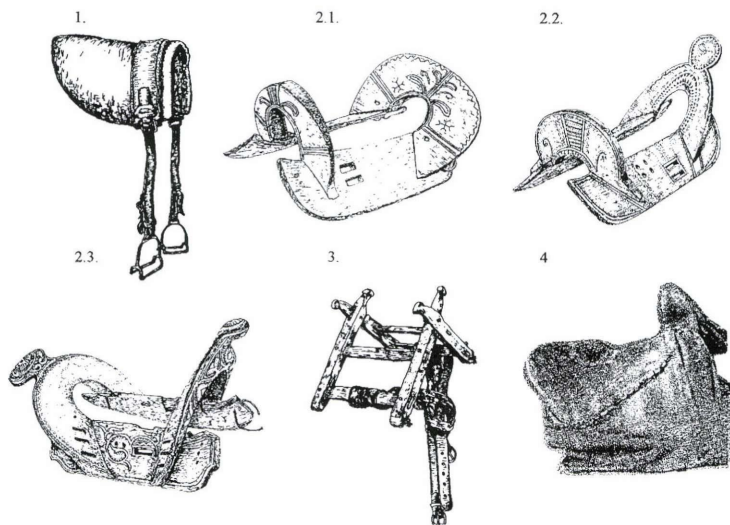
16. ábra. Dámalovas ábrázolása
mézesbábütő fán (ltsz.: 135912)
Roboz László felvétele

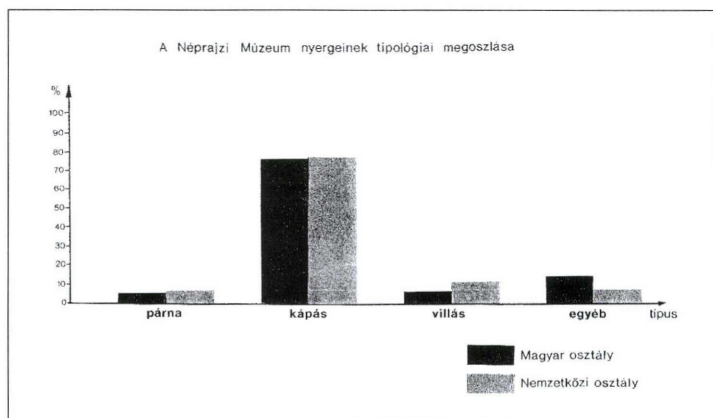
17. ábra. Az intercisai kőtábla (Pető 1965–66 nyomán)

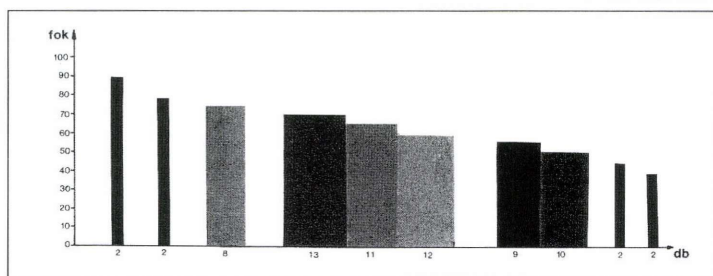
18. ábra. Nyeregváz kereszttrúddal (Finta Múzeum, Túrkeve, ltsz.: 53.350.1)
Örsi Julianna felvétele

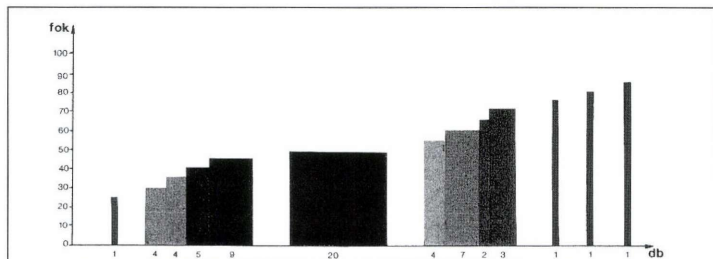
19. ábra. A nyergek főbb alap-típusai (1. ltsz.: 60.108.15 – 2. ltsz.: 77.86.2 – 2.2. ltsz.: 61.30.1 – 2.3. ltsz.: 56.32.157 – 3. ltsz.: 60.108.19 – 4. ltsz.: 83128). Garzó Ágnes rajza

20. ábra. A Néprajzi Múzeum nyergeinek tipológiai megoszlása (a szerző szerkesztésében) Garzó Ágnes grafikonja

21. ábra. Magyar nyergek első kápájának dőlésszöge (a szerző szerkesztésében) Garzó Ágnes grafikonja

22. ábra. Magyar nyergek hátsó kápájának dőlésszöge (a szerző szerkesztésében) Garzó Ágnes grafikonja

A huszárnyergek 1868-ban történt szabályozása és a később végrehajtott változtatások már véglegesen eltávolították a „legmagyarabb fegyvernem”, a huszárság legfontosabb felszerelését az egykori magyar fanyeregtől. A 19. század végi, 20. századi könnyűlovas fegyvernem nyergei már csak távoli (belső szerkezeti) rokonságot mutatnak a tiszafüredi típusú fanyereggel. A katonai nyergek iránti igényt az úgynevezett német, de főként az angol nyergek készítésére szakosodott nyeregyártók, illetve szíjgyártók látták el.

A Néprajzi Múzeum nyeregyűjteménye

A Néprajzi Múzeum gyűjteményei közül a legtöbb nyeret (93 darabot) a Magyar Osztály közlekedésgyűjteménye tartalmazza (GRÁFIK 1989; 2000a), de számottevő a Nemzetközi Osztály több gyűjteményének (Afrika-, Ázsia- és Európa-gyűjtemény mintegy 35 darabos) anyaga is. Szórványosan más gyűjteményekben is találhatók nyergek, illetve nyergekre vonatkozó dokumentációk, így bizonyos összehasonlító elemzésre is lehetőséget nyújt a Néprajzi Múzeumban őrzött nyergek és adatok összessége. A rendelkezésre álló tárgyak az összehasonlító szakirodalom segítségével (lásd a hivatkozott műtárgykatalógusban) alkalmasak a magyar nyergek keleti kapcsolatainak dokumentálására és a különböző típusváltozatok bemutatására.

A Néprajzi Múzeum nyeregkollekciója alapvetően az alábbi főbb alaptípusokba tagolható:

- 1) *nyeregváz nélküli, ún. párnanyereg*
- 2) *kápás, talpas-deszkás nyeregváz*
- 3) *villás, oldalléces-deszkás nyeregváz*
- 4) *egyéb-egyedi nyeregváz*

A Néprajzi Múzeum Magyar Osztályának nyergeinek többsége az alaptípusokat tekintve döntő mértékben a 2) *kápás-talpas-deszkás nyeregvázú* típusba sorolható. Az egyes alaptípusokon belül bizonyos sajátosságok alapján további altípusokat, illetve sokkal inkább változatokat különböztethetünk meg.

A Néprajzi Múzeum Nemzetközi Osztályának gyűjteményeiben található nyergek mind alaki-formai kiképzésük szempontjából, mind felszereltségüket tekintve rendkívül változatosak, tipológiai megoszlásuk nagyjából arányos.

A nyergesmester munkája

A Néprajzi Múzeum magyar nyergeinek készítésére vonatkozóan több egymást jól kiegészítő forrás áll rendelkezésünkre. Általánosságban ismerteti a nyeregkészítés munkamenetét és eszközszükségletét Frecskay János kétnyelvű (magyar–német) szótára, melyben a szerző a nyerges- és a szíjgyártómesterséget együtt tárgyalja, mint írja: „A nyerges-, a nyeregyártó- (Sattler) és a szíjgyártó- (Riemer) mesterségeket, azon oknál fogva, hogy jórészt egynemű anyagot dolgoznak föl s hogy szerszámaik és eljárásaik igen hasonlók egymáshoz, sőt nagyrészt ugyanazok, ... mindkettőt együtt tárgyaljuk.” (FRECSKAY 1912. 296. Megjegyezzük, hogy a szíjgyártókkal szemben a nyeregkészítőknek ismerjük a magyar köznyelvben meghonosodott – németből magyarított – „szádlér”, „szattler”, „szatler” megnevezését is.)

A Néprajzi Múzeum mesterségyűjteményébe került több olyan munkaeszköz, amelyeket Kuli Mihály, az utolsó tiszafüredi nyerges használt (GRÁFIK 2000b. 340–341, 357). A több generáció által átörökölt, nagy mesterségbeli tudással rendelkező mester munkájáról, a füredi fanyereg készítésének fázisairól László Gyula pontos és részletes leírást is közzétett (LÁSZLÓ 1943. 95–106).

Nyergesekre, illetve a nyereg készítésére vonatkozó – a fentiektől kevésbé részletező, de fontos – leírásokkal későbből is rendelkezünk, főként az Alföldről, de a Dunántúlról is, továbbá paraszti visszaemlékezésekkel, ezek azonban már többnyire az újabb típusú (a forrásokban különböző megnevezésű, pl. német vagy angol nyereg), illetve azok változatainak, valamint egyszerű terhelő és lovagló fanyergek készítésére vonatkoznak.

Fontos részleteket tárnak fel a nyereg készítésének folyamatáról, a felhasznált anyagokról, a különböző technikai-technológiai eljárásokról azok az elemzések, melyeket egy-egy tárgy restaurálása során végeztek el a szakemberek.

23a–g. ábra. Ékrovással, faragással és festéssel díszített nyeregvázak részletei (Finta Múzeum, Túrkeve, ltsz.: 53.350.1 és 53.369.1. Örsi Julianna felvétele) és az újvidéki Vajdasági Múzeum (Muzej Vojvodine, Novi Sad, Szerbia és Montenegró) gyűjteményéből. Fotó Vajdasági Múzeum

24a–b. ábra. Tiszafüredi mosósulyok (ltsz.: 68.65.4). Sarnyai Krisztina felvétele

A nyeregkészítés fogásairól természetesen maguk a tárgyak is vallanak. Ezen túlmenően azonban például a nyeregváz részeinek összeillesztési módjai és összeerősítési eljárásai mintegy idő-behatároló tényezőként is értelmezhetők. A régészeti-történeti adatok tükrében a kápák nyeregtalphoz való rögzítését eredendően átfűzött bőrszíjakkal oldották meg. Ezt a technikát a recens anyag is dokumentálja. A Néprajzi Múzeum gyűjteményében található tárgyak szinte minden lehetséges megoldásra nyújtanak példát. Az archaikus összeszíjazáson kívül, esetenként azzal együttesen megfigyelhető a csapolással, enyvezéssel, a fa-, illetve (kovácsolt)vas szögekkel, csavarokkal való összeerősítés is. Ugyancsak kormeghatározó jelleggel bír a kápáknak a nyeregdeszkákhoz (a talpakhoz) viszonyított dőlésszöge, azaz minél meredekebb a kápák állása, föltehetően annál régebbi készítésű a nyeregváz.

A nyeregkészítés a lovas kultúra iránti sokoldalú érdeklődés, a szélesebb körű lovaglási igények megjelenésének eredményeként az 1990-es évektől ismét a szervezett oktatás keretein belül tanulható kézműves-tevékenységek körébe tartozik, melynek elsajátításához új tankönyv, illetve oktató CD-ROM és videofilm is rendelkezésre áll (PÁNCZÉL 1998).

A nyergek, nyeregvázak díszítése

A nyergek díszítésére a nyeregdeszka és a kápa egybeerősítése előtt kerítettek sort. A fanyergeket faragással és festéssel, vonalakkal, pontokkal, virágmintákkal és más motívumokkal díszíthették. Természetesen nem minden nyeret láttak el díszítménnyel.

A legfontosabb eszközök a *cifrázóvasak*, a *cifrázóké*s, a *kis furkó* és egy *fakalapács* voltak. A cifrázóvasakkal különböző nagyságú köröket, félköröket, ék alakot üthettek a fába, a cifrázókéssel faragtak, a kis furkó segítségével beütött mintákkal látták el a fafelületeket.

A nyergek leghangsúlyosabban díszített részei a kápák és a kápafejek oldalai voltak. Olykor csak a külső oldal kapott díszítményt, de több példa van arra is, hogy minkét oldal faragása gazdag és igényes, s esetenként a belső oldal kiképzése munkaigényesebb, mint a külső oldalé.

A füredi nyereggyártó központra vonatkozó újabb néprajzi kutatás eddig kevésbé ismert jellegzetességeket is feltárt a tiszafüredi fanyergek faragott díszítésének eljárásairól, valamint a füredi típusú nyergek díszítményeinek forma- és motívumkincséről. Ezek kapcsán említés történik arról, hogy bizonyos minták, motívumok (pl. indadíszek) nemcsak nyergeken, hanem datált tárgyakon, pl. mestergerendán (1819), szék háttámláján (1838), asztalosgyalun (1847) is feltűntek (FÜVESSY 1996. 366–367).

A Néprajzi Múzeum mesterségyűjteményéből e vonatkozásban újabb adalékkal szolgálhatunk. A 68.65.4 leltári számú mosósúlyok, mely Tiszafüredről származik, különleges dokumentuma a nyereggyártók faragótudásának és díszítményteremtő készségének. A Csalog Zsolt által gyűjtött adatok szerint a debreceni műgyűjtőtől megvásárolt súlykolófat Nyerges Nagy József készítette, aki Tiszafüreden nyergesmester volt, s az ő unokájától került a műkereskedőhöz (vö. FÜVESSY 1996. 359). A keményfából faragott, lapos, trapéz metszetű, nyele felé keskenyedő fatest végén hengeres nyél van, mely nyolcszögű csonka gúla alakú gombban záródik. A keskeny hátlaapon stílizált virágminta található, a nyeregdíszítmények stílusában, a hátteret pedig – ugyancsak egyes tiszafüredi nyeregvázakról ismert – apró félkörökből összetett beütések töltik ki. A tárgy tetején lévő virágdíszítést „szekfű”-nek nevezik. Az egyik oldallapon felirat olvasható: „Olá K 1870”, melyből a névjel feloldását (jelenleg még) nem ismerjük.

A legújabb vizsgálódások éppen a díszítmények segítségével vezettek el nyeregkészítő központok beazonosításához. „A kutatás során egy olyan műhely vagy műhelykör rajzolódott ki, melynek faragóstílusú és a díszítmények témaköre más nyergektől szembeszökően eltért. Az ebbe a típusba sorolható nyergek díszítménye a történeti stílusokhoz sokkal közelebb állt, mint pl. a bizonyíthatóan tiszafüredieké. Faragásuk minőségi munka volt. A tárgyak az ország múzeumaiban szórta jelentek meg, s gyér gyűjtési adataik egy kiskunsági központra utaltak. A Kiskunság környékén a céhkataszterben több nyereggyártó központ is szerepelt. Az azonosításban a szegedi múzeum egyik ilyen díszítményű nyerge nyújtott segítséget, melynek alapján a készítőhely, Kiskunhalas szerepelt. A nyergeken alkalmazott főbb ornamentika igen erős rokonságot mutatott, sok esetben azonos ütővassal alakították ki a beütött mintasorokat is. Azonos vonás volt a készítési idő és a készítettő monogramjának gyakoribb feltüntetése is... A legkorábbi datált darabot, az 1786-os példányt a jeles műgyűjtő, Bozsó János festőművész ... Kiskunmajsa határában egy tanyán találta. Első kápájának dőlésszöge a többi halasi nyeregétől eltérően még meredekebb. Első kápakánala tetején egyszerű beütött mintasor van, két egymással érintkező félkör-ívsor,

melyet a kanál körvonalán beütött rozmaringmotívum zár. A kanál alján domború faragás, mely kiforratlan kompozíciós elrendezésben viaskodó állatokat, oroszlánt és sárkányt ábrázol. A hátsó kápakánál külső oldalán kinyílt virágtányérral és gránátalmákkal kombinált levélkompozíció található...” (FÜVESSY 2003a. 274–275.)

Általánosságban megállapítható, hogy a korábbra valószínűsíthető példányok stilizált virágornamentikája harmonizálni látszik az adott időszak népművészetének más tárgyakon is fellelhető stílusjegyeivel. Hasonló tendenciát mutatnak a széldíszítmények, melyek akár a nyeregdeszkán, akár a kápán fordulnak elő, a korai daraboknál főként egyszerű ékrovás formájában jelennek meg. Egyes díszítőelemek vagy összetettebb díszítmények alkalmazása esetén az is valószínűsíthető, hogy a díszítő funkció mellett, illetve azon túl, bonyolultabb, szimbolikus jelentéstartalmak hordozói is lehetnek a díszítmények. Az ilyen irányú vizsgálódások alapján nem zárható ki az sem, hogy esetenként a nyergeken található ábrák, jelek, évszámok, motívumok, díszítmények elsődleges vonatkozása szemiotikai, a másodlagos pedig díszítő jellegű lehetett (lásd FÜVESSY 2003b; GRÁFIK 2002c; 2004a; 2004f).

A díszítés tekintetében különös figyelmet érdemelnek a Néprajzi Múzeum úgynevezett *csontos nyergei*.

E tipológiailag a magyar nyergek közé sorolható példányok szerkezeti jellemzőikben és alaki-formai megjelenésükben, lényegüket tekintve akár „tiszafüredi típusként” is jegyezhetők. (A csontborításos nyergek különleges változatai a nyeregművesség megkülönböztetett, különleges értékét képviselő – nem köznépi használatú – példányai, a Zsigmond király korabeli csontnyergek, lásd a műtárgykatalógus vonatkozó részeit.)

Végezetül a különböző textil- és bőrborítások, valamint bőrszárnyak és -tartozékok megformálásánál is megjelenik a díszítés igénye, de ezek esetében is felvetődhet, hogy a technikai kivitelezés (pl. varrás, hímzés, fonás, domborítás, kivágás, rátét) a díszítmény kialakítása során vajon kizárólag funkcionális szempontok érvényesülnek, vagy valami más megfontolás is szerepet kaphat. Természetesen nem a fenti technikai megoldásokkal kivitelezett egyértelmű díszítőelemekre, -motívumokra gondolunk, hanem az olyan eljárásokra, amikor pl. a varrással való rögzítés vonalmintázata mintegy díszítőelemként is vélelmezhető (lásd a 60.108.10 ltsz. nyereg ülésárnázatát).

A nyergek használata

A magyarság őstörténetének kutatása azt igazolja, hogy a ló hátalása már a finnugor műveltség része volt: „Az ananyinói kultúrában gyakori lószerszámletekből ... nem elsősorban igavonásra, hanem sokkal inkább a lónak háts állatként való felhasználására kell következtetni.” (MATOLCSI 1977. 251.)

Nyereghasználatra, a nyergekre vonatkozó legkorábbi adatokkal a Kárpát-medencében is a régészeti ásatások szolgálnak. S noha a ló tartására a térségből már a bronzkorból és a korai vasorból is vannak adataink, a rendelkezésünkre álló lovasábrázolások nem alkalmasak annak megítélésére, hogy a hazánk területén élő népek használtak-e valamiféle, akár kezdetleges nyerget, a Római Birodalom Pannónia provinciájában azonban bizonyosan. A pannóniai leletanyag lovas sírköveinek elemzését a nyereghasználatra vonatkozóan Pető Mária végezte el (PETŐ 1965–66).

25. ábra. Nagy József gyöngyöshermáni gazda szüreti felvonuláson az 1920-as években (Magántulajdon)

Nyugat-Dunántúl legkorábbra – az első századra – keltezhető lovas sírkövét, melyen értékelhető ábrázolás található, a soproni múzeum őrzi. A Borbolyán (Walbersdorf – Ausztria) előkerült kőemléket Tiberius Iulius Rufus emlékére állították. A kő egyik képmezőjében jobbra vágató, felszerszámozott lovon ülő, nyilazó lovas alak látható (PETŐ 1965–66. 74 és 1. kép). Az ábrázoláson jól kivehető az *ephippium* szerű kis nyeregtakaró, amit valójában a párnanyereg ősi formájának tekinthetünk.

Ugyancsak az első század közepére datálható egy adonyi sírkő, melyen „hosszú nyeregtakaró alatt nyeregvánkost látunk, amely elől-hátul kápaszerűen felmagasodik. A lovon sem szügyelő, sem farhám jelölése nincs, viszont a kantárt megmintázta a kőfaragó, tehát nem valószínű, hogy a hiányzó részeket festéssel pótolta volna. Ebből következik, hogy a lovon nem lehet nyereg, csak vánkossal ellátott nyeregtakaró.” (PETŐ 1965–66. 76.)

Több, átmenetként is értelmezhető ábrázolás után, időrendben a második század közepéről Lentinus lovaskatona (Intercisa) síremléke következik (őrzője a Magyar Nemzeti Múzeum), melyen „már minden kétséget kizáróan a hevederrel, szügyelővel és farhámmal ellátott nyereg rajza jelenik meg előttünk.” (PETŐ 1965–66. 76, 3. kép.)

Az ábrázolások többsége, noha művészi és kultúrtörténeti dokumentatív értékük vitathatatlan, a nyeregrekonstrukció szempontjából meglehetősen elnagyoltak, sematikusak. PETŐ Mária azonban ebből a korból olyan szerencsés leletről is beszámol, ahol az eltemetett, felszerszámozott ló leletei alapján a korabeli nyeregformát is rekonstruálni lehet. „A lelet Barkóczi László brigetioi (Szőny) ásatása alkalmával került napvilágra. Két lósírt találtak az egyikben egy, a másikban két lóval. Barkóczi rekonstrukciója, amely az előkerült nyeregveretek alapján készült, a *sella equestris* II. századi meglétére utal. A nyereg borból készült, amelyet hevederrel, szügyelővel és farmatringgal erősítettek a ló testére. A szíjazat díszítésére négy, nagy áttört trombitamustrás veret szolgált. A nyeregveretek hátlapjának vizsgálatából az ásató régész arra következtetett, hogy a hátulsó nyeregkápának vaslemez burkolata volt. Barkóczi szerint Pannóniából csak két helyről ismert ez a fajta felszerszámozási mód, az intercisai Cusides kőről és egy Deus Dobratesnek állított emlékről. A Cusides kő vizsgálata után nem tarthatjuk fenn ezt a nézetet, mert az ábrázolásból egyértelműen nem vehető ki, ugyanis csupán a szíjazat és a rojtos nyeregtakaró látszik, a nyereg teljes egészét eltakarja az ábrázolt alak ruházata. Ellenben a brigetioi lelettel teljesen rokon ábrázolás az Intercisából származó kis kőtábla (L. 4. kép), amelynél a lovak hátán rövid takaró és ívelt, peremes szélű kis nyereg van.” (PETŐ 1965–66. 78.)

A lovak hátalása mellett, a szamarak, öszvérek málházására is vannak ismereteink, mégpedig az úgynevezett terhelőnyergek használatára. A teherhordó nyergek más felépítésűek voltak, megnevezésük *sella baiulatoria*, vagy egyszerűen csak általvetőt (*clitellae*) tettek az állatra.

A lótarás fontos szerepet töltött be a Kárpát-medencébe telepedett magyarság életében. A lovak hátalásának magyarországi jelentősége – kisebb-nagyobb területi és hangsúly eltolódással – egészen a 20. század közepéig megfigyelhető, s mind a nemesség, arisztokrácia, magasabb társadalmi csoportok, rétegek, osztályok (lásd KOVÁCS 2004, vö. TURNAU 1985), mind a parasztság és a mezővárosi népesség körében egyaránt jól adatolható (PALÁDI-KOVÁCS 2001). A lovaséletmódhoz, a lovas-kultúrához kapcsolódó tárgyi emlékek – köztük a különböző nyergek – pedig egyaránt megtalálhatók voltak a magasabb társadalmi csoportok, rétegek, osztályok és a népi műveltség emléktáráiban. Erre példa egy újabb híradás, miszerint a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcnak tárgyi emlékei maradtak fenn a Firtos környékéről. Többek között Küsmődön a néhai id. Jakabffy Péter (1877–1973) megőrizte résztvevő elődjétől örökölt kuruc fanyergét (SZÓCS 2003. 12 és fénykép).

A hátalás legegyszerűbb módja eszköz, azaz nyereg nélküli. A lovak szőrén való megülése és az újkor igényei szerint alakított párnanyergek, úgynevezett priccnyergek használata főként a lovakkal, ménesekkel foglalkozó – főként alföldi – csikósok köréből ismert.

Az újabb kutatások azt látszanak megerősíteni, hogy a falusi népesség körében a lovak szőrén való megülését egyes elterjedt népszokások segítettek fennmaradni. A felnőtt legények körében lóversennyel nyert pünkösdi királyság szokására már a 18. század végéről vannak adataink, a hagyomány kiterjedése azonban a 19. századra esik. Horváth Terézia leíró, áttekintő és összefoglaló munkája igazolja, hogy a nyereg nem volt tartozéka a hagyományokban gyökerező pünkösdi vetélkedőknek, de még a korabeli, újonnan szervezett, hivatalos pesti parasztlóversenyeknek sem. 1827-ben följegyezték például, hogy a futtatás előtt: „A’ parasztnak lovai is béirattattak ugyan, de a’ lovaglók és nyergek terhe nem mérettetett meg, mivel ők szőrén lovagoltak.” (BALOGHNÉ HORVÁTH 2005. 91–92)

Utalnunk kell még a nyeregből való hajtásra is. A fogatok irányításának e módja jellegzetes, és mind a fogatolás, mind a nyereghasználat tekintetében hagyományörző hatással bírt. Tájnnyelvi adatok dokumentálják országosan elterjedt voltát, miszerint a „nyerges” szó – a nyeregkészítő,

nyeregyártó megjelölése mellett – a szekér vagy kocsi bal oldalára befogott lovat (is) jelenti (BALOGH 2004. 124). A fogatolásnál használt nyergek egyik jellemző kiegészítője az első kápánál található úgynevezett *keresztrúd*.

A nyeregből való hajtás igen elterjedt volt, s nemcsak a fogatok hajtásánál, a kocsizásnál. A legendás gabonaszállító fahajókat, az úgynevezett bőgőshajókat partról vontató lófogatokat is többnyire nyeregből hajtották (összefoglalóan, több ábrázolással lásd GRÁFIK 2004g).

A kocsizás története azt mutatja, hogy a nyeregből való hajtás párhuzamosan fellelhető a kocsiról való irányítással, s csak az utóbbinak, azaz a mind speciálisabb igényeket kielégítő fogatok, hintók bakról történő hajtásának elterjedésével szorul ki a gyakorlatból.

A Néprajzi Múzeum tárgyai azt is példázzák, hogy minél egyszerűbb a nyeregváz és a nyereg felszereltsége, annál bizonyosabb, hogy köznap felhasználásra készült, esetenként kifejezetten egy bizonyos munkavégzésre (lásd a különböző, főként szamaraknál használt *terhelő*, illetve *málhanyergeket*). Más megközelítésben: minél igényesebb, díszesebb és tartozékokkal gazdagabban felszerelt egy nyereg, annál valószínűbb annak sajátos körülményekhez, speciális funkciókhoz, ünnepi alkalmakhoz kapcsolódó felhasználása.

A parasztság, a faluk és mezővárosok népének múlt századokbeli életéből, a lovaglásról, s az ehhez elengedhetetlen felnyergelés menetéről kevés részletes leírás áll rendelkezésünkre. A közlekedési feltételek javulása, a korszerűsödő közlekedési eszközök elterjedése, pedig fokozatosan háttérbe szorította a köznép lovaglótudását, s bizonyos foglalkozásokhoz (például csikósokhoz) kötötte, illetve a parasztság, a falusi népesség körében lovaglást alkalmosszerűvé tette, többnyire egyes ünnepi eseményekhez (például szüreti felvonulás) kapcsolta.

A 20. század végén és a 21. században mindinkább előtérbe kerültek a nyergek használatának új területei és alkalmai, mint például a sport, a hippoterápia (lásd GYÖRGYPÁL 2002) és a szabadidő kitöltése. E sokoldalú érdeklődést egyre gazdagabb hazai és külföldi szakirodalom, illetve népszerűsítő irodalom, továbbá színvonalas folyóiratok (*Lovaselet*, *Lovasfutár*, *Lovas Nemzet*, *Nemzetközi Lovasmagazin*) igyekeznek kielégíteni.

A fentiekén túl azt is tapasztaljuk, hogy a történelmi múlt, valamint a lovas hagyományok iránt megélnéknél, s – esetenként kisebb-nagyobb mértékben idealizált – újabb érdeklődés ismét ráirányította a figyelmet a ló hátalásának évszázadokon át bevált eszközére, a magyar fanyeregre. Miközben történeti hagyományok elevenednek fel: többen tanulmányozzák a régi nyergeket, rekonstrukciókat készítenek, sőt a nyeregkészítés mesterségét elsajátítva mai igényeket is kielégítő fanyergek előállításával kívánják átörökíteni a magyar (tiszafüredi) nyereg használatát.

Függelék

A Néprajzi Múzeum napján elhangzó előadás arra is jó alkalom, hogy visszatekintsünk a különböző méretű, következőképpen anyagának tartalmában és kivitelezésében is eltérő kiállítások értékelő reflexióira. Szándékunk a jövőben értékelni a vendégkönyvi bejegyzéseket, ez alkalommal csak néhány példát hozunk fel (az ünnepélyes körülményekre való tekintettel az egyébként tanulságos kritikát tartalmazóktól ez alkalommal eltekintve).

Budapest

„Akadt aki összeszámolta: nyelvünkben több szólas található a lovakról, mint a nőkről. Ez is jelzi, hogy évszázadokon át – voltaképpen egészen a XX. század derekáig – kultúránknak mennyire fontos része volt az a négylábú jószág, amelynek különböző fajtái megnevezésére is oly gazdag a magyar szókincs. Jóllehet, talán első pillantásra periférikus választásnak tűnhet, hogy időszaki kiállítását a Néprajzi Múzeum a nyergeknek szentelte; ám a ló hátalásának témája alkalmas arra, hogy e perspektívából érdekes és tanulságos tablót nyújtson nemcsak a hajdanvolt hétköznapiokról, a múltunkról, hanem a jelenről is, amelyben a lovas kultúra ugyan szűkebb körben, de tovább él, sőt lassanként új területeket és újabb társadalmi csoportokat hódít meg. Napjainkban már itthon sem hat a meglepetés erejével, ha egy múzeumi tárlat egy meglehetősen körülhatárolt tárgycsoport bemutatásán keresztül törekszik megismertetni azt a közeget is, amelyből az egykor kiemelődött. Bár a *Nyeregbe!* című kiállításon a múzeumban őrzött valamennyi nyereg látható volt (a magyar anyag is száz darabra tehető) ... *Gráfik Imre* ... képes volt a második emelet termeit megtölteni – nemcsak tárgyakkal, hanem mondanivalóval is... Mivel a témát nemcsak néprajzi, hanem tágabb kultúr-történeti összefüggésekbe ágyazták, a különböző korokra és kultúrákra való kitekintés, az alakváltozatok nem tették unalmassá a kiállítást. Látható volt többféle nyeregrekonstrukció és érdekes muestra az európai, ázsiai és afrikai nyergekből. Ugyancsak a változatosságot segítette a ló- és nyeregábrázolásokat bemutató népművészeti anyag: a mézeskalácsmintáktól kezdve a textíliákon, kerámiákon át a faragott és festett padokig. Nem feledkeztek meg a hanghatásokról sem, s volt lehetőség nemcsak ismeretterjesztő videofilm, hanem kapcsolódó multimédiás CD-ROM-ok megte-

kintésére is... Akik lemaradtak a gazdag anyag megtekintéséről, két reprezentatív, mind képanyagát, mind szövegét tekintve is tartalmas kiadványból megismerhetik a legfontosabb tudnivalókat. Az egyik a *Nyeregbe!* című katalógus voltaképpen a kiállítás forgatókönyve, a másik a Néprajzi Múzeum nyereggyűjteményének tárgykatalógusa. Mindkettő szövege és megszerkesztése *Gráfik Imre* munkája.” (SZULOVSKY 2002. 54–55.)

Budapest (részletek a kiállítás vendégkönyvéből)

„Es ist erstaunlich für einen Laier, was man aus einem 'Sattel' machen kann. Sehr interessant, anschaulich und lehrreich. Ich wünsche weiteren Erfolg. Th. Hentschel, Brandenburg”

„Igazán érdekes és értékes kiállítás: látványos, hasznos és tanulságos. Minden korosztály és a legkülönbözőbb érdeklődésű, felkészültségű látogatók is bőven találnak látnivalót. Gondos előkészítő munka és kivitelezés. Dicséret érte a kurátornak, a múzeumnak a munkatársaknak és a segítőknek. Tisztelettel:” (azonosíthatatlan aláírás)

„A wonderful exhibition not only of the saddle but also as a celebration of the horse.” (azonosíthatatlan aláírás)

Nyíregyháza

„A *Nyeregbe!* című ... kiállítással több ezer év történelme elevenedik meg a látogató szeméi előtt. Ugyan a történelmi homályba vész, ki és mikor készítette el az első nyeret, a történeszek és az etnográfusok egyetértének abban, hogy több ezer évvel ezelőtt valahol Belső-Ázsiában készült el az ember és a ló kapcsolatának ékes bizonyítéka a ma is használatos nyereg. A hosszú évezredek alatt a használati eszköz, jelentős változásokon ment keresztül, azonban ma már az is tény, hogy jó ideje csupán az alapanyagok változnak, a formavilág nem. Így lehetséges az, hogy már honfoglaló őseink a manapság is használatos nyeregben érkeztek a Kárpát medencébe. A nyíregyházi Jósza András Múzeumban több tucat nyeret tekinthet meg a látogató, miközben felelevenedik a magyarság lovas kultúrája. Bepillantást nyerhetünk a ló és az ember kapcsolatába és mindezek mellett azt is megtudjuk, hogy a tiszafüredi mesteremberek igazi hungarikummá formázták a kápás-talpas nyeregtípust, amely ma is a legnépszerűbb a világon. Az izgalmas

nyereg történeti időutazást 3 hónapig tekinthetik meg az érdeklődők.” – „A Nyergebe! című kiállítást megtekintette Kállai Pál a legendás zsoke is és elismerően nyilatkozott róla.” (Nyíregyháza Online 2003.)

Szófia-Plovdiv (részletek a kiállítás vendégkönyvéből – fordította Rónai Tánya)

„A kiállítást, mely Gráfik Imre érdeme, érdekes, nagy szakértelemmel és változatos rendezési fogásokkal kiviteleztek. A kiállított nyergek felbecsülhetetlen történelmi és néprajzi értéket képviselnek, a nagyszerű litográfiákkal és archív fotókkal kiegészítve a régmúlt idők romantikáját idézik elő. Sok sikert a rendezőnek és sikeres utat a kiállításnak! P. Danova, I. Minkova, Szófia Nemzeti Néprajzi Múzeum”

„Dicséretes kezdeményezés a nyergek évszázados fejlődését bemutató kiállítás megrendezése. A magyar nép nagy gondossággal és sok szeretettel készítette és tökéletesítette a lótenyésztő, a lovas, a huszár „kényelmét” szolgáló nyergeket, és tudását, tapasztalatát továbbadta Közép- és Kelet-Európában. Ez a néprajzi kiállítás egy hagyományos magyar mesterség – az egyik legelterjedtebb közlekedési módon belüli – magas művelési színvonalát érzékelteti. Dimitar Derlitanszki, mérnök”

Ljubljana

„A megnyitó óta elhangzott vélemények alapján az alábbiak fogalmazhatók meg a budapesti Néprajzi Múzeum *„Nyeregbe Európa!”* címet viselő kiállításáról: A nyergekről, nyeregkészítőkről, a nyergek díszítéséről adott áttekintés, valamint a magyar lovas kultúra történelmi bemutatása a látogató elé varázsolja a magyarok hagyományos kötődését a lóhoz, s a kiállítás megtekintői azt is megtudhatják, hogy a magyarok milyen hatással voltak az európai könnyűlovasság fejlődésére. A modern lovas kultúra (sportlovaglás, rekreációs és terápiás lovaglás) felidézésével sikerült elérniük a kiállítás rendezőinek (kurátor: Dr. Gráfik Imre, művészeti kivitelező: Nagyné Sebestény Krisztina), hogy megdőljenek a középkori lovas hadjáratokról kialakított sztereotípiák.” (MUNDA-HÍRNÖK 2005. 46.)

Irodalom

ADJUSTIRUNGS

1871 Adjustirungs- und Ausrüstung-Vorschrift für das k. k. Heer. Tl. 2. Cavallerie: Dragoner, Huszaren, Uhlanen. Wien, Wien, Hof- und Staastdr.

AHLBORN, Richard E. (ed.)

1980 Man made Mobile. Early Saddles of Western North America. Washington, Smithsonian Institution Press.

BALOGH Jánosné HORVÁTH Terézia

2005 A pünkösdi király Csepregen és Jókainál. Csepreg, Farkas Sándor Egylet.

BALOGH Lajos

2004 Büki tájszótár. Szombathely, Vasi Szemle Szerkesztősége.

BÁTKY Zsigmond

1906 Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest, Hornyánszky Viktor.

BENKŐ Loránd (főszerk.)

1970 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. H–O. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BOROVSKY Samu (szerk.)

– é. n./a [1896–1914] Magyarország Vármegyéi és Városai. Pozsony vármegye. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság.
– é. n./b [1896–1914] Magyarország Vármegyéi és Városai. Temes vármegye. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság.

CSÁNYI Károly (szerk.)

1912 A vasvármegyei műtörténeti kiállítás katalógusa. Szombathely, Vasvármegyei Kultur-Egyesület.

CSEFKÓ Gyula

1922 Füredi nyereg. Magyar Nyelv, XVIII. évf. 123.

H. CSUKÁS Györgyi (szerk., és bevezetőt írta)

2005 Az Mester Emberek Míveinek árazása. Sziggyártók és nyereggyártók árszabásai (1597–1821). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

DOMONKOS Ottó

2002 A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szokásai a XV–XIX. században. Budapest, Magyar Kézművesipartörténeti Egyesület.

FODOR István

2005 Nyergesmesterség. In SZULOVSKY János (szerk.): A magyar kézművesipar története. Budapest, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. 79–81.

- FÓTH Kálmán (szerk.)
1904 Vasvármegye és városai czímtára. Szombathely, Fóth Kálmán.
- FÖLDES László
1991 A zabla tipológiája és szakterminológiája. (Javaslat múzeumi leltározás szókészletére.) Múzeumi Kurír, 62. sz. (VII. köt. 2. szám) 37–39.
- FRECSKAY János
1912 Mesterségek szótára. Budapest, Hornyánszky Viktor.
- FÜLÖP Hajnalka
2002 Nyeregtakarók. Budapest, Néprajzi Múzeum. /Kamarakiállítások 6./
- FÜVESSY Anikó
– 1996 A tiszafüredi fanyergek és faragott díszítményeik. Múzeumi Levelek, 75 (II), 353–368.
– 2002 A füredi nyereg. Tiszafüred, Tariczky Alapítvány. /Tiszafüredi füzetek, 1./
– 2003a Egy stílusban azonosítható kiskunhalasi nyereggyártó műhely. Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, XIII. évf. 273–277.
– 2003b Birodalmi és országcímerrel díszített magyar nyereg. In S. LACKOVITS Emőke – VICA Gyula (szerk.): Kéve. Debrecen–Veszprém. 15–26.
- GARAY Ákos
1936 Magyar nyergelés. Néprajzi Értesítő, XXVIII. évf. 110–113.
- GECSÉNYI Lajos
1979 Győri céhek a XVI. század második és a XVII. század első felében. Arrabona, 21. sz. 145–166.
- GERELYES Ibolya
1980 Török szíjgyártók és nyergesek Budán a XVI. században. Folia Archeologica, XXI. évf. 265–276.
- GRÁHK Imre
– 1989 The Transport Collection. Néprajzi Értesítő, LXIII–LXVI. évf. 55–60.
– 2000a Közlekedésgyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 131–148.
– 2000b Mesterséggűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 325–358.
– 2000c Ungarischer Sattel – „Der Tiszafüreder Holzsattel” – kulturelle Erbe vom Osten. In NUK, Anu – PALO, Triinu – SEILENTHAL, Tõnu (red.): Pars III. Summaria acroasium in sectionibus et symposiis factarum. Tartu, EFK-Universitas Tartuensis. 129.
- 2002a A nyereg. (The Saddle – Der Sattel.) Budapest, Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai / Catalogi Musei Ethnographiae, 6./
– 2002b Nyeregbe! (In the Saddle! – Fest im Sattel!) Budapest, Néprajzi Múzeum.
– 2002c „Jeles” nyergek. In CSONKA-TAKÁCS Eszter – CZÖVEK Judit – TAKÁCS András (szerk.): Mir-sus-nexum I. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére. Budapest, Akadémiai Kiadó. 333–350.
– 2003a A magyar nyereg és használata. In FRISNYÁK Zsuzsa (szerk.): Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatási eredmények. Budapest, Közlekedési Múzeum. 69–90.
– 2003b Lovas turizmus – lovashagyomány. (Gondolatok egy kiállítás kapcsán.) In: FEJŐS Zoltán – SZIJÁRTÓ Zsolt (szerk.): Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. Budapest-Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikációs Tanszék. 209–227. / Tabula könyvek 5./
– 2003c Ungarszkite szedla. (Katalog.) Szófia: Szófiai Magyar Intézet.
– 2004a Marked objects: Signs on the saddles. Semiotica, vol. 150. no. 1/4. 537–577.
– 2004b A lovaglás és a nyereghasználat emlékei Nyugat-Dunántúlon (Vas megyében). Vas Szemle, 58. évf. 4. sz. 395–426.
– 2004c A nyerges mesterség és a nyereggyártás emlékei Vas megyében (Nyugat-Dunántúlon). Vas Szemle, 58. évf. 5. sz. 535–561.
– 2004d Nyeregbe Európa! – V sedlo Evropa! – In the saddle, Europe! In ZDRAVIC POLIC, Nina (Urednica kataloga): Evropski etnografski muzeji v SEM – European Ethnographic Museums in SEM. 2. December 2004 – December 2005. Ljubljana, Slovenski etnografski muzej. 38–39.
– 2004e A huszár alakja a magyar népművészetben. In ZACHAR József (szerk.): A magyar huszárság története. A lovasműveltség sajátosságai. Budapest–Zürich, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület – Heraldika Kiadó. 88–102.
– 2004f Megjelölt tárgyak – jelek nyergeken. Néprajzi tárgyak vizuális/szemiotikai értelmezése. Néprajzi Értesítő, LXXXVI. évf. 25–48.
– 2004g Hajózás és gabonakereskedelem. „Gabonakonjunktúra vízen”. Pécs, Pro Pannonia Alapítvány.
– 2004h Új lehetőségek a néprajzkutatásban és a néprajzi muzeológiában. Létünk, XXXIV. évf. 1. sz. 81–99.
– 2005 Újabb adatok Nyugat- és Közép-Dunántúl nyereghasználatához. Vas Szemle, 59. évf. 3. sz. 313–321.
- GVADÁNYI József
1975 Egy falusi nótáriusnak budai utazása. Rontó Pál. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- GYÖRFFY István
é. n. Teherhordás, közlekedés, jármű. In BÁTKY Zsigmond – GYÖRFFY István – VISKI Károly: A magyarság néprajza. II. A magyarság tárgyi

- néprajza. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 247–273.
- GYÖRGYPÁL Zoltánné (szerk.)
2002 Lovasterápia – Hippoterápia. Balogunyom, Unicornis Egészségforrás Alapítvány.
- HORVÁTH József
1998 A XVII. század első felében keletkezett győri iparos-végrendeletek kutatásának tapasztalataiból. Arrabona, 36. évf. 1–2. sz. 161–174.
- HORVÁTH Tibor Antal
1993 Szombathely a XV–XVIII. században. Acta Savariensia, 8. Szombathely, Panniculus Régiség-tani Egylet.
- KISS Mária
1978 Ipar és kereskedelem. In HORVÁTH Ferenc (szerk.): Sárvár monográfiája. Szombathely, Sárvár Város Tanácsa. 305–340.
- KOVÁCS Tibor (szerk.)
2004 „Fényes kantár, mives nyereg...” Fejedelmi fegyverek, főúri lófelszerelés Erdélyből és a királyi Magyarországról. (A kiállítást rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Kovács S. Tibor.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.
- U. KÓHALMI Katalin
– 1968 Two Saddle Finds from Western Mongolia. Acta Archaeologica Hungarica, XX. évf. 347–358.
– 1972 A sztyeppék nomádja lóháton, fegyverben. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KUN Péter
2003 Szelek szárnyán. A sztyeppéi nomádok lovaskultúrája. Debrecen, Arkadas.
- LAKING, Guy Francis
1920 A record of european armour and arms through seven centuries I–IV. London, G. Bell and Sons Ltd.
- LÁSZLÓ Gyula
1943 A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. – Der Grabfund von Koronóc und der altungarische Sattel. Budapest, Országos Magyar Történeti Múzeum.
- MATOLCSI János
1977 A közép-Volga-vidéki finnugor népek állattartása a korai vaskorban. In BARTHA Antal – CZEGLÉDY Károly – RÓNA-TAS András (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, Akadémiai Kiadó. 243–266.
- MUNDA HIRNÖK Katalin
2005 A Kiállítások Háza Ljubljánában. Magyar Múzeumok, 11. évf. 1. sz. 45–46.
- MYSKOVSKÝ Viktor
1878 A felsőmagyarországi múzeumokban lévő czéhpecsétekről. Archeológiai Közlemények, XII. évf. 94–100.
- NAGY Zoltán
– 1994 Kézművesipar Körmenden a 17–19. században. In SZABÓ László (szerk.): Körmend története. Körmend, Körmend Önkormányzata. 351–414.
– 2001 A körmendi céhek és helyi szervezetekhez nem köthető iparágak jelenléte forrásainkban 1614–1857 között. Savaria. A Vas megyei múzeumok Értesítője, 26. évf. 51–65.
– 2004 Körmend mezőváros kézművesei a XVII–XIX. században. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága. /Fontes Castriferriensis, 2./
– 2005 Állandó néprajzi kiállítás Kapornakon – Stalna etnološka razstava na Krplivniku. In GÖNCZ László (szerk./ured.): Hodos és Kapornak története – Zgodovina Hodoa in Krplivnika. Lendva/Lendava, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. 299–309., 311–320.
- NAGYBÁKAY Péter
1995 A magyarországi céhes kézműipar jelvényei. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.
- NOVÁK Jozef – ŠVEC Ján
1975 Cechové znaky. Bratislava, Mladé Letá.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
2001 Hátalás, nyergelés és málhás szállítás. In PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar néprajz. II. Gazdálkodás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 889–903.
- PÁNCZÉL Attila
1998 Sziggyártó-nyerges gyártásismeret I–IV. Jegyzet. Budapest, Nemzeti Szakképzési Intézet.
- PETŐ Mária
1965–1966 A nyereg formái Pannóniában az I–IV. században. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 73–80.
- PETTKŐ-SZANDTNER Tibor
1931 A magyar kocsizás. Budapest, Bíró Miklós. (Reprint 1984. Budapest: Múzsák.)
- RICHARDSON, Julie (Hrsg.)
1982 Zaumzeug Sattel und Geschirr. Die vollkommene Ausrüstung des Pferdes zum Reiten und Fahren. Zürich–Stuttgart–Wien, Albert Müller Verlag.
- SZÓCS Lajos
2003 A 300 éve fellobbant, II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc Firtos környéki eseményeiről és résztvevőiről. Kulturális Figyelő, 2. évf. 4. sz. 12.

SZULOVSKY János

2002 Múltunk – nyereg-panorámából. Magyar Múzeumok, 8. évf. 3. sz. 54–55.

TAKÁTS Rózsa

2001-2004 A céhes kézműipar forrásai a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 321-359.

TEMESVÁRY Ferenc

1995 Díszes nyergek, lószerszámok. Budapest, Dunakönyv.

TIMAFFY László

1991 Szíjgyártók, nyerges mesterek. In DOMONKOS Ottó (főszerk.): Magyar néprajz. III. Kézművesség. Budapest, Akadémiai Kiadó. 309–317.

TÓTH Kálmán (összeáll.)

2004 „Csizmadia istenfia, üsső meg az istennyila!” A bőr- és bőrfeldolgozó iparemlékei Vas vármegyében. (Kiállítási leporelló.) Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.

TURNAU, Irena

1983 Polskie skornietwo. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo.

The Saddle: Our Eastern Cultural Heritage

Over the past few years, the author has, as part of the Museum of Ethnography's scientific and museological program, dedicated considerable attention to the study of some one hundred fifty saddles and similar artefacts from the holdings of the museum's Hungarian and International Departments. The ensuing analysis has allowed for interpretation of an artefact type that once served a significant function in peasant/folk culture in particular, and material culture in general, from both the ethnographic and art-historical perspectives. Through the descriptive efforts, organisational work, and comparative study involved in putting together the catalogue for this material, the history of a verifiably Eastern element of Hungary's cultural heritage, one rife with both social and economic implications, has been opened up for scrutiny. At the same time, the series of exhibitions that has resulted from analysis of the material has allowed for a more complete picture of the past, present, and future of this particular equestrian culture.

The present study seeks to summarise what has been learned from the author's study of the saddlery collection as can be verified based on the material itself. By founding his analysis in the history of motifs, the author was able to develop a description that, while manageable in terms of both structure and function, is not inordinately complicated and enables the organisation of saddles and saddle variants of all sorts into a typology of general applicability.

In the course of the above research, various historical and regional/geographical centres of Hungarian saddle-making (such as saddlers' guilds) were revealed, together with the features and decorative processes associated with the places and, in some cases, the individual master craftsmen involved. Also studied were the different functions of saddles (pack and riding saddles) and the manner in which manufacture for different users affected both the structure and use of additional features (for men's, women's, and military saddles, respectively).

The study additionally discusses how folklore and folk art have commemorated Hungary's centuries-old equestrian tradition through depictions of saddles, horses, and riders (hussars and cavalry).

Tárgyelmélet, tárgytípológia, tárgyleírás

Hétköznapi életünk jelentős részét a tárgyakkal való foglalatosság tölti ki.¹ E tárgyak gyakran kerülnek előtérbe, válnak a figyelem középpontjává, még gyakrabban meghúzódnak a háttérben, azonban minden esetben társadalmi, kulturális, gazdasági folyamatok, változások nyomait hordozzák magukon, illetve cselekvések forrásául, eszközüül vagy céljául szolgálnak.

Az alapkérdésem ebben a tanulmányban a következő: mit jelent a tárgyak etnológiai leírása? Mi alapján jönnek létre az ilyen jellegű leírások? Létezik-e mögöttük valamilyen egységes elméleti háttér, vagy inkább a leírást végzők hétköznapi tárgyintuícióján alapulnak? Ha van ilyen háttér, miről van pontosabban szó; ha még sincs, milyen hétköznapi ismerettípusokból áll össze egy-egy tárgy néprajzi, antropológiai leírása?

E kérdések megválaszolásához az idősíkot igyekszem leszűkíteni a jelenre: azaz az utóbbi tizenöt–húsz év gyakorlatára összpontosítok, és a történeti gyökereket csak bevezetésképpen érintem. Térben viszont megpróbálok minél nagyobbat meríteni, mivelhogy nemcsak valamilyen lokális leírási mód érdekel, hanem ezek egymáshoz fűződő viszonya is. Ezenfelül úgy gondolom, hogy a kulturális eltérések egy széles skálán elvileg bárhol elhelyezkedhetnek, és a távolság alkalmas bizonyos kérdések kihangsúlyozására.

A téma leginkább az anyagi kultúra vizsgálatának körébe illeszthető bele. A tárgyak kulturális használatának figyelmen kívül hagyása eleve lehetetlenné és érdektelenné tenné a leírások etnológiai perspektíváját. A leírások muzeológiai vetületével ugyanakkor itt nem szeretnék foglalkozni, mivel a múzeumi leírás az anyagi kultúrára vonatkozó megközelítések mellett számos egyéb, nemritkán gyakorlati szempontot is figyelembe vesz a tárgyleírások során.

Az egyesek szemében divatos, ám természetlen önreflexió egy újabb változatának tűnhet annak vizsgálata, hogy kutatók hogyan írnak le társadalmi praxisokat, jelen esetben kulturális tárgyakat. A helyzet azonban az, hogy pillanatnyilag az sem világos, hogy az etnológusok kinek a leírását adják, amikor etnológiai tárgyakat írnak le. Mik egyáltalán a lehetőségeik? Alkalmazhatnak egy kéznél lévő etnológiai, társadalomtudományi elméletet, mely a tárgyak társadalmi használatáról, klasszifikálásáról stb. szól? Előfordulhat, hogy több ilyen elmélet van, azaz a leírónak válogatnia kell közülük. Az etnológus alkalmazhat másrészt egy *native* típusú leírást is, arra hivatkozva, hogy a tárgyak eredeti használói ily módon kezelik, klasszifikálják stb. saját tárgyaikat. Az is megtörténhet, hogy a leíró a saját *hétköznapi* kategóriái mentén próbálkozik az adott tárgyak leírásával. Természetesen előfordulhat, hogy a leírás nem képvisel egységes megközelítést, hanem eleve – tudatosan vagy sem – vegyes: az etnológus számos, előbb említett leírási típust alkalmaz egymás mellett.

Arra igyekszem kísérletet tenni, hogy utánanézzek, van-e lehetőség (és ha igen, milyen) a leírás során használt szempontok egységes kezelésére, azaz például létezik-e olyan elmélet, mely egységes keretben képes kezelni a tárgy fizikai és kulturális tulajdonságait, és módszeresen el tudja választani a példányt a típustól. A célpont természetesen a „néprajzi” tárgy, az idevezető út azonban nem mindig rövid és egyenes. Úgy is fogalmazhatunk, hogy bármely konkrét dolog bármilyen jellegű leírása, reprezentálása eleve feltételez valamilyen szintű ontológiát, illetve elméletet, mely megmondja, mik az alapentitások ebben a reprezentációban, illetve mik a közöttük lévő relációk. Az eredeti kérdés tehát magában foglalja ennek aktuális vagy lehetséges természetét. Itt inkább ez utóbbinak egy töredékét szeretném csak vázolni.

A feltett kérdéseket két irányból igyekszem megközelíteni: részben meglévő tárgyleírások elemzésével, részben lehetséges elméleti keretek felvázolásával, amelyek alkalmasnak tűnnek ilyen jellegű feladatok elvégzésére.

1 A tanulmány egy korábbi változata elhangzott a *Tudományos kutatás és a múzeumok. Néprajzos muzeológusok országos konferenciáján*, Mezőkövesden, 2004. szeptember 29. – október 1. között.

Tárgyleírás, -katalógus

A meglévő leírásoknak is számos forrása létezik: tárgymonográfiák, katalóguscédulák, etnográfiai tárgyakkal foglalkozó fejezetei, tárgytípológiák. Az elemzéshez ebben a cikkben egy sajátos tárgyleírástípust választottam: a tárgykatalógusok tárgyleírásait. Ez a műfaj ugyanis célzottan tárgyleírásokat igyekszik létrehozni, műfaji követelményeknek engedelmeskedik, ugyanakkor a múzeumi célokra készült, tárgyatadabázisokban található tárgyleírásokkal ellentétben *alapvetően* nem gyakorlati célokra készült. Ha egy ilyen leírásban szerepel például az adott tárgy anyaga, akkor ennek itt biztosan nem praktikus szerepe van (milyen raktári körülmények közé kell helyezni a tárgyat), hanem az a háttérelképzelés, hogy néprajzi, antropológiai szempontból ennek a tulajdonságnak jelentősége és jelentése van. Harminc tetszőlegesen kiválasztott etnológiai tárgykatalógus tárgyleírását összegeztem a *Függelékben*.

Milyen tanulsággal szolgálnak az ilyen típusú leírások a néprajzi, antropológiai tárgyleírással kapcsolatban?

Talán a legfontosabb jellegzetességük, hogy egyetlen vizsgált tárgyleírás sem foglalkozott a leírás milyenségével; ennek módját nyilvánvalóan adottnak vette. Valamennyi tárgyleírás abból indult ugyanakkor ki, hogy a tárgyak megfelelő leírása a tulajdonságaik révén adható meg. A tárgy tehát nem más, mint tulajdonságainak összessége. Abban, hogy mik is ezek a tulajdonságok, nincs ugyan teljes körű egyetértés, ám mégis meglepő egyezéseket találni a különböző listára felvett tulajdonságok között, valamint létezik egy olyan közös tulajdonsághalmaz, mely valamennyi tárgyleírásban szerepel. Feltehető tehát, hogy a háttérelmélet szerint a tárgyakat lényegi és kiegészítő tulajdonságaik határozzák meg.

Az is könnyen észrevehető, hogy ezek az etnológiai tárgyleírások a *leírás* és a *funkció* mint tulajdonság köré szerveződnek. A *leírás* a tárgynak a leíró által megfigyelt, azaz a megfigyelés szempontjából fontosnak tartott külső, fizikai tulajdonságait összegzi, például a színét vagy az alakját. Az anyag és a technika ettől elkülönítve, illetve elkülönítve is megjelenik a tulajdonsághalmozban. A *funkció* a tárgy *eredeti* használatával kapcsolatos információkat tartalmazza. A két tulajdonsághalmaz bármelyike vonatkozhat a leírásokon belül a konkrét leírandó tárgyra vagy arra a tárgytípusra, melyet a konkrét tárgy képvisel, illusztrál a katalógusban.

Néhány hasonló típusú hiány is felfedezhető a mintámban szereplő tárgyleírásokban. Egyik sem foglalkozik komolyabban a leírásokat adó tulajdonságokhoz kapcsolódó perspektíva kérdéssel. Az anyagot, a technikát, a méretet például a leíró saját kategóriarendszere szerint adja meg, azaz megvizsgálja, mit lehet mondani a fizika, a kémia vagy a biológia ismereteinek tükrében az adott tárgyról, illetve a méteren alapuló mérés szerint a tárgy nagyságáról. Ugyanez a perspektíva az alapja a külső *leírás*nak is: alak, szín, összeillesztés stb. Vagyis egyetlen esetben sem adják meg a készítő, a használó vagy a tervező perspektíváját, a *native point of view*-t. Ez a szempont két helyen kap komolyabb szerepet: az úgynevezett népi elnevezés megadásában, illetve a funkcióra vonatkozó leírásban.

Itt nem arról van szó, hogy ezekről a perspektívákról nincs elég információ, vagyis üresen kell hagyni ezeket a bejegyzéseket, hanem sokkal inkább arról, hogy az elfogadottnak tűnő tárgylelmélet értelmében az egyes tulajdonságok egyfajta kitüntetett perspektívából érdekesek. Az adott tulajdonsághoz tartozó perspektívák nem párhuzamosak, nem alternatív megfelelői egymásnak, hanem az egyik jobb a másiknál. A funkció esetében ez természetesen a használóké, hiszen itt nem az a kérdés, mire tudná alkalmazni az adott tárgyat a leíró. A többi esetben azonban a leíró kategóriarendszere előnyt élvez, azaz *jobbnak*, használhatóbbnak látszik a bennszülöttekével összevetve. Ez illető tárgy piros vagy narancssárga, kőrisfa vagy gyapot, faragott vagy karcolt, 12 vagy 1,6 centiméter, függetlenül attól, hogy a használók kategóriarendszerén belül ez mit jelent, vagy egyáltalán jelent-e valamit. Természetesen abból is kiindulhatunk, hogy mindezek a kérdések fordítási problémák, ám egy ilyen kiindulópont nem feltétlenül *evidens* mindenki számára.

Még egy közös hiány jellemzi a vizsgált tárgyleírásokat. Nem foglalkoznak az előbb vázolt tulajdonságlistán alapuló leírás egyéb alternatíváival. Például nem jelenik meg a rész-egész viszonyán alapuló, azaz mereológiai leírás. Bár a külső leírások a tárgy részei mentén haladnak, külön véve az egyes elkülönülő tárgyrészeket, mindez csak gyakorlati célokat szolgál, a leírás menetét határozza és könnyíti meg. A részek és az egész viszonyának kérdése, problémái, lehetséges típusai éppen ezért nem jelennek meg önálló kérdésként vagy háttérelmélet részeként.

Hol érdemes a keresést megkezdeni?

A tárgyaknak mint *kulturális* (azaz kulturálisan létrehozott, felhasznált, értelmezett) tárgyaknak a szerepe a néprajzon és az antropológián belül jól láthatóan kettős: egyrészt valamilyen összefüggésben megkerülhetetlen a vizsgálatuk hétköznapi súlyuk miatt (hiszen nincs olyan emberi tevékenység, mely ne tárgyra irányulna, vagy ne tárgyak révén valósulna meg, közvetítődne), másrészt a néprajzi, antropológiai kutatásokon belül talán a legtisztázatlanabb társadalomelméleti háttérrel rendelkeznek. Számos megfogalmazás szerint a néprajzi tárgykutatás legnagyobb kerékkötője jelenleg egy megfelelő tárgyelmélet hiánya (BECK 1997; PAINE 1985; FENTON 1995. 230).

Ember és tárgy viszonyának mint az egyik társadalom- és kultúratudományi alapproblémának, valamint ezen belül a néprajz szerepének elméleti tisztázása folyamatosan elmaradt a néprajzon és az antropológián belül (és valójában más tudományokon belül sem sokkal jobb a helyzet). Bár az „anyagi” vagy „tárgyi” kultúra mint kutatási terület a kezdetektől jelen van a néprajzban és az antropológiában, súlya önálló kutatási területként nem érte el a kritikus mértéket, mivel a vele kapcsolatos tudományos problémák idővel és rendszeresen más típusú kérdéseknek rendeződtek alá. A gyakorlatban ez azt eredményezte, hogy az alkalmazott terminusok által elvben lefedett világnak csak egy töredéke került a tudományos érdeklődés látóterébe (HENNIC 2004), mind a néprajzon, mind az antropológián belül. A fókusz a legtöbb esetben – számos ismert okból – a kézművestárgyakra esett, a modern technika tárgyai pedig a másik végponton szinte teljességgel kimaradtak ebből.

A kulturális tárgyakkal vagy az összességükkel, a technológia mint folyamat eredményeivel, az *anyagi kultúrával* való antropológiai foglalatosság messze nem egyenletes súlyú és eloszlású a 19. és a 20. században. A 19. század végén és a 20. század első éveiben még legalább annyira hangsúlyos volt, mint a társadalom vagy a szokások vizsgálata, mind az amerikai, mind az európai antropológián, etnológián belül, ugyanis a tárgyak alkották az időben vagy térben távoli társadalmak tanulmányozásához a legmegfoghatóbb (mérhető, csoportosítható, szállítható) alapot. A múzeumi tárgyak és tárggyűjtemények részben azokat a társadalmakat szimbolizálták, melyekben ezeket készítették és használták; emellett az etnológiai kutatások információforrásai voltak. A kulturális tárgyak a 20. század elejéig a kor antropológiai (evolucionista) elméleteit voltak hivatottak szolgálni és megjeleníteni a tudomány és a szélesebb közönség számára. Az anyagi kultúra kutatása ekkor elsősorban a technikára – ennek egyszerűségére vagy összetettségére, a díszítésekre – összpontosult. Ezzel a korszakkal több önálló könyv és tanulmánygyűjtemény foglalkozik (például AMES 1986; BENNETT 1995; DIAS 1994; POMIAN 1988; VAN KEUREN 1989).

Az 1910-es évektől az antropológia elhagyta a múzeumi gyűjteményeket, és kiköltözött a terepre. A helyszíni vizsgálatok nyújtotta információbőség messze felülmúlta a múzeumi tárgyakét. Ezzel együtt az anyagi kultúra vizsgálata is a perifériára szorult a társadalmi és kulturális élet egyéb területeihez képest – egészen máig. Noha a tárgyak hétköznapi jelenléte és szerepe tagadhatatlan volt a vizsgált helyeken is, a kutatott társadalmak működését leíró, új típusú elméletek a hétköznapi (funkcionális) társadalmi kapcsolataira vagy szimbolikus (kulturális) tartalmaira összpontosítottak – leválasztva a technológiát mint autonóm területet a kultúra működésének egyéb részéről. Ez a váltás ugyanakkor nem egyenlő arányban ment végbe a különböző nyelvterületeken. A technológia Franciaországban megmaradt továbbra is a technika tanulmányozása, és messze nem szorult annyira háttérbe, mind az angolszász nyelvterületen (SIGAUT 1994. 19). A német nyelvű néprajzi (*Volkskunde* típusú) szakirodalom ugyancsak folyamatosan foglalkozik a tudományterület létrejötte óta tárgyvizsgálatokkal, éppen a diszciplínák sajátos tagolódása, intézményesítése miatt (a *Völkerkunde* sokkal inkább az angolszász modell mentén haladt), ezek döntően szintén az adott korszak konvencionális (funkcionalista, szimbolikus stb.) elméleteinek egy-egy konkrét alkalmazását jelentik.

Az 1950-es évekig az anyagi kultúra kutatása következetes maradt eredeti témájához: a premodern elemek keresését és vizsgálatát folytatta (BECK 1997. 11). Bár az 1970-es évek európai néprajzában több helyen a jelenkor kutatása célként jelent meg, a technikai tárgyak ebből továbbra is kimaradtak. A múzeumi néprajzban a tárgykultúra kutatása nem szakadt meg, és számos változás történt a 20. század utolsó harmadától kezdve, a tömegtermékek, iparilag előállított dolgok nem váltak kutatási tárggyá. Valódi impulzusok eltérő szempontból a skandináv SAM-DOK, valamint az amerikai *material culture*, illetve a szociológia „hétköznapi technika” vizsgálatairól érkeztek.

Az 1970-es évektől egyre nagyobb hatást gyakoroltak a társadalomtudományon belül az úgynevezett *material culture theory*-hoz kapcsolódó kutatások (PEARCE 1992; GILROY-HERZFELD-MILLER 1998), és a tárgyak ezzel párhuzamosan fokozatosan visszakerültek az érdeklődés homlokterébe. Az 1970-es évek vége azután bizonyos értelemben fordulópontot jelentett az anyagi kultúra és a technológia kutatásának területén egyaránt (GONZÁLEZ-NADER-OU 2001. 109), és ez szoros kapcsolatban állt az antropológia kritikai irányzatainak megszületésével. Ennek a folyamatnak az 1980-as és 1990-es évekbeli változásait, ezek múzeumi előzményeit foglalja össze JONES (1993), valamint kitűnő irodalmi áttekintést ad a jelentősebb etnológiai múzeumok történetéhez. Bár az anyagi kultúra és a múzeumok korábban megkezdett történeti vizsgálata továbbra is folytatódott (STOCKING, ed. 1985), a kritikai irányzat keretében a jelenkorra összpontosító kutatások is megindultak (GONZÁLEZ-NADER-OU 2001. 110). Jellemző a korszakra, hogy az American Anthropological Association 1988-ban a kultúra tárgyai témakörre szervezett szimpóziumot – hosszú évtizedek óta először. Ezen elhangzott, hogy az antropológiának újra kell értelmeznie a kulturális tárgyak szerepét és klasszifikálását saját tudományán belül. Az új szemlélet jegyében az 1980-as évek végére és az 1990-es években számos összefoglaló munka született (VERGO 1989; PEARCE 1992).

A tárggyűjtemények kritikai értelmezése egyúttal felszínre hozta azt az ellentmondást, mely a múzeumi gyűjtemények történetisége és a szándékolt, technológiai elemzések kontextusigénye között figyelhető meg (KIRSHENBLATT-GIMBLETT 1998. 17–18). A kérdés máig nyitott és a létező gyűjtemények szempontjából alapvető fontosságú: ha a jelenlegi tárgyműletek a tárgyhassználat minél teljesebb kontextusát írják le, hogyan, mennyiben alkalmazható azután ez az eredeti (képzési, használati) környezetéből kiragadott tárgyak elemzésére?

PEARCE (1995) az anyagi kultúrával kapcsolatos, uralkodó kutatási irányzatok közül foglalt össze hatot az 1970-es és az 1980-as évekből, három fő típusba sorolva az egyes kutatásokat. Az első a klasszikus funkcionalista, a technológiát elkülönült területként kezelő irányzat. A második a tárgyak szimbólumhordozó, -közvetítő szerepét hangsúlyozza, a nyelvi analógia mentén értelmezve a tárgyakat, míg a harmadik a tárgyak időben változó társadalmi interpretációjából indul ki.

A tárgyaknak tulajdonított *jelentés* ugyanakkor az etnológián és a fogyasztáskutatáson belül folyamatosan fontos szerepet játszott (nem utolsósorban mint identitásmarker) a 20. század során. A tárgyak ilyen jellegű megközelítése a tárgyakhoz kapcsolódó gondolatokat, jelentéseket hangsúlyozta, nem pedig azt a módot, melynek révén e tárgyak valamilyen célból jók, hasznosak, használhatók (DOBLER 2004. 294). Másrészt többen rámutattak arra, hogy a tárgyak révén miként nevelődünk bele a társadalmi szervezetekbe, hogyan formálnak bennünket a környezetünkben található tárgyak azáltal, hogy foglalatosskodunk velük (BOURDIEU 1994).

Pillanatnyilag az, hogy egy antropológus inkább a jelentés vagy a használat iránt érdeklődik, elsősorban egyéni ízlés dologának látszik. Kérdés persze, hogy a kutató mennyire a tudomány adta problémák mentén határozza meg ezeket a súlypontokat, illetve mennyire a vizsgált közösségek által meghatározott keretben mozog. Léteznek ugyanis olyan vélemények, melyek szerint a tárgyi világ jelentésdimenziójának hangsúlyozása a fogyasztói társadalom leírására kialakított elméletek kritikátlan használatának következménye, és a premodern közösségekben a dolgok gyakorlati haszna sokkal lényegesebb, mint a jelértékük (SPITTLER 1993. 180). Ha ez igaz, akkor a hangsúly kijelölése megfelelő leírás kérdése, és nem ízlés dolga többé.

Kiindulhatunk abból is, hogy a használat során általában mindkét aspektus jelen van, a legkülönbözőbb arányban. A felosztás analitikus, és nem jelenti különböző típusú tárgyak klasszifikációját. A jelérték gyakran valamilyen szélsőségesen alacsony vagy magas eszközértéken alapul. Hogy egy adott tárgy értékelésében melyiknek van nagyobb szerepe, azt a legtöbb esetben csak közvetve, a különböző kontextusok, elsősorban a használat kontextusainak figyelembevételével lehet megállapítani (DOBLER 2004. 297).

Ennek következtében könnyen érthetővé válik az elméleti bizonytalanság, visszafogottság: egy ennyire leszűkített tárgyi világra eleve lehetetlennek látszik valamilyen átfogó tárgyműlet kidolgozása; a kiinduláshoz egy ennél jóval tágabb világtörödékre volna szükség. De mi a helyzet egy esetleg létező, másutt kidolgozott tárgyműlet alkalmazásával? Mennyire várható a tárgyleírások, -elemzések módosulása egy ilyen lépés következtében, és mennyire látja a néprajzi tárgykutatás területét automatikusan szélesebbre mindez?

Ha igaz, hogy bármely tárgyleírás eleve feltételez egy tárgyműletet, illetve hogy egy valamirevaló tárgyműlet szükségszerűen kénytelen lefedni minden szóba jöhető tárgytípust, a legegyszerűbbektől a legösszetettebbekig, ebből következik, hogy egy ilyen elmélet egyaránt alkalmazható a mai tárgyak teljes körére is, valamint hogy ezáltal lehetővé válik az egyszerűbb

tárgyaknak a korábbinál talán összetettebb megközelítése is. Az 1990-es évekre ezeket a kérdéseket egyre többen teszik fel a néprajzon és az antropológián belül.

De térjünk vissza az előző kérdésre: honnan várható egy többé-kevésbé kidolgozott tárgylemélet, mely önmagában képes keretet nyújtani a szűkebben vett alkalmazási területekre is, például a „néprajzi” tárgyakra?

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a tárgyak, dolgok szerepe az antropológia és a néprajz mellett egyéb tudományokban is tematizálódott már. Itt kitüntetett helyet kap a filozófia, bizonyos (ontológiai, episztemológiai) alapkérdések tisztázásának szándéka folytán, valamint a kommunikációkutatás vagy a technológia vizsgálata.

Az 1990-es évektől egyre gyakrabban kerültek szembe a társadalom-, a kultúra-, a viselkedéskutatás, illetve a mesterséges intelligencia szakemberei a tárgyak *formális* leírásának és elemzésének igényével és nehézségével. Az egyik ok a komplex tárgyak (nem utolsósorban a számítógép, a mobiltelefon) egyre nagyobb mértékű elterjedése volt a mindennapokban, ami, úgy tűnt, alapjában alakítja át a hétköznapi kommunikációt, így ennek vizsgálatát a fent említett tudományok sem kerülhették meg. A másik ok az úgynevezett naiv fizika modellezésének igénye a mesterséges intelligencia területén.

E feladatok megoldásához az egyik kézenfekvő kiindulópontot az ontológia kínálja. A 20. század utolsó évtizedében számos területen kezdtek párhuzamosan alkalmazni ismeretek modellezésére. Ilyenek például a tudásreprezentáció általános kérdései, tudáselsajátítás, problémamegoldás, tárgyorientált adatbázisok tervezése, mesterséges fordítóprogramok, hétköznapi tudás, anyag, tér, idő, kauzalitás vagy orvosi ismeretek modellezése. Az alábbiakban egyfajta arisztotelianus ontológiát vázolok (lásd például SMITH 1995; SMITH–CASATI 1994; PETITOT–SMITH 1996), mely tudatosan a hétköznapi, *common sense* fizikát, társadalomelméletet igyekszik rekonstruálni, egyfajta, tudományos igényeknek megfelelően kidolgozott fogalomrendszerbe ágyazva.

Ontológia

A formális ontológia Edmund Husserl munkássága révén jött létre a 20. század elején. A célja formális (analitikai) módszerek alkalmazása volt bizonyos klasszikusnak tekinthető filozófiai problémák, fogalmak megoldására. Ezek közé tartozott például a lét, a tárgy, a helyzet, a létezés, a tulajdonság, a reláció, az univerzális, a partikuláris, az anyag, a forma, a rész, az egész, a határ, a mérés, az okozatiság. E problémáknak megfelelően az ontológiai elemzés számos ágra bomlott, melyek közül mára a legkidolgozottabbá talán a rész-egész viszonyát vizsgáló mereológia (Lesniewski nyomán) vált. Formális ontológiai kérdések manapság egyre gyakrabban merülnek fel a naiv fizikával kapcsolatban, illetve a hétköznapi világ formális modellezésekor, elsősorban a mesterséges intelligencián belül.

Ennek hatására az ontológia iránti érdeklődés új korszaka az 1990-es évektől számítható. Ettől kezdve egyre szélesebb körben kezdtek el alkalmazni a tudásreprezentáció általános kérdései, a tudáselsajátítás, a problémamegoldás, a tárgyorientált adatbázisok tervezése, a mesterséges fordítóprogramok, a hétköznapi tudás modellezése, az anyag-tér-idő, a kauzalitás és az orvosi ismeretek modellezése területén.

A szélesebb körben elfogadott nézet szerint az ontológia kutatási területe a világ különböző megnyilvánulásainak, azaz a létezőknek, a dolgoknak, a tárgyaknak elmélete. A dolgok közé bármi tartozhat, az elmélet nem zár ki eleve semmilyen típust sem (lehet konkrét és absztrakt, létező és nem létező, valós és ideális), illetve semleges a három- vagy négydimenziós (azaz a tárgy- vagy folyamatalapú) ontológiával szemben is. Az ontológia a fogalmak és strukturált kapcsolatok segítségével igyekszik modellezni a tárgyakat. A kiindulás egyfajta kategóriai nézőpont (kategórielmélet), mely arra kíváncsi, mi az univerzális a dolgokkal kapcsolatban (általában vagy egy adott területen). Bármilyen tárggyal foglalkozunk is, az ontológia annak elmélete (HUSSERL 1998; WHITEHEAD 1932).

Az úgynevezett területfüggő ontológiák kategóriáisan zárt tárgygyűjteményekkel foglalkoznak, ezek lehetnek többé vagy kevésbé körülírtak, specifikusak. Az elemzés kontextusának meghatározása ugyanakkor általában igen összetett feladat.

A területfüggetlen ontológiát nevezhetjük általános ontológiának; ez a világ általános, teljes modellezését tűzi ki célul. Az általános ontológiának kritériumokat kell szolgáltatnia a területi ontológiák megrajzolásához.

Ezekkel kapcsolatban három alapkérdés vetődik fel:

- Hol vannak az ontológia határai (az episztemológiához, logikához, nyelvészethez képest)?
- Milyen típusai vannak?
- Mi az ontológia struktúrája?

Az ontológia határai

Az ontológiai elemzés elméleti értelemben jól elhatárolható az ismeretelméleti, a szemiotikai és a szemantikai dimenzióktól. Bármely információ lehet tehát szemiotikai, ahol az információ közvetítésére szolgáló jel tulajdonságaival foglalkozunk, szemantikai, mikor a klasszifikáció formáinak elemzését végezzük el, vagy ontológiai, mely a dolgokat a tulajdonságaik mentén elemzi.

Az ontológia alapfogalmai például a tárgy, a folyamat, a partikuláris, az egyed, az egész, a rész, az esemény, a tulajdonság, a minőség, az állapot stb., az episztemológia fogalmai ezzel szemben: a hiedelem, a tudás, a megismerés stb.

Ontológiai típusok

Megkülönböztethetünk leíró és formális ontológiát, melyek sok szempontból összefüggenek.

A leíró ontológia a világ dolgainak vagy egyes területeinek elemzését végzi el. Itt a metafizikai kiindulópont a világ különböző dologtípusainak egymásba ágyazódása.

A formális ontológia ezzel szemben a leíró ontológiák eredményeit rendszerezi és rendezi a kidolgozott kategóriáknak megfelelően. E kategóriák valamennyi dologtípusra jellemzők valamilyen formában.

Az ontológia struktúrája

Struktúra szempontjából első lépésként meg kell különböztetnünk azt, amiről beszélünk (itt a szubsztanciáról van szó), valamint az ezeket meghatározó tényezőket, azaz a tárgyak belső struktúrájának elemzésére alkalmas kategóriákat és a tárgyak külső struktúrájának klasszifikálására való kategóriákat.

A szubsztancia elmélete legalább három részelméletet ölel fel: a partikulárisnak, a valóság rétegeinek, illetve az egész-résznek az elméletét.

A legáltalánosabb ontológiai kategória a dolog (létező, entitás). A dolgok azonban minden esetben összetettek (ha a világ valóban események és folyamatok szövevénye). Ebből következik, hogy minden tárgy valamilyen egészként fogható fel, mely részekből áll (mint összetevők és mint funkcionális részek). Emellett azonban a tárgy szubsztancia is, megfelelő meghatározottságokkal, elsődleges tulajdonságokkal (fehér, fa, kerek stb.).

A logika a világ dolgai esetében individuumokról beszél. Az ontológia részletesebb felosztást igényel, mely az általános dolog kategóriát bontja fel. Ez tagolható például független, elsődleges dolgokra, melyek vagy konkrétak (hegyek, fák, állatok, házak, asztalok), vagy absztraktak (halmazok, matematikai tárgyak, propozíciók, típusok) lehetnek, illetve függő, másodlagos dolgokra, melyek szintén konkrétak (színek, hangok, kézfogások) vagy absztraktak (formális tulajdonságok, relációk) lehetnek.

A valóság különböző típusai között megfelelő függőségek és függetlenségek működnek, melyek a közöttük működő összetartó erőket alkotják. Hagyományosan a világnak legalább három rétegét különböztethetjük meg ezek alapján: az anyagit, a pszichológiai és a társadalmi (HUSSERL 1998). Ezek között különböző kategóriai és egzisztenciális függőségek lehetnek. Mindegyik rétegnek egyben megvannak a maga törvényei, kategóriái, elvei – és ennek következtében a leírásai.

Mindezek az általános megkülönböztetéseken kívül a tárgy olyan valami, mellyel kapcsolatban perspektívák léteznek. Eszerint a tárgy *jelenléte* önmagában tartalmazza a *távollétét*. Ahhoz hogy rálátásunk legyen valamire, el tudunk vonatkoztatni tőle, valamilyen távolság szükséges; ez viszont részleges rátekintést idéz elő, és egyben lehetetlenné teszi az egészleges átlátást. Általában véve ezért minden reprezentált tárgy befejezetlen, nem teljes tárgy, mivel minden reprezentált tárgy alapvetően valamilyen meghatározott perspektívához kötött. A tárgy

objektivitása az az aspektus, mely a helyzetet oly módon stabilizálja, hogy a lehetséges perspektívákat szisztematikusan koordinálja az úgynevezett „sehonnan perspektívával”.

Ontológiai kategóriák

A belső kategóriák a dolgok nem kontingens tulajdonságait emelik ki. Minden, ami térbeli és időbeli, partikuláris; a nem térbeli dolgok viszont általánosak. Ezeknek a kategóriái azok, melyek alkalmasak a partikuláris dolgok leírására. Minden absztrakt tárgy individuális, bizonyos konkrét dolgok is azok. Az individuális kategória szűkebb, mint a partikuláris vagy a tárgy. Mellette létezik például a tömeg (anyag), tulajdonság stb. A partikuláris és az individuális között lehet szürke zóna, de a kettő nem ugyanaz. A fizika (tudományként) például a partikulárisra foglalkozik, az individuálissal azonban nem.

A dolgok egyik lehetséges leírása a rész és az egész viszonyából indul ki. Egy egésznek különböző típusú részei lehetnek, és a különböző részek között is eltérő relációk állhatnak fenn (SIMONS–DEMENT 1996), annak megfelelően, hogy:

- elválasztható-e a rész az egésztől;
- a részek térbeliek vagy időbeliek-e;
- játszik-e valamilyen sajátos funkcionális szerepet a rész az egészrel kapcsolatban.

Az elválasztható részek azok, melyek eltávolítása után más nem tölti be azonnal a helyüket, azaz térben, időben máshová helyezhetők. Ilyen például a szék lába vagy támlája. E részek eltávolítása bizonyos esetekben drámai hatású lehet, megváltoztathatja az egész minőségét, vagy akár el is pusztíthatja azt.

Amint egy részt eltávolítunk az egésztől, megváltozik annak identitása: mássá válik, mint ami az egészben volt; önmaga is egészszé válik. Mindez azonban az egész és a rész *identitásának* kérdése, és nem a rész-egész viszonyáé.

A részek tehát nem egészek, de bármikor átváltoztathatók azokká. Ha kiemelünk egy részt, mindig van lehetőség egészként elemezni, azaz ilyenkor az egészhez való viszonyától (funkció, függőség, kapcsolat) eltekinthetünk. A különböző típusú részek eltérően viselkednek egy ilyen helyzetben.

Az elválasztható részek ugyanis potenciálisan egészek. Átalakítás nélkül elemezhetők. Az el nem választható részek viszont csak átalakítás után válhatnak egészszé. El nem választható részek azok, melyek észlelhetők, megkülönböztethetők, de térben nem helyezhetők máshová. Különböző típusai vannak. Ilyenek például a funkcionális részek (alrészek), a minőségek, a határok.

A funkcionális részek el nem választhatósága azon alapul, hogy a részrendszerek természete az egész természetén alapul. A minőségek el nem választhatósága a típusokra vonatkozik, nem az egyedi példányokra. Ha bizonyos minőséget „leválasztunk”, ugyanennek a típusnak egy másik része átveszi a helyét. Valamilyen szín elválasztható, sőt módosulhat, de valamilyen más szín mindig a helyére kerül. Hasonló a helyzet az olyan kategóriákkal, mint a szín, a súly, az alak, a méret, az állag. A fizikai tárgyak e kategóriák valamilyen eltérő változatát jelenítik meg a történetük során, ugyanakkor mindig rendelkeznek e kategóriákkal. Nincsen olyan tárgy, melyet története során bármikor ne lehetne leírni egy-egy ilyen típusú kategóriával. Minden tulajdonságnak, jellemzőnek, minőségnek, vonásnak nevezett dolog ebbe az osztályba tartozik.

Ha le akarjuk írni a tárgyat, vagy klasszifikálni akarjuk a dolgokat, a belsők mellett külső kategóriákra is szükségünk van.

Minden strukturális egység valamilyen *típusba* tartozik. Megkülönböztethetők a természet adta és a függő típusok. Például az arany, a víz, a szén, az egér, az elektron természet adta típus, a szék, a nemzet, a bokor, a szirt viszont nyilvánvalóan nem. A természet adta típusok részben anyagok, részben individuális dolgok típusai (tigris, nárcisz). A nem természeti tárgyak ezzel szemben elsősorban funkcionálisak (asztal, pénzérme) vagy kontextuálisak (szirt, bokor).

Alapvető feltételezés az ontológián belül, hogy minden dolog legalább egy természeti típusba és egy vagy több függő (funkcionális vagy kontextuális) típusba tartozik. A természeti tárgyak esetében a kauzális kapcsolatok szerepelnek a leírásban, funkcionális és kontextuális típusaiktól függetlenül. Egy szék (illetve a típusába tartozó dolgok) esetében például nem lehet tudni, mi történik vele a jövőben, hacsak nem hivatkozunk a természeti típusára. A dolgok belső dinamikája leírható a természeti típusokra vonatkozó kauzális hálózat segítségével.

A természeti dolgok létezése nem függ más dolgok létezésétől (azaz ebben az értelemben belső, intrinzikus természetűek). Ami viszont valamit asztallá, székké, házzá tesz, az valami

más típusú dologgal való kapcsolatokról függ. Itt az intrinzikus és a relációs tulajdonságok közötti megkülönböztetésről van tehát szó.

A konkrét és az általános

A filozófián, illetve az ontológián belül bizonyos megkülönböztetések rendszeresen visszatérnek, ezek általában valamilyen megoldatlan problémára utalnak. Ilyen a lét, a létezők kettős felosztása. Ezek egyfajta duális rendszerben, szembeállításban igyekeznek elhelyezni a dolgokat, olyan fogalompárokat megkülönböztetve, mint a konkrét-absztrakt vagy az egyedi-általános. Más megközelítések szerint ezt a rendszert ki kell bővíteni egy továbbival. A hármas megkülönböztetésekben közös, hogy a világ berendezését három dolog szerint kategorizálják (POLI 1996):

- olyan dolgok, melyek természetüknél fogva objektíven leírhatók, és léteznek (*res*, reális, egyedi);
- olyan dolgok, melyek természetüknél fogva objektíven leírhatók, akkor is, ha nem léteznek önállóan (*ens*, absztrakt, ideális);
- hiányos, befejezetlen, részleges dolgok (*aliquid*).

Ez a fajta megkülönböztetés már a sztoikusoknál megjelenik, majd Szent Tamásnál, Meinongnál a 19. században: teljes dolgok, melyek reálisak vagy ideálisak, illetve hiányos dolgok (részlegesegek, *Aussersein*).

A valódi dolgok ennek megfelelően az objektívan leírható dolgok részhalmazát alkotják, ezek a létezés mint tulajdonság alapján azonosíthatók. Ami létezik vagy létezhet, az objektívan leírható, azaz bizonyos mértékig független a leírásától, képes megtartani individualitását, függetlenségét a leírás ellenében is.

A hiányos vagy részleges dolgok ezzel szemben rendkívül érzékenyek arra a módra, ahogyan beszélünk róluk, vagy például leírjuk őket. Törékenyek, azaz a leírás révén észrevétlenül és könnyedén más tárgyakká válhatnak (a leíráson belül). Ilyenek például a fogalmak, a képzetek, a fantasztikus, a lehetetlen, az irodalmi, a mitikus elemek.

Mi köti azonban össze ezt a három szintet? Részben az absztrakció, mely a valós és létező dolgokat kapcsolja össze a valós, ám nem létező dolgokkal, és amely ez utóbbin belül az egyes individuumok klasszifikációjára szolgál. Részben az idealizáció, mely mind a valós és létező, mind a valós, de nem létező dolgokat köti össze a hiányos dolgokkal.

A „dolog”, „tárgy” terminus láthatóan több értelemben használható, és ebből számos félreértés szokott keletkezni. Az egyik lehetséges megkülönböztetés a fentieknek megfelelően: a kollektív és a disztributív jelentés. A kollektív értelmében a dolog a tárgy egészét jelenti. A dolog eszként részeire bontható, disztributív dologként viszont nemre és fajra klasszifikálható. A harmadik típusú létező pedig mint az anyagtól idealizált forma értelmezhető (*valami*).

Az egész (*res*) a konkrét létező, a dolog (*ens*, azaz disztributív értelemben) viszont az absztrakt létező (a reális létezők absztrakt kezelésére); a valami (*aliquid*) a denotált dolog létezésére vagy nem létezésére nézve semleges, a lehetséges és a lehetetlent, az aktuális és a nem aktuális fedeli le (mint különböző megjelenések formája).

Az egész (*res*) esetében a dolgot a materiális részei nem individualizálják, illetve konstituálják. Azaz a szék nem egyenlő a materiális részeivel, a lábbal, a háttámlával. A székrészek, mint például a láb vagy a háttámla, létezhetnek ugyan önállóan, autonóm ontológiai adottságként, a szék lábaiként azonban csak mint az egész összetevői létezhetnek, az egész nélkül nincs önálló létük. Az egész tehát szigorúan individuális leírást tartalmaz, nem tekinthető univerzálénak.

A részek és a tulajdonságok tehát elkülöníthetők egymástól. A könyv lapjai annak részei, de nem tulajdonságai. A tulajdonságok a dolgok metafizikai, azaz olyan részei, melyek önmagukban megkülönböztethetők absztrakció révén, de materiálisan nem választhatók el tőle (például ilyen a kiterjedés, a szín, a súly, az identitás). A metafizikai részek (tulajdonságok) időbeli állapotok jellemzői, nem valós, térbeli összetevők (függnek tehát az aktuális kontextustól, lásd szín, tömeg). Ennek alapján a tulajdonság kétféle felfogása különíthető el:

- az a reláció, mely az egész valamilyen részét jelöli ki az egészhez képest (például az, hogy a balta rendelkezik nyéllel, a tárgy tulajdonsága, ugyanúgy ahogyan a szék színe szintén tulajdonság, azaz rendelkezik valamilyen színnel);

- mint metafizikai rész a nem metafizikai résszel szemben.

A tárgyról ennek alapján elmondhatjuk, hogy – mint egész – anyagi és formális részekből áll. Az anyagi részek egyszerű vagy összetett (komplex) részekre oszthatók fel, ez utóbbiak további részekre tagolhatók. Az összetett részek lehetnek közvetlen vagy közvetett részek. Közvetlen részek

például a könyv oldalai, közvetett rész az oldalak alakja, színe vagy anyaga. Az összetett részek lehetnek továbbá tranzitív vagy intranszítvek. A szövet része például a fonal, annak része a szál; a szövet – tranzitív módon – egészében szálakból tevődik össze. A baltának része a feje, a balta fejének része az él, de a baltáról nem mondhatjuk, hogy élekből épül fel. Itt tehát a tárgy és bizonyos alrészei között intranszítív viszony áll fenn.

Az absztrakt dolog (*ens*) leírható a konstituáló elemei segítségével (mivel az idetartozó példányok ennek az osztálynak a részei, azaz a megfelelő osztály meghatározó vonásaival bírnak). A szék bármelyik példánya szék, mivel a nem és a faj alapján elemezhető. Egy példány, mely a szék osztályába tartozik, ugyanaz a példány, mely a bútor osztályába is sorolható. Az absztrakt dolog tehát univerzális leírással jellemezhető.

A klasszifikáció során létrehozott osztályokat absztrakció révén jellemezhetjük. Az egyes példányok megtestesítik ezeket az absztrakt tárgyakat. Egy konkrét szék „a szék” egy példányát jeleníti meg. Absztrakció során valamit elhagyunk, valamitől eltekintünk. Ennek révén nem kapunk új tárgyat, de nem is bontjuk szét a tárgyat összetevőire, részeire. Az absztrakció tehát a diskurzus egy adott univerzumában játszódik le. Ennek az univerzumnak bizonyos részétől tekintünk el az alkalmazott leírás értelmében. Az univerzum minden tagja a leíró nyelvnek megfelelően definiálódik. Az absztrahálóelméletek a diskurzus univerzumát alakítják át, de nem változtatnak a tagokon. A tagok és a tulajdonságok adottak, ez utóbbiak segítségével klasszifikálhatók a tárgyak. Ez az elmélet indukált momentuma.

Ha eltekintünk a tárgy valamennyi részétől, a forma marad meg; ez az, amit a tárgy megjelenít. Ahhoz azonban, hogy ez vizsgálható legyen, a lehetséges vizsgálat tárgyává át kell alakítani: ez a folyamat pedig az idealizáció révén valósul meg.

Fontos észrevenni, hogy az idealizáció az absztrakciótól alapjában eltérő folyamat. Az idealizáció nem kategóriákat alkot (nem, faj), hanem fogalmi esszenciákat. Így például a „művészi tárgy” nem jellemezhető *genusként*, hanem sokkal inkább séma, forma. A „tárgy általában” nem genus, melybe alosztályként „számok” és „anyagi tárgyak” tartoznak. A részleges tárgy leírása tehát nem absztrakt tulajdonságok megtestesítése, hanem bizonyos tulajdonságok által determinált vagy felépített forma, séma.

Az idealizáció új tárgyat hoz létre, például egy önmagában túlságosan összetett tárgyból; éppen ezért a dolgokhoz való viszonyulás egyik leghatékonyabb módja. Az idealizációt alkalmazó elméletek nem az adott univerzum struktúráját alakítják át, hanem az univerzum egyedeit, éppen ezért egy ontológiailag más jellegű univerzumot kapunk a folyamat végén, vagy az egyedek átalakítása révén, vagy bizonyos részeinek elhagyásával.

Az elméleti természetű tárgyak fikcionális konstrukciók, melyek bizonyos adathalmazok manipulálására, kezelésére, elemzésére adnak lehetőséget (csak az adott modellen belül léteznek, akkor is, ha a két egyed genetikailag ugyanaz). Például ilyenek az olyan fogalmak, mint a naprendszer, ágens.

Az egyik fő kérdés ezzel az alapvetően arisztotelianus modellel kapcsolatban, hogy a természet adta dolgok valóban leírhatók-e a *hétköznapi fizika* mentén mint szubsztanciák, azaz a megfigyelőtől független elsődleges tulajdonságok, illetve az ezekre épülő másodlagos tulajdonságok segítségével. A vita megjelenik a klasszikus, newtoni fizika és a relativitáselmélet különbségében is. Az előbbi esetében ugyanis a megfigyelésnek, a megfigyelés eszközeinek nincs hatása a leírásra (a dolgok önmaguktól olyanok, amilyenek), a relativitás értelmében azonban a megfigyelt dolgoknál nagyságrendekkel nagyobb eszközök befolyásolják a dolgok megfigyelt tulajdonságait. A megfigyelést és a leírást tehát lehetetlen egymástól elválasztani.

A hétköznapi fizika ontológiája alapvetően a klasszikus fizikáéra emlékeztet a fenti értelemben, ugyanakkor nyitott kérdés, hogy a megfigyelés eszköze, jelen esetben a *kulturális felkészültség*, a *nyelvek* mennyire számítanak a megfigyelt dolgoknál eltérőeknek, nagyobb mértékűeknek, vagyis episztemológiailag mennyire közelít a hétköznapi fizika inkább a relativitáselmülethez. A tárgyak reprezentációjában a kultúrák közti probléma megvitatása kikerülhetetlen; ez a fentebb említett kulturális készségeket érinti, a jelentés kulturális létrehozása, a jelenségek reprezentációja és a materiális (nyers) világ kapcsolatát. A kapcsolatrendszer relatív, illetve nem relatív jellegére vonatkozóan egyaránt vannak szórványos empirikus megfigyelések (LUCY 1992a; 1992b; 1997; STRANG 2005).

Megjegyzendő továbbá, hogy a *dolgok* nem feltétlenül merítik ki önmagukban a létezők kategóriáját. Pólos László (1985; 1987) nyelvi, logikai alapú elemzése például a létezőket eleve két kategóriára osztja fel: a dolgokra és az anyagdarabokra. Ez utóbbi általánosabb kategóriája az anyag. Itt az anyagdarab és a dolog nem fedi le az arisztotelészi anyag és forma fogalmát, ugyanis az előbbiek nem aspektusok, hanem előfordulások. Ez a kétfajta létező együtt jellemzi a világ entitásait, ám sajátos, egyedi vonásokkal bírnak, és nem redukálhatók egymásra, önálló léttel ruházkodnak fel.

PÓLOS (1985. 219) szerint mondhatjuk ugyan azt, hogy „szép új kalapom rossz régi nadrág anyagából van, de nem lenne szerencsés azt mondani, hogy nadrágból van”. Továbbá a tulajdonnevek jelölete időben állandó, de az őket alkotó anyag időben változhat. (A konkrét anyag is, a mennyisége is.) Egy tárgy anyaga lehet puhafa, de maga a tárgy nem puha, hiszen a fafajták közül egyesek puhák, mások kemények, de a fából lévő tárgyak nem puhák.

PÓLOS (1985. 213) hangsúlyozza, hogy az a feltevés, mely szerint a világ elkülöníthető dolgokból áll, amelyek osztályokat alkotnak, beépült ugyan – legalábbis eddig – a természetes nyelv szemantikájába, de nem épült be magába a természetes nyelvbe, annak használatába. Itt csaknem minden főnév szerepelhet mindkét kategóriában, a számlálható főnevek és az anyagnevek között is (PÓLOS 1987. 149). A szemantikai nyelvi jellemzés során ugyanis fontos a nyelv egyes kifejezéseinek típusba (grammatikai kategóriákba) sorolása. Az anyagnevek esetében: hol individuális terminusokhoz (individuumot nevez meg: argumentumok) hasonlóan viselkednek, hol általános terminusokra (individuumok tulajdonságai vagy individuumok közötti viszony: predikátumok) emlékeztetnek (PÓLOS 1985. 198).

A fenomenológus SOENTGEN (1996) szintén az anyag(rész) és a dolog közötti kapcsolatot vizsgálja abból a szempontból, hogy a dolgok, anyagok miként jelennek meg számunkra a hétköznapiakban. Elmélete szerint az anyag vagy „fraktálalakzatban”, vagy dologként jelenik meg. A dolgok anyagrész(ek)ből *állnak*, a fraktálalakzatok pedig anyagrészek. Soentgen nemcsak meghatározza az anyag kétfajta megjelenési módját, hanem az anyag két vonására is felhívja a figyelmet, mely a használata során nyer szerepet. Megkülönbözteti ugyanis az anyag *lehetőségeit*, valamint *hajlamait*. A dolgok vagy anyagrészek használata során ugyanis a lehetőségek közül választunk a megfelelő célok szempontjából, ezeket igyekszünk kiemelni, közben azonban küzdünk a hajlamok (rozsdásodás, törékenységg, gyúlékonyság stb.) ellen, noha időnként ezek a hajlamok is kihasználhatók.

Összegzés

A hétköznapi tárgyak reprezentációjának, használatának vizsgálata alkalmas a dolgok és emberek közötti viszony általánosabb tisztázására. A dolgok és emberek kapcsolatának elemzése egyaránt érint ontológiai, episztemológiai és reprezentációs kérdéseket. Az elemzés területe egyaránt vonatkozhat a dolgokkal kapcsolatos hétköznapi elméletek rekonstrukciójára, illetve egy általánosabb modellezésre. A dolgok hétköznapi elmélete felveti a megfigyeléstől függő leírás kérdését, különösen kultúráközi szempontok bevonása esetén.

Irodalom

- AMES, Michael M.
1986 Museums, the public and anthropology. A study in the anthropology of anthropology. Vancouver, University of British Columbia Press.
- BECK, Stefan
1997 Umgang mit Technik. Kulturelle Praxen und kulturwissenschaftliche Forschungskonzepte. Berlin, Akademie Verlag.
- BENNETT, Tony
1995 The birth of the museum: history, theory, politics. London, Routledge.
- BOURDIEU, Pierre
1994 Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action. Paris, Editions du Seuil.
- DIAS, Nélia
1994 Looking at objects: memory, knowledge in nineteenth-century ethnographic displays. In ROBERTSON, George et al. (eds.): Travellers' tales. Narratives of home and displacement. London–New York, Routledge. 164–176.
- DOBLER, Gregor
2004 Bedürfnisse und der Umgang mit Dingen. Eine historische Ethnographie der Ile d'Ouessant, Bretagne, 1800–2000. Berlin, Reimer.
- FENTON, Alexander
1995 Collections research: local, national and international perspectives. In FAHY, Anne (ed.): Collections management. London–New York, Routledge. 224–232.
- GILROY, P. – HERZFELD, M. – MILLER, D. (eds.)
1998 Materializing culture. Oxford, Berg.
- GONZÁLEZ, Roberto J. – NADER, Laura – OU, C. Jay
2001 Towards an ethnography of museums: science, technology and us. In BOUQUET, Mary (ed.): Academic anthropology and the museum. Back to the future. New York–Oxford, Berghahn Books. 106–116.
- HENNIG, Nina
2004 Lebensgeschichte in Objekten. Biografien als museales Sammelkonzept. Münster–New York–München–Berlin, Waxmann. (Kieler Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte, 3.)
- HUSSERL, Edmund
1998 Az európai tudományok válsága. Budapest, Atlantisz.
- JONES, Anna Laura
1993 Exploding canons: the anthropology of museums. Annual Review of Anthropology, vol. 22. 201–220.
- KIRSHENBLATT-GIMBLETT, Barbara
1998 Destination culture. Tourism, museums, and heritage. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press.
- LUCY, John A.
– 1992a Grammatical categories and cognition. New York, Cambridge University Press.
– 1992b Language diversity and thought: A reformulation of the linguistic relativity hypothesis. Cambridge, Cambridge University Press.
– 1997 Linguistic Relativity. Annual Review of Anthropology, vol. 26. 291–312.
- PAINE, Robert
1985 Report on SHGG Weekend, D. Hopkin. SHGG News, no. 9. 4.
- PEARCE, Susan
– 1992 Museums, objects and collections. Leicester, Leicester University Press.
– 1995 Interpreting museum objects: an outline of theory. In LIN, Tsong-yuan (ed.): Proceeding of the international conference on anthropology and the museum. Taipei, Taiwan Museum, 297–312.
- PETTITOT, Jean – SMITH, Barry
1996 Physics and the phenomenal world. In POLI, Roberto – SIMONS, Peter (eds.): Formal ontology. Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers. 233–253.
- POLI, Roberto
1996 Res, ens and aliquid. In POLI, Roberto – SIMONS, Peter (eds.): Formal ontology. Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers. 1–26.
- PÓLOS László
– 1985 Az anyagnevek lázadása. Tertium Non Datur, 2. évf. 197–220.
– 1987 Egy kulcs Parmenidészhez. Az anyagnevek szemantikája. Tertium Non Datur, 4. évf. 147–164.
- POMIAN, K.
1988 Der Ursprung des Museums. Berlin, Klaus Wagenbach.
- SIGAUT, François
1994 Technology. In INGOLD, Tim (ed.): Companion encyclopedia of anthropology. London–New York, Routledge. 420–459.

- SIMONS, Peter M. – DEMENT, Charles W.
 1996 Aspects of the mereology of artifacts. In
 POLI, Roberto – SIMONS, Peter (eds.): *Formal
 ontology*. Dordrecht: Kluwer Academic
 Publishers. 255–276.
- SMITH, Barry
 1995 Formal ontology, common sense and cog-
 nitive science. *International Journal of Human-
 Computer Studies*, vol. 43. 641–667.
- SMITH, Barry – CASATI, Roberto
 1994 Naive physics: an essay in ontology.
Philosophical Psychology, vol. 7. no. 2.
 225–244.
- SOENTGEN, Jens
 1996 Das Unscheinbare. Phänomenologische
 Beschreibungen von Stoffen, Dingen und fraktalen
 Gebilden. Berlin, Akademie Verlag.
- SPITTLER, Gerd
 1993 Materielle Kultur – Plädoyer für eine
 Handlungsperspektive. *Zeitschrift für Ethno-
 logie*, Jg. 118. 178–181.
- STOCKING, George W. Jr. (ed.)
 1985 Objects and others: essays on museums
 and material culture. Madison, Wis., University
 of Wisconsin Press.
- STRANG, Veronica
 2005 Common senses. Water, sensory experi-
 ence and the generation of meaning. *Journal of
 Material Culture*, vol. 10. no. 1. 92–120.
- VAN KEUREN, David
 1989 Cabinets and culture: Victorian anthro-
 pology and the museum context. *Journal of the
 History of the Behavioral Sciences*, vol. 25.
 26–39.
- VERGO, P. (ed.)
 1989 The new museology. London, Reaktion
 Books.
- WHITEHEAD, Alfred North
 1932 Science and the modern world.
 Cambridge, Cambridge University Press.

Függelék

A tárgykatalógusok tárgyleírásai

Katalógusbeli sorszám

Leltári szám

Megnevezés (szakmai)

Népi név

Anyag, technika

Leírás

Funkció

Származási hely

Etnikum

Készítés, használat ideje

Méret

Megszerzés módja, ideje

A gyűjtő neve, a gyűjtés ideje

A tárgyhöz kapcsolódó múzeumi adatok (ár, gyűjtő, eladó, levelezés, a népi név fordítása stb.)

Állapot, konzerválás

Analógiák

Kiállítottság

Referencia

Megjegyzések a tárgyleírások egyes elemeihez

A vastagon jelölt szempontok a „kötelező” adatok, ezek szinte kivétel nélkül minden egyes tárgykatalógus leírásában szerepelnek.

Katalógusbeli sorszám

A kiválasztott gyűjtemény rendezésének szempontjai: funkció, tárgytípus, ezeken belül kor, készítő, forma, stílus, iskolák szerint.

Leírás

Gyakran többoldalas, a tárgy részeit ilyenkor egyenként tárgyalja, a többi adatétól eltérő formában (például törzsszövegben), hivatkozásokkal. Ebben az esetben az anyag és a technika csak tárgyszavazva kerül a katalógusba.

A tárgy egyes részeit a részletes leírásokkor külön illusztrálhatják fotóval vagy rajzzal.

Egyes esetekben az elveszett tárgyrészeket is megadják, ha más forrásból ez tudható.

A leírás általában a konkrét, bemutatott tárgyra vonatkozik, de sok esetben írnak a tárgytípus lehetséges változatairól az adott régió belül.

Funkció

Előzőleg megadott kódok szerint is előfordul (vadászat stb.) a funkció megadása, illetve találkoznak kiegészítő funkciókkal is.

A funkció leírása gyakran többoldalas szöveg, a többi adatétól eltérő formában és/vagy helyen (például a törzsszövegben), a külső leírással együtt (vagy anélkül), hivatkozásokkal; valamint eredeti dokumentumok idézésével.

Általában a tárgytípusra vonatkozik, arról szól, ami a néprajzi háttér-információk alapján tudható; bizonyos esetekben azonban a konkrét tárgyra (is) megadják a szerzők.

Gyakran foglalkoznak a tárgytípus (illetve a konkrét tárgy) néprajzi értelmezéseivel, a körülötte kibontakozó vitákkal, továbbá a konkrét tárgy (tárgytípus) jelentésével az adott kulturális kontextuson belül. Bizonyos esetekben megadják azt is, ha nincs megfelelő forrás a gyűjtésre, a tárgy használatára, készítésére, pontos helyére vagy a funkciójára, a díszítések jelentésére nézve.

Az egyes tárgytípusok funkcionális leírását tartalmazhatja egy bevezető tanulmány, rövidebb szöveg is, ha a katalógusrész típusok szerint mutatja be a gyűjteményt. Ez az eljárás különböző szintekre bontható le.

Származási hely

Általában az általánostól az egészen konkrét helyig (faluig, ha ismert) a mai elnevezésből indulnak ki, megadva a korábbi helynevet is.

Etnikum

Különböző változatok megadása lehetséges, vagy külön függelék található ehhez.

Készítés, használat ideje

Általában a konkrét tárgyra vonatkozik, nem a tárgytípusra.

Bizonyos leírások elkülönítik a tárgytípusra vonatkozó ismereteket a konkrét tárgytól. Egyik legzetes megoldása ennek, ha a tárgyhoz kapcsolódó múzeumi adatok (ár, gyűjtő, eladó, levelezés, a népi név fordítása stb.) között szerepelnek ezek az információk.

Méretek

A legnagyobb három méretet adják meg, illetve részméreteket.

A megszerzés módja, ideje

A múzeumba kerülés körülményei kerülnek ide. Eltérhet a gyűjtéssel kapcsolatos adatoktól.

Állapot, konzerválás

A jelenlegi állapotot tartalmazza, valamint a tárgy kikövetkeztethető vagy dokumentált állapot-történetét; fontos azon beavatkozások tisztázása érdekében, melyek az eredeti funkciójából ki-kerülve érték a tárgyat.

Analógiák

Hasonló funkciójú vagy szerkezetű tárgyak, vagy a katalógusban szereplő gyűjteményből, vagy egyéb irodalomból. Egyaránt vonatkozhat a típusra vagy a konkrét tárgyra. Sok esetben a tárgyra vonatkozó részletes törzsszöveg része.

Kiállítottság

Kiállítás címe, helye és éve, katalógusa, az abban való közlés, fotó.

Referencia

Vonatkozhat a tárgy megemlítésére (leírás) vagy illusztrációként való szereplésére (fotó, rajz). Szintén vonatkozhat mind a tárgytípusra, mind a konkrét tárgyra. A konkrét tárgy esetében sok esetben törekednek a teljességre.

Object Theory, Object Typology, and Object Description

Objects form an integral part of our day-to-day lives; but how do the social sciences relate to them? In this study, I attempt to approach this question from two different perspectives: on the one hand, from that of the ethnographer/ethnologist interested in the study of material culture, and on the other, from that of the general, 'formal' theory of objects. In the former case, I hope to discover what image of the material world lies behind individual descriptions and analyses of objects—how uniform and consistent this image is and what foundations it has been constructed on—while in the latter case, I explore the consequences of taking certain things in relation to objects as given—that they consist of parts, that they are continuous through time, that they may be seen only from a particular perspective, etc. The study marks a first attempt at juxtaposing images of the material world sketched out from two different viewpoints, then bringing the two products closer together.

Tárgyak társadalomtörténeti kontextusban

A tárgyi világ statisztikai elemzésének új lehetőségei

Írásomban a tudományos kutatás és a múzeumi tárgygyűjtemények elemzésének egy sajátos összefüggését érinteném, ami több ponton kapcsolódik a konferencia témájához. Egyrészt a Néprajzi Múzeumban tudatosan kialakított inventáriumgyűjteményben folyó munkák példáján mutatom be a tudományos kutatás, valamint a múzeumi gyűjtemények és tevékenység közötti összetett kapcsolatot. Másrészt saját kutatásom példáján és eredményein keresztül (például az alkalmazott módszerek) arra is rávilágítanék, hogy kihasználva a gyarapodó múzeumi adatbázisokat és a mai számítógépes elemzési lehetőségeket, a múzeumi tárgygyűjtemények hogyan válhatnak még inkább a tudomány forrásaivá.

Hoffmann Tamás 1969-ben tette fel cikk formájában is megjelent előadásában a kérdést (HOFFMANN 1969): mennyiben lehetnek a tudomány forrásai a múzeumi gyűjtemények? Bár egyértelműen nem mondta ki, de szerinte a múzeumi tárgyak tömege önmagában alapvetően nem lehet objektív elemzés alapja, aminek általa elsorolt, összetett okaira (a gyűjtés-gyarapítás esetlegessége, „társadalmi szórtsága”) most nem térek ki. Ezt a megállapítást sokan kritizálták, és néhány elemzés eredménye, úgy gondolom, cáfolta is (HOFFER 1983. 39–40), de tény, hogy ritkán használták a kutatók a múzeumi tárgyakat kutatás alapforrásként úgy, mint például a levéltári forrásokat.

Hoffmann Tamás kételyei eloszlátására, valamint egyes új nemzetközi kutatások sikereiből kiindulva beindított-felkarolt egy programot a Néprajzi Múzeumban, amelynek hamarosan Benda Gyula lett fő motorja és szervezője, helye pedig a pályázati pénzekből gazdálkodó, több munkatársat is foglalkoztató inventáriumgyűjtemény.¹ Hoffmann Tamás így írt ezzel a programmal kapcsolatban, amelynek legfőbb célja az előzetes koncepció alapján a magyarországi paraszti inventáriumok másolatainak felgyűjtése és feldolgozása volt: „A néprajzi gyűjteményekben gyakran felfigyel a muzeológus, a szakavatott kutató egy-egy XVII–XVIII. századi olykor datált tárgyra, rendszerint valamilyen díszedényre, bútorra vagy viseleti darabra, de semmiféle támpontja nincs ahhoz, hogy megállapítsa honnan, milyen szociális közegeből származik az egyébként mutatós, úgynevezett jó kiállítási tárgy. Az ilyen tárgyak semmilyen, vagy csak nagyon csekély információt nyújtanak azoknak a háztartásoknak a felszereltségéről, ahonnan származnak, az ott felhasznált anyagi javak értékrendjéről. Ebből két probléma adódik. Egyrészt a múlt kézzelfogható tárgyi bizonyítékai, amelyek a múzeumi raktárakat megtöltik, a fenti okok folytán önmagukban nagyon csekély mértékben alkalmasak arra, hogy információkkal szolgáljanak a hajdan volt mindennapi élet történeti folyamatairól. Másrészt nem okoz nagy nehézséget az egykori háztartásleltárakban megkeresni a múzeumi tárgyakhoz hasonló lakberendezési kellékek vagy eszközök hasonmásának adatait (nevét, egy-egy háztartáson belüli darabszámát, esetleg formai jellemzőit, anyagát és végül azt, ami a legfontosabb: az egykori felszerelési javakhoz viszonyított, pénzben is kifejezett értékét). Végeredményben a levéltárakban fennmaradt leltárak és a múzeumi raktárakban őrzött tárgyak egymásra vetítésével jutunk közelebb a történeti folyamatok megértéséhez.” (HOFFMANN 1988. XV–XVI.)

Egy másik, a témával foglalkozó írásában még kiemeli, hogy a program keretében történő vizsgálat „összeköti a néprajzi muzeológiát, a falusi és városi társadalmak történetét kutató történetírással, agrártörténettel és szociológiával” (NMI 406/1981–02).

A kutatási program eredményeképpen tíz-tizenötezer, dunántúli uradalmakból, alföldi és északmagyarországi mezővárosokból származó inventáriumot gyűjtöttek össze az 1750 és 1850 közötti időszakból, amelyek így az anyagi kultúra 19. századi változásainak elemzését tették lehetővé.

Az anyag tudományos feldolgozása kezdettől fogva párhuzamosan haladt a gyűjtéssel. Már a kiinduló kon-

¹ Az inventáriumgyűjtemény történetéhez lásd ÁRVA–GRANASZTÓI 2000.

cepció megfogalmazta, hogy a feldolgozást számítógépes adatrögzítés és statisztikai módszerek alkalmazásával kell elvégezni. Az is kezdettől nyilvánvaló volt, hogy az elemzéshez előtanulmányok szükségesek: alaposan fel kellett tártani a hagyatéki leltárak készítésének és az örökösödésnek a szokásait, meg kellett oldani az inventáriumokban szereplő tárgyak és fogalmak jelentéstörténeti problémáit.

Ezen utóbbi munka különösen nagy jelentőségű volt, amelynek keretében több ezer dokumentációs cédula készült a tárgyakról 19. századi szótárak, néprajzi összefoglalók alapján. E munkálatok nélkülözhetetlenek voltak a korabeli tárgyi világ megismeréséhez, strukturálásához, a kvantitatív elemzések elvégzéséhez. A gyűjteményi munkát kezdettől fogva, mint említettük, számítógépes nyilvántartásra és feldolgozásra alapozták; így a hosszú évek tapasztalatának és munkájának köszönhetően mind a nyilvántartás, mind a feldolgozás tekintetében jól kidolgozott módszerek és adatbázisok segítik. A beletárolt 10 633 inventáriumról egy, a gyűjtemény sajátosságait figyelembe vevő, több szempontú keresést lehetővé tevő számítógépes nyilvántartás is készült.

Az egyes inventáriumok feldolgozása is, amint lehetett, számítógépes adatbázisok segítségével történt (az eredeti sorrendet mindig megőrizve), ami lehetővé teszi a tárgyi világ összetett szempontok szerinti, akár többváltozós statisztikai módszerekkel történő elemzését. A gyűjtemény anyagának összegyűjtésével és feldolgozásával párhuzamosan beindultak a tárgyi világot elemző vizsgálatok is, melyeket az inventáriumgyűjtemény munkatársain kívül vidéki néprajzosok és muzeológusok végeztek. Ennek köszönhetően sok kisebb tanulmány született olyan településekre vonatkozóan, ahonnan inventáriumok kerültek a Néprajzi Múzeumba.² Ezek jelentős része egy-egy mezőváros tárgyi ellátottságát vizsgálta leíró módszerrel, amelyek nagyobb, monografikus kutatással viszont sohasem fejlődtek. Más vizsgálatok egy-egy hagyatékok dolgoztak fel, rekonstruálva egy-egy ember családi viszonyait, gazdálkodását, mindennapjainak világát. Két inventáriumokat felhasználó nagyobb és intenzívebb kutatás indult a gyűjteményben, amelyek a keszthelyi és a kiskunhalasi egységhez kapcsolódnak. Benda Gyula keszthelyi lakáskultúráról írott tanulmánya már egyértelműen megvalósította az anyagi kultúra társadalomtörténeti megközelítésű vizsgálatát, amelynek eredményei (például a bútorok alapján megállapított lakáskultúra-típusok) – a gyűjteményt kialakító koncepcióhoz kapcsolódva – pontos képet adtak a 18. század végének és 19. század első felének magyarországi mezővárosi anyagi kultúrájáról és annak társadalomtörténeti összefüggéseiről (BENDA 1989). Ebben az elemzésben és az inventáriumok gyűjtése során is minden társadalmi réteg fontos volt, ami azt jelenti, hogy a paraszti rétegek anyagi kultúrája sem önmagában, társadalmi környezetéből kiragadva szerepelt, hanem az adott közösségben elhelyezve, ezáltal viszonyíthatóvá vált más társadalmi rétegek anyagi kultúrájához.

A leltárak tartalmi feldolgozása a kiinduló koncepció szerint összekapcsolódott volna a múzeumban őrzött tárgyak értelmezésével, például a népművészet, a parasztstílusok történetének kutatásával is. Az inventáriumgyűjteményben ez a típusú kutatómunka háttérbe szorult, míg a tárgyi gyűjteményeket kezelő muzeológusok közül csak kevesen próbálkoztak meg a forrás felhasználásával. Kivételt csak néhány próbálkozás jelentett, amelyek közül Gráfik Imre két elemzése látott napvilágot nyomtatásban (GRÁFIK 1992. 194–240).

A program maradéktalan megvalósulása valójában azért nem sikerült, mert nem volt olyan társadalomtörténész, aki vagy akinek irányításával a tárgyi világ nagy néprajzi hagyományokkal is rendelkező kutatása elmélyült, sok leltáron alapuló elemzéssé fejlődhetett volna, és nem volt olyan néprajzos, aki tudományos munkájában a tárgyi világ társadalomtörténeti típusú, intenzív elemzésére vállalkozhatott. Benda Gyula mindezek mellett felhívta a figyelmet a történeti néprajzi megközelítés és a társadalomtörténeti módszer különbségeire is.³

E hiányzó megközelítés, kutatási irány pótlására is vállalkoztunk saját elemzésünkkel, amely két-száz darab, 1760 és 1850 között keletkezett kiskunhalasi inventárium számítógépes adatbázison alapuló feldolgozására támaszkodik (GRANASZTÓI 1998; 2000; 2002; 2003; 2005).

De miért pont az inventáriumok jelenthetik a megoldás kulcsát a múzeumi gyűjtemények megszólaltatásakor? Milyen egyedülálló adottságokkal rendelkeznek, melyekre egy egész múzeumi tudományos program épült? A levéltári források közül egyedül az életutak egy bizonyos pillanatában készült néhány tucat, esetleg néhány száz, még ritkábban több ezer inventárium tájékoztat több-kevesebb pontossággal az egykor élt emberek mindennapjainak keretétől szolgáló tárgyi környezetről, hiszen nem állnak rendelkezésünkre leíró források, amelyek érzékeltetnék a tárgyak használatának, előfordulásának különbségeit, a tárgyi világ differenciáltságát.

2. Például BENCsik 1979; 1993; JUHász 1985; 1989; RÁcz 1984; 1989; SZILÁgyi 1978; 1987; TóTH 1983; Zólyomi 1996, 1997, é. n.

3. Bővebben lásd ÁRVA–GRANASZTÓI 2000. 702–703.

Az inventáriumok egyik kiemelkedő sajátossága, hogy egyéni eseteket és helyzeteket őriztek meg. Ezt az alaptulajdonságukat a forrást használó kutatók alig használták ki, ami különösen igaz a kvantitatív elemzésekre. Ezekben hagyományosan egy-egy tárgy előfordulását, elterjedtségét vizsgálták, valamint előre megállapított társadalmi csoportok és kategóriák tárgyi világát számlálták ki, például azt, hogy a nemesek vagy a felső rétegek hány százalékanak volt szubljája. Saját kutatásomban az egyik legfontosabb cél az egyéni esetek, választások megőrzése volt, éppen ezért az egyéni esetek rendszerezéséből, összehasonlításából indultam ki, anélkül hogy előzetesen előre megállapított társadalmi kategóriákba sorolnám őket. Vagyis az érdekelt – nagyon leegyszerűsítve, és a példánál maradva –, hogy kik azok az egyének, akiknek szubljája volt, és a szubljások csoportja társadalmilag, kulturálisan hogyan jellemezhető. Így – eltérve a hagyományos társadalomtörténet elsősorban jogi, foglalkozási, vagyoni kategóriákat előnyben részesítő megközelítéseitől – egy mezőváros rétegződése, társadalmának csoportjai a tárgyak fogyasztása, az anyagi kultúra és az életmód alapján váltak értelmezhetővé.

Egy történeti kutatásban a lakáskultúra, a tárgyhasználat inventáriumok megnevezései formájában megőrzött nyomait kell és lehet megszólaltatni, ami azt jelenti, hogy elsősorban a formai jegyekből kell kiindulni, a formai különbségek keresése, mérése a cél, aminek mindig az egyéni esetek rendszerezésén kell alapulnia, és arra a kérdésre kell válaszolni, hogy miért különbözik az egyik házbelső a másiktól, milyen – elsősorban kulturális és társadalmi vagy fizikai okok – állhatnak a különbségek hátterében, és mennyire lehet a hasonlóságok alapján jellegzetes anyagi kultúrával rendelkező csoportokat vagy például lakáskultúra-modelleket megállapítani.

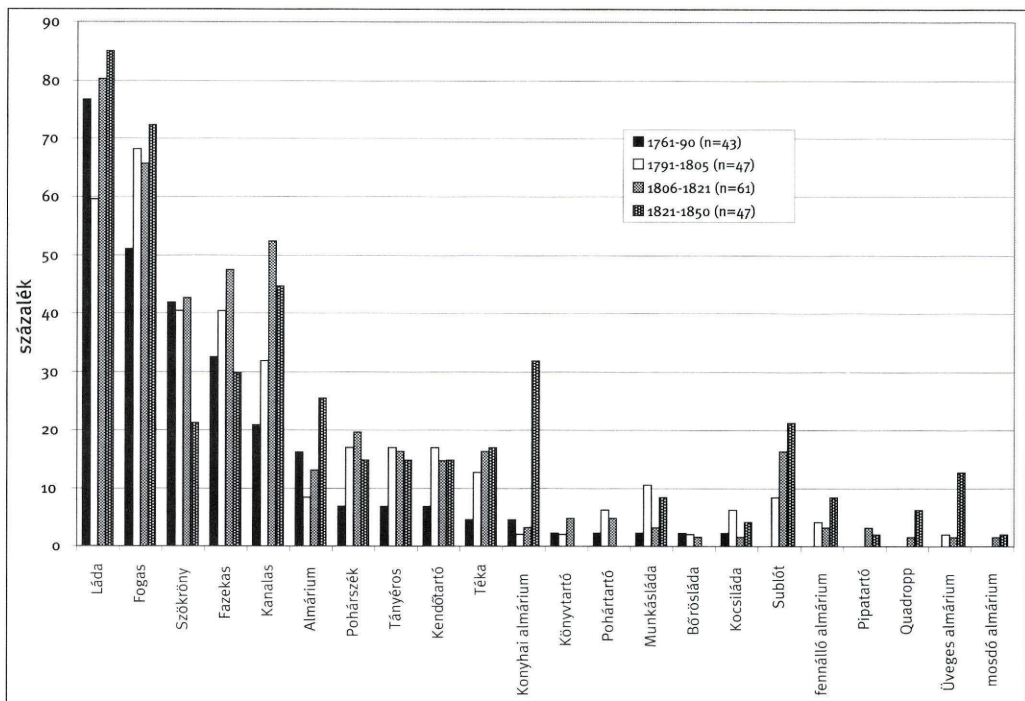
A forrás feldolgozása során olyan kérdéseket is érinteni, vizsgálni lehetett, hogy milyen mechanizmusokon keresztül alakul és változik a tárgyi világ, például léteznek-e jellegzetes tárgyegyüttesek, illetve olyan tárgyak, amelyek együtt soha nem szerepelnek, vagy olyanok, amelyek mindig együtt találhatók a házakban? Hogyan lép be egy új tárgy a rendszerbe, milyen rétegek választják, és hogyan szorul később ki, vagy válik más tárgyegyüttesek, rétegek fontos tárgyává? Milyen társadalmi mozgások, változások húzódnak meg a tárgyi világ rendszerének módosulásai mögött? Mindezek a kérdések, célok a múzeumi tárgygyűjtemények megszólaltatásához is nélkülözhetetlenek, hiszen a legtöbb tárgyról alig rendelkezünk ilyen típusú információkkal.

Az anyagi kultúra különbségeit a tárgyak használatának három meghatározó sajátossága alapján vizsgáltuk:

- a tárgyak előfordulása-hiánya egy-egy tárgyegyüttesben és ezen belül is a kiválasztás mögött feltételezhető presztízsszerep;
- térbeli elhelyezésük és általában a házak térhasználata;
- a mindennapi gesztusok, a használat differenciáltsága, a házbeli élet különbségei.

Jelen tanulmányomban nem a konkrét eredmények az igazán érdekesek, hanem az, hogy milyen módszereket lehet alkalmazni akkor, amikor nagy tömegben rendelkezésre álló, akár múzeumi tárgyakat, tárgyegyütteseket, akár egy terepmunka során gyűjtött, fotózott, leltárba vett tárgyakat, akár levéltári források adatait kívánjuk tudományosan feldolgozni, rendszerezni.

Az elemzés első, a tárgyi világ rendszerének jellegzetességeit kereső fázisában a sok egyén több tucat változójának (tárgyának), a tömeges adatoknak a vizsgálata csak számítógépes adatbázisokkal és statisztikai elemzésekkel képzelhető el. Az emberi tapasztalat sohasem vesz észre annyi összefüggést és ellentétet, mint az általunk alkalmazott faktorelemzés vagy más többváltozós statisztikai módszer. Ma már akár több száz egyén több száz változója (amelyek lehetnek tárgyak, társadalmi rétegre vonatkozó adatok, keletkezési idő, díszítőmotívumok, adatközlők megjegyzései stb.) is vizsgálható egyszerre; így akár egy kisebb közösség vagy egy minta egész tárgypopulációja elemzés tárgya lehet. De nemcsak a számítógépek kapacitása nőtt meg, hanem a statisztikai módszereket is sokkal óvatosabban, nagyobb kritikával és megfontolással használjuk fel, mint például az 1970–1980-as években. Nagy tömegű adat kezelése (például importálása egyik adatbázisból a másikba) sem okoz gondot, ami lehetővé teszi a kísérletezést, a változók, a vizsgálatba vont egyének megválasztását, illetve váltogatását. Mint bármilyen segédeszköz, amelyet egy kutatás során alkalmazunk, a többváltozós statisztikai módszerek, mint például a faktorelemzés részletes bemutatása sem kell hogy szerves részévé váljon az eredmények ismertetésének, így jelen esetben is csak néhány példát villantok fel anélkül, hogy akár érintenék is a módszer matematikai lényegét, alapját. Annnyit érdemes elmondani, hogy faktorelemzés segít megtalálni az elemzésbe vont változók (például tárgyak, bútorok) közötti összefüggéseket, valamint azt is megmutatja, hogy ezek mennyire, milyen mértékben jellemezők az egyes esetekre, vagyis egyénekre (egy-egy inventáriumban összeírt házra). Mindezt ma már a statisztikai-matematikai ismeretekkel nem rendelkezők számára is grafikus ábrázolások és más segédletek könnyítik meg.

1. ábra. Tárolóbútorok elterjedtsége 1760 és 1850 között

Bármelyik megközelítésről legyen szó az említett három közül, minden esetben kiválasztottam azokat a tárgyakat, amelyekkel az adott témát elemezni kívántam. Ez az első esetben, ahol a tárolóbútorok elemzését végeztük, az összes tárolóbútort jelentette, a lakótelelemzésnél minden szobai bútort és a szobaszámot, a mindennapi gesztusoknál pedig a bútorok egy részét és nagyon sok konyhai-ház-tartási eszközt. Egy-egy elemzésben így harminc-hetven tárgytípus szerepelt, de nagyon fontosnak tartottam annak figyelembevételét is, hogy egy-egy tárgytípusból hány darab fordult elő. Így végül is sokkal több változó, tárgy szerepelt az elemzésben, mert volt egy láda, két láda és háromnál több láda, nem is beszélve a konyhai eszközökről, ahol már „től-ig” csoportokba foglaltam a mennyiségeket: például egy-négy, öt-kilenc, tíz-tizenkilenc darab stb. tányér.

Az első lépésben létrehoztam az elemzés alapjául szolgáló táblázatokat, amelyeknek sorai egy-egy esetnek, vagyis inventáriumnak feleltek meg, míg az oszlopok a változóknak, vagyis az előbb említett tárgytípusokat tartalmazták. Például 1760 és 1790 közötti lakóterek térhasználat-elemzéséhez egy negyvenhárom sorból (ennyi inventáriumot találtam ebben az időszakban) és huszonhét oszlopból, a mindennapi gesztusokat elemző fejezetben egy hatvannyolc oszlopból álló táblázatot alkottam, ahol ha valamilyen tárgytípus az adott inventáriumban nem volt, az ugyanolyan fontos információ volt, mintha lett volna tíz darab. A cél minden esetben ezeknek a táblázatoknak, vagyis konkrétan a tárolóbútorok vagy a lakóteret alkotó bútorok összefüggéseinek megértése volt. Összefüggés, kapcsolat két tárgytípus között akkor van, ha az átlagosnál gyakrabban fordulnak elő együtt egy-egy inventáriumban, vagyis egy-egy házban. Feltételezésünk szerint a tárgyakhoz való hozzájutás nem véletlenszerű volt, a tárgye gyűttesek kialakítása mögött legtöbbször tudatos választások, döntések húzódtak meg. Tehát ha például az elemzés kimutatta, hogy a kávéfőző, a cukorpikszis, a kanapé, a sok szék és a karospad hiánya adataim szerint nagyon erős összefüggést mutat, akkor ez azt jelenti, hogy több olyan inventárium feltételezhető, amelyben nem írtak össze karospadot, kanapét, kávéfőzőt, cukorpikszist és nagyszámú széket viszont igen; ennek alapján pedig meghatározható egy sajátos tárgye gyűttes, egy sajátos, néhány emberre jellemző tárgyválasztás. Természetesen számtalan ilyen összefüggést, sőt az összes tárgytípus közötti összefüggésrendszer mutat ki a faktorelemzés. Ennek feltárása és leírása is része az elemzésnek, de bennünket valójában az érdekelt, hogy az egyének, az egyes esetek hol helyezkednek el ebben az összefüggésrendszerben. Az egyének helyét is a faktorelemzés segített megtalálni, hiszen a tárgyak közötti összefüggéseket ábrázolta egy grafikai ábrán, egy koordi-

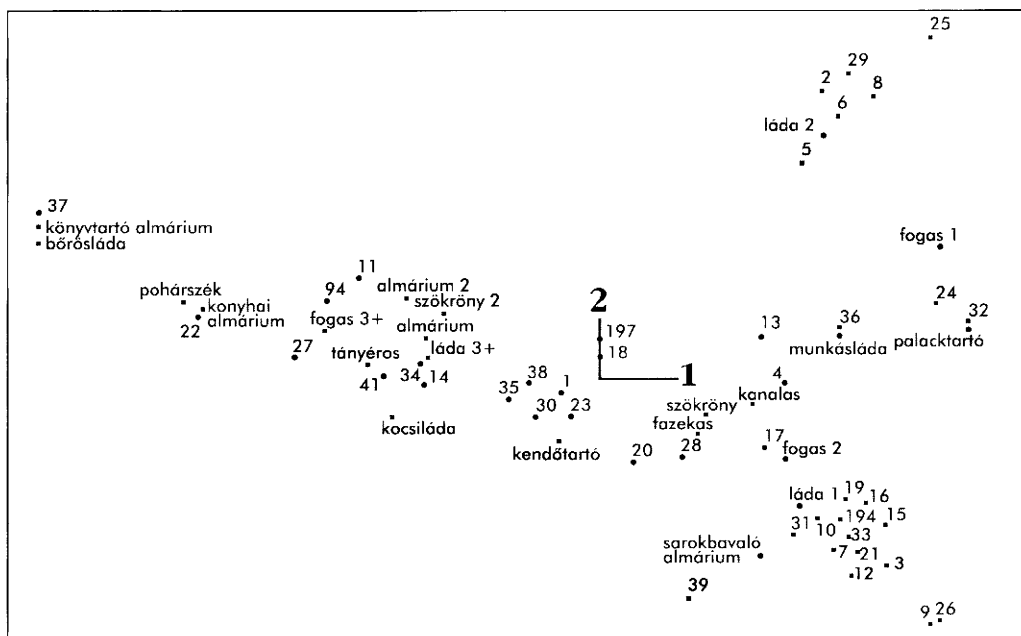
náta-rendszerben, és ugyanitt elhelyezte az egyéneket is. Az én feladatomban nem állt másból, mint megkeresni azokat az eseteket, amelyek közel kerültek egymáshoz, a grafikai ábrázolásban egy-egy csoportot alkotva, majd pedig ennek alapján átrendezni-csoportosítani az eredeti táblázat sorait. Így kiválasztódtak azok, akik hasonló tárgyi világgal rendelkeztek, amit az eredeti adatokkal folyamatosan ellenőrizni kellett. Az elemzések utolsó fázisa a kialakult csoportok társadalmi, kulturális sajátosságainak meghatározása volt.

Az első megközelítésben, amely előadásom első példája is egyben, a tárolóbútorok világát vizsgáltuk, azok fontos társadalmi megkülönböztető funkciójából, presztízsszerepéből indulva ki: egy-egy tárgy vagy tárgytípus egyszerű birtoklása vagy annak hiánya is képes lehet társadalmi különbségek kifejezésére. Első lépésként természetesen szükség volt a tárgyak elterjedtségének és időbeli változásának felmérésére, ami számítógépes adatbázis segítségével gyorsan megvalósítható (lásd 1. ábra).

Már ezek az adatok is jelentős segítséget nyújtanak saját elemzéseink, de akár a múzeumi tárgyak értelmezéséhez, szerepének megértéséhez egy-egy korszakban vagy településen. De az elterjedtség vagy a mennyiségi jellemzők vizsgálatával nem lehet a kiválasztás, a használat szabályszerűségeit, különbségeit, vagyis rendszerét megállapítani. Léteznek-e olyan tárolóbútorok, amelyek az átlagosnál is gyakrabban szerepelnek együtt egy-egy házban vagy szobában, illetve olyanok, amelyek nagyon ritkán? Létezik-e rendszere, hierarchiája a tárolóbútoroknak?

A tárolóbútorok rendszerén az egyes típusok (például egy láda, két láda, három láda, egy sublót, egy kanalas) közötti kapcsolat-összefüggés szabályszerűségeit értjük. Pozitív kapcsolat akkor létezik két bútor között, ha gyakran előfordultak egyszerre egy inventáriumban, vagyis egy házban. Hasonlóan fontos, ha két bútortípus között negatív a viszony, vagyis ritkán, esetleg soha sem fordultak elő együtt egy házban. Ezekből az egyes háztartások vizsgálatán alapuló kapcsolatokról épül fel a korszak tárolóbútorainak rendszere. Ez a rendszer a legegyszerűbb formájában elég egyértelmű hierarchiát jelent. A rangsor tetején olyan bútorok állnak, amelyek egymással gyakran, míg a hierarchia alján elhelyezkedő bútorokkal ritkán fordulnak elő.

Például az 1760 és 1790 közötti időszakra vonatkozó elemzéshez negyvenhárom inventárium állt rendelkezésünkre. A faktorelemzés alapjául szolgáló táblázat oszlopai az egyes tárolóbútorok típusai, míg a táblázat sorai egy-egy inventáriumnak, vagyis egy-egy embernek-háznak felelnek meg. A faktorelemzés a következő viszonyrendszert állapította meg:

2. ábra. A tárolóbútorok rendszere 1760 és 1790 között.

Magyarázat: A sorszámok és a hozzájuk tartozó pontok egy-egy esetnek, inventáriumnak felelnek meg. Az ezekhez tartozó adatok megtalálhatóak az első táblázatában. A grafikus ábra egy koordináta-rendszer, amelynek két tengelyét a nagy 1-es és 2-es szám mellett látható vonal jelöli.

Vizsgálataink alapján mindenképpen meg lehet különböztetni két csoportot. Ritkább és gyakoribb típusok egyaránt előfordulnak mindkettőben. Az egyik a különleges és ritka bútorok csoportja, kiegészülve néhány elterjedtebb bútor nagyobb számú sorozatával, sokdarabos eseteivel. Fordítva is lehetne jellemezni ezt a csoportot: az elterjedtség alapján gerincét a háromszor vagy annál is többször (egy házban) előforduló láda és/vagy fogas jelenti. Ezekhez kapcsolódnak az almáriumok és más ritkább bútorok különböző fajtái.

A másik csoport egyértelműen a kevés (egy vagy két darab) ládás és fogasos esetek által fémjelzett, kiegészülve a szökrönnyel, a fazekassal és a kanalassal (kanáltartó polc vagy fogas). Ez a vizsgálat tehát egyértelműen feltárta a tárolóbútor-együttesek közötti különbségeket, sőt egy tárolóbútor-hierarchia is megállapítható, ami a különleges almáriumfélékkel kezdődött, a sok ládával, sok fogassal folytatódott, és az egy-egy ládával, fogassal, esetleg más egyszerűbb típusokkal (szökröny, fazekas, kanalas) végződött.

Mindezen tények arra hívják fel a figyelmet, hogy a korszak tárolóbútorait egy nagyon egyértelmű hierarchia alapján választották ki. Mindenki egy rendet, egy hierarchiát követett, ami akár a társadalom nagyon egyértelmű rétegződését, egységességét is jelezheti. Ezt jól bizonyítják a faktor-elemzés alapján csoportosított tárgye gyüttesek is (lásd 1. táblázat).

Ugyanezt a típusú elemzést ismételtük meg még három korszakban (1790–1805, 1806–1820, 1821–1850), így a változások, a tárolóbútorok rendszerének elmozdulásai is jól nyomon követhetővé váltak, amelyekre jelen tanulmányban részletekbe menően nem tudunk kitérni, de annyit összefoglalóan érdemes elmondani, hogy létezett egy folyamatosan gazdagodó-változó tárolóbútor-hierarchia. Az új bútorok egyre különlegesebbek és drágábbak lettek, és mindig a rangsor élére ugrottak (pohárszék, sublót, fennálló almárium, ajtós szekrény), míg mások veszítettek jelentőségükből (sok láda, egyszerű almáriumok). Mindezeket a jelenségeket egy-egy egyn tárgye gyüttese is jól tükrözte, a tárgye gyüttesek is egyértelmű hierarchiát alkottak. Ez azt jelenti, hogy a hierarchia csúcsán álló tárgye gyüttesekben voltak továbbra is megtalálhatók az egyes korszakoktól függően az értékes ajtós-fiókos bútorok, általában sok fogas és a korszakunk elején még a sok láda társaságában, és ahogy haladunk a rangsorban lefelé, úgy estek ki a tárolóbútor-együttesekből a sublótok, a pohárszék, az almáriumok, majd lecsökkent a ládák és a fogasok száma, megjelent, jellemzővé vált az ácsolt láda és a kanalas. A divatot jelzi, hogy a sok láda egyre lejjebb csúszott a hierarchián, és korszakunk végére igaz ez az egyszerűbb almáriumokra is.

Az egyes tárgye gyüttesek között hihetetlenül nagy volt a távolság, ami nemcsak az elsőkre és az utolsókra volt jellemző, hanem minden szinten tapasztalható volt, annak ellenére, hogy az átmeneti esetek is szép számban előfordultak. Ez is lefordítható a nagy társadalmi különbségekre és a mérhetetlen távolságokra, amelyek egy mezővárosi közösségben léteztek. Az anyagi kultúra ezen speciális szeletének feltárásán és leírásán túl a mezővárosi társadalom rétegződéséről, alakulásáról, működéséről is fontos információk birtokába jutottunk. Ennek értelmezéséhez a divatot mint társadalmi jelenséget hívtuk segítségül, hiszen egyértelműen megállapítható volt, hogy a 18. század közepétől létezett egyfajta tárolóbútor-divat, annak érzékelhető volt üteme, változása, például új tárgyak belépése, mások süllyedése, jól körülríhatók voltak a divat(ok) diktálói és követői is.

A másik fontos és teljesen eltérő megközelítésben a lakóterhasználat elemzésére tettünk kísérletet. A térhasználatot nagyon fontos részletesen elemezni, hiszen az egyik legjobb jelzője, nyoma lehet az eltérő életmódnak, a kulturális sajátosságoknak és főként a változások érzékeltetésének. Ehhez a vizsgálathoz kitűnő segítséget nyújthatnak azok a hagyatéki leltárak, amelyek helyiségenként írják le a ház tárgyait, és megnevezik magukat a helyiségeket is. Az elemzésben egyértelműen sikerült a térhasználat különbségeit és változásait feltárni, aminek ismertetésére most nincs mód.

A harmadik megközelítésben a házbeli mindennapi élet és főleg a gesztusok, a viselkedés különbségeit kívántuk feltárni, hiszen ezek az előző két megközelítésnél is finomabb eltéréseket jeleznek, még jobban segítenek azoknak a mezővárosi közösség tárgyhasználatában-életmódjában tükröződő társadalmi csoportjait meghatározni.

A mindennapi gesztusok feltárásához csak a hagyatéki leltárak adataira támaszkodhatunk, hiszen még szerencsés forrásadottságok esetén sem lehet a mindennapi élet differenciáltságát, finom különbségeit megfelelően vizsgálni. Így ebben az esetben is a hagyatéki leltárakban összeírt tárgyak jelezték az eltérő gesztusokat, és segítségükkel kerestük a különböző életmódtípusokat, modelleket. Csak elvétve volt lehetőség leíró forrásokkal értelmezni, megszólaltatni az elemzés eredményeit. Ugyanakkor nagyon sok olyan tárgy volt már a 18–19. századi házakban, amelyek jól köthetők egy-egy speciális gesztushoz, házbeli szokáshoz. Például tárgyak sorát lehet felsorolni ahhoz, hogy megállapítsuk, kik élhettek városias, polgárosult életformát, kik azok, akik az új, a városokból, a nemesektől kiinduló szokásokat átvették, gyakorolták.

A szerzett tapasztalatok után egy hatvannyolc tárgyból álló csoportot jelöltünk ki, s ennek alapján reméltük a hétköznapi gesztusok differenciáltságának feltárását. Ebben a megközelítésben, illetve tárgycsoportban is visszaköszönnek a korábbi elemzésbe is bevont tárgyak (sublót, karospad stb.), de alapvetően az eddig nem elemzettek teszik ki a többséget. Ezek olyan nagy vagy kisebb tevékenységi csoportok vagy területek nyomait fedik le, mint a szobai díszítés és a világítás (világítóeszközök, képek, tükrök), az asztalteríték-asztali etikett (tányérok, tálak, poharak, evőeszközök), a sütés-főzés, vagyis az ételkészítés (a bográcsból a kuglófsütőig), a tisztálkodás (árnyékszék, köpőláda), a különleges, egyedi gesztusokat jelző tárgyak (a madárkalitkától a napernyőn át a sakktábláig), a könyvek, a tárgyak anyaga (őn, porcelán) stb. Ebben a megközelítésben is figyelembe vettük a mennyiségeket, hiszen alapvető fontosságú, hogy kinek hány tányérja, kése, fazeka, tepsije volt.

Ennyi változó vagy adat kezeléséhez továbbra is nélkülözhetetlen volt a faktorelemzés. Példaként az utolsó időszakban, 1821 és 1850 között keletkezett inventáriumok adataival végzett elemzést mutatom be.

A kvantitatív elemzés nagy mozgásokat jelzett az elemzésbe vont tárgyak körében. Bár a változások nem érinthettek nagy tömegeket, számos olyan ember lakhatott Kiskunhalason a 19. század közepén, akinek életmódja, mindennapi gesztusai alapvetően különböztek a 18. században megfigyeltektől. A faktorelemzés segítségével ezeket az embereket kerestük, valamint azt, hogy léteztek-e többé-kevésbé jól megkülönböztethető életmódtípusok.

Már az 1790 előtti idők elemzésének segítségével elhatárolódott a többségtől néhány egyén, akiknek tárgyi világa sajátos és a korban nagyon ritka hétköznapi gesztusokat tükrözött (katolikus plébános, gazdag nemes). A többség tárgyait sokkal inkább a mennyiségek differenciálták. A módosaknak volt a legtöbb tányérjuk, táljuk, fazekuk, kanaluk, fogasuk, padjuk, bográcsuk, tepsijük stb.

A 18. század fordulóján minden eddigi vizsgálat jelzett változásokat. Ebben a megközelítésben is tapasztalható volt az új gesztusokat jelző tárgyak megszorodása (kanapé, a kávézás eszközei stb.), ami a Halasra költöző nem gazda rétegekkel is összefüggött. A faktorelemzés is jelezte, hogy bizonyos tárgytípusok helyzete megváltozott. Például a sok tál, a sok fazék vagy több bogrács és serpenyő nem volt már elsődleges differenciáló helyzetben, mint 1790 előtt, annál inkább az ónedények, a tányérok, az ágyneműk, valamint a kanapé, a különleges asztal, a bőrös szék, a cukortartó, a falióra, a nyárs és a rostély stb. Egyre jobban megragadható egy egységes tárgye gyüttes típus, sajátos bútorokkal és a hozzájuk kapcsolódó különleges tárgyakkal: sok kényelmes szék, több asztal, cukortartó, kávésedény stb. Ennek ellentéte, vagyis a többséghez közelebb álló tárgye gyüttesek egyértelműen a kis mennyiségű alap háztartási-konyhai tárgykból állnak.

Ezek a sajátosságok az 1821–1850 közötti időszakban is egyértelműen felismerhetők, sőt az elemzés szerint még jellemzőbbé váltak. Érdemes végignézni a faktoranalízis által kiemelt két csoport tárgyi világának nagy ellentétet mutató összetételét.

A legérdekesebb a második csoport (oszlop), ahol olyan tárgyak is megjelentek, amelyek például a 18. században nem jellemezték az első, gazdag, különleges társadalmi állású csoporttal szemben található szélsőséget, végletet. Itt a karospad, az egy vagy két asztal, a bográcsok és serpenyők, a kanalas, a korsók, a fazekak, a nagy mennyiségű tál jelenléte a leginkább meglepő és új. Egyértelműen kialakult vagy pontosabban megjelent Halason egy városias, nem sarkos elrendezésű, különleges hétköznapi gesztusoktól hemzse gő lakó tér és életmód, valamint vele szemben egy padokkal kialakított sarkos szobaberendezés, akár két szobában, sok tállal, fazékkal, jól felszerelt háztartások formájában. Lényeges szempont, hogy a két szélsőség esetében a módos háztartásokat reprezentáló típus eltérő fogyasztási szokásokat is jelez, amelyek eltérő életmóddal, értékekkel, adott esetben alapvetően különböző házbeli élettel vannak összefüggésben, és nem elsőrendűen a gazdagsággal.

A városias-polgárosult lakó térben lakó és az ehhez a térhez köthető gesztusokkal rendelkező réteg jól megragadható. Három-négy boltos-kereskedő, két iparos, két értelmiségi és három nemes és/vagy módos redemptus nagygazda tartozik ebbe a csoportba. A nagy-, közép- és kiskisgazdák tárgyi világát meglehetősen széles szakadék választotta el a 19. század közepén is a városias gesztusokkal rendelkező és néhány kisebb, itt nem ismertetett átmeneti csoporttól. A különbségek óriásiak; az anyagi kultúra két teljesen más szegmense jelenik meg. A gazda-rétegeknél a különbségek a módosabbak és a szegények közötti mennyiségié. Ez a tipikus mezővárosi-paraszti életmódtípus vagy -modell. Korszakunk végére a gazdálkodásból élők nagy többségére ez volt a jellemző, egyre kevesebb átmeneti esettel számolhatunk.

Két vagy több paplan
 Négy vagy több gyertyatartó
 Borhűtő
 Húsnál több porcelán edény
 Sok kávésbrik
 Mosdótál
 Hétnél több lepedő
 Egy cukortartó
 Három vagy több asztal
 Négynél több bőrös szék
 Háromnál több tükör
 Egy szobai óra
 Egy vasaló
 Tíznél több ezüstkánál
 Ezüstgombok
 Rostély
 Kanapé
 5–9 db ónedény
 Specializálódott asztal
 Húsnál több ónedény
 Zsebóra
 Pohárszék
 Húsnál több vánkoss
 Hatnál több kés
 5–9 db páros kés
 Ékszerek
 Nyárs
 Ruházati kiegészítők

egy asztal
 1–3 db szék
 egy kanalas
 két bogrács
 két serpenyő
 1–5 db könyv
 1–4 db korsó
 1–3 db abrosz
 1–2 db törülköző
 10–19 db fazék
 1–2 db tepszi
 két karospad
 1–3 db lepedő
 20-nál több tál
 egy fogas
 egy tükör
 egy vánkoss
 10–19 db tál
 egy szökröny
 egy mécses
 két asztal
 két deszkapad

A két példával azt szerettem volna bizonyítani, hogy nagy mennyiségű adat megfelelő módszerekkel való megszólaltatása milyen messzire mutató eredményekhez vezethet, amelyek az adott esetben egyértelműen bizonyítják azt is, hogy a múzeumi tárgyak pontos értelmezéséhez nagyon fontosak a kiegészítők – például az inventáriumgyűjteményben folyó – társadalomtörténeti kutatások is. Ilyen és ehhez hasonló elemzések segítségével múzeumi tárgyak és főleg tárgytípusok tömegeinek a 19. században betöltött szerepét, funkcióját, társadalmi összefüggéseit lehet meghatározni. Ezek az ismeretek a legritkább esetekben állnak rendelkezésünkre egy-egy konkrét tárgy kapcsán. De azt is fontos hangsúlyozni, hogy az egyes tárgyaknál a történeti adatok értelmezéséhez a gyűjtés során lejegyzett, használatra-használóra vonatkozó adatok is nélkülözhetetlenek, vagyis végül is a két forrás egymásra vetítésével lehet a legteljesebb tudás birtokába jutni. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ritka az olyan eset, amikor egy konkrét tárgy összevethető, értelmezhető egy-egy inventáriummal, sokkal inkább a tárgytípusok szerepe, divatja, elterjedtsége-ritkasága az, ami vizsgálható, feltárható.

De önmagában a múzeumi tárgyak hasonló módszerekkel történő elemzése is hasznos lenne, hiszen a több ezer látható, tanulmányozható tárgy bizonyos típusú elemzéseinél a statisztikai módszerek alkalmazása megkerülhetetlen, amit alapvetően megkönnyít a múzeumi adatbázisok gyarapodó száma. A múzeumi gyűjtemények faggatása, értelmezése statisztikai módszerekkel nem új dolog, és nem én vagyok az első, aki felhívja erre a figyelmet. K. Csilléry Klára 1981-ben rendkívül érdekes statisztikai elemzést végzett a Néprajzi Múzeum évszámos bútorain (K. CSILLÉRY 1986). Klasszikus statisztikai módszerek alkalmazásával vizsgálta a tárgyak elterjedtségét, valamint minden rendelkezésre álló információ (a készítés helye, a használat helye stb.) segítségével igyekezett feltárni – szavaival – az alakulásmenet, a történeti változás összefüggéseit. Ma már érdemesebb volna egy többváltozós statisztikai elemzést végezni az összes rendelkezésre álló adattal, mert még több összefüggésre lehetne fényt deríteni. A múzeumi tárgyak nagy előnye a hagyatéki leltárakkal szemben az, hogy láthatók, leírhatók, valamint egyéb fontos

adatok is gyakran rendelkezésre állnak. Éppen ezért a legtöbb eredményt a méretek, a díszítő-motívumok, a színek, a tárgytípusok, a keletkezési idő, a használat helye, a készítő és egyéb adatok összefüggésének feltárásában várhatjuk. Így a divatokat, azok változásait, ütemét, térbeli, társadalmi összefüggéseit lehet pontosabban meghatározni. A többváltozós statisztikai módszerek egy másik alkalmazási területe a terepmunka. A tárgyi világ a maga teljességében a terepen ragadható meg, a legtöbb információ fotók, helyszíni leltárak, interjúk formájában szerezhető. Ezen adattömeg társadalomtörténeti érzékenységgű értelmezése, tudományos feltárása nem lehetséges számítógépes adatbázisok, statisztika nélkül. Jó példa erre francia szociológusok kortárs lakáskultúra-vizsgálata (BERNARD-JAMBU 1978). Kiindulópontjuk az volt, hogy a lakótérhez való viszonyt úgy is értelmezhetjük, mint egy csoport kulturális megnyilvánulását, hiszen az elvárások, a válaszok az alapvető szükségletekkel, feltételekkel kapcsolatban (a lakótér nagysága, alapvető fontosságú tárgyak, a tárgyak értéke) kulturálisan nagyon differenciáltak. Éppen ezért tartják a szerzők fontosnak a különböző életmódok logikájának és az ezen logika adta egyedi megoldásoknak a feltárását a lakáshasználatban. A szerzők az egyedi megoldások, egyéni választások figyelembevételével, a szobaberendezések hasonlóságai és különbségei alapján keresték a lakáshasználatban érvényesülő kulturális modelleket. Az elemzés alapjául a szisztematikusan le-, illetve körbefotózott szobabelsők és a lakókkal készített interjúk szolgáltak. A lakásokat fotók alapján leírták-jellemezték különböző szempontok alapján, és a modelleket a megkapott leíró fogalmak, megnevezések (például fehérre festett fal, virágos tapéta, barokk stílusú székek, plakát, egzotikus lámpa, modern garnitúra) kvantitatív elemzése (faktorelemzés) alapján állapították meg.

Az anyagi kultúra differenciáltságának, változásának az összes tárgy vagy bizonyos tárgycsoportok elemzésén alapuló feltárása során kikerülhetetlen a statisztikai módszerek alkalmazása. A kvantitatív módszerek alkalmazása a néprajzi-muzeológiai kutatás és munka minden területén lehetséges, hiszen a tömeges adatok kezelése – a legépebb interjútól a múzeumi tárgygyűjteményekig –, mélyreható megszólaltatása nagyon nehéz. De az is biztos, hogy e módszerek alkalmazása sem könnyű, bár manapság a táblázatkezelő programok használata szinte napi gyakorlat, ahonnan csak egy lépés vagy kattintás választ el a statisztikai módszerektől, hiszen például az Excel táblázatkezelő is tartalmazza a klasszikus statisztikai eljárásokat. A gyarapodó múzeumi adatbázisok, a számítógépbe kerülő interjúk szintén megkönnyítik az adatok könnyű felhasználását. Tehát bárki meg- és kipróbálhatja, kísérletezhet ezen módszerekkel nagyobb erőfeszítés és minden következmény nélkül.

Sorszám	Foglalkozás, egyedi társadalmi helyzet*	Föld (Forintos)	Pohárszék	Almáriumok	Tányéros	Fogaspolc	Láda	Fazekas	Szőkröny	Kanalas	Kendőtartó
37	katolikus plébános		•	•••	•	•••	•••••	•			
94	kerületi Kapitány, nemes	215 r.Ft		több			több				
27	nemes szenátor özvegye	100 r.Ft	•	••	•	•••••••	••••	•	•		•
41	szenátor		•	•							
38	főbíró, nemes	163 r.Ft		•		••••		•			
20	nemes, nótárius			•			•				
4	szenátor özvegye	430 r.Ft		•		•	•	•			
36	nemes, borbély	szőlő		•		•	••				
34	nemes	60 r.Ft		•tányéros		••••	•••				
28				•fazekas		••	••••		•	•	•
30				•fazekas			•••				
35						•••••••	•••	•	•		
22	szenátor	323 r.Ft				••••					
14		221 r.Ft				•••	•••	•			
1		278 r.Ft			•	••	•••		•		
11	juhász (?)	(52 juh)					•••		••		
23		132 r.Ft				•••		•	•		
13	órás					•	•••		•	•	
31	(házi)iparos	járulékos		•téka		••	•	•	•	•	•
39	(házi)iparos			•téka			••				
24		járulékos		•fazekas		•					
3		100 r.Ft				••	•		•		
7		286 r.Ft				••	•	•			
32	gazda özvegye	járulékos				••	•	•		•	
5	özvegyasszony					•	••		•		
6		100 r.Ft				•	••				
8		111 r.Ft				•	••				
29	gazda özvegye	50 r.Ft					••			•	
10		67 r.Ft				••		•			
16		107 r.Ft					•	•	•		
19		130 r.Ft					•		•	•	
15		80 r.Ft					•			•	
2	református tiszteletes						••		•		
12	özvegyasszony						•		•		
21		100 r.Ft					•		•		
33		40 r.Ft					•		•		
194	gazda özvegye						•		•		
25		57 r.Ft					••				
9	gazda özvegye	60 r.Ft					•				
26	gazda özvegye						•				
17		33 r.Ft							•		

Magyarázat:

= egy darab bútor

*A Foglalkozás, egyedi társadalmi helyzet oszlopban a nem jellegzetes helyi gazda rétegeket-egyéneket tüntettük fel. A földbirtokok nagyságát redempciós forintban, vagy a leltárban található nagyság vagy megnevezés szerint tüntettük fel. A járulékos föld kisebb kukorica, káposzta vagy veteményes földeket jelent.

Az állatállományból csak a juhok számát tüntettük fel, ill. ha juhok nem voltak az ökrök vagy a lovak, esetleg a tehenek számát.

A 197 és 18 számú sorszámú leltárban nincs tárolóbútor.

1. táblázat. Tárolóbútor-együttesek hierarchiája 1760 és 1790 között

Irodalom

ÁRVA Judit – GRANASZTÓI Péter

2000 Inventáriumgyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 697–715.

BENCsik János

- 1979 Kísérlet a paraszti üzem és háztartás tárgyi ellátottságának rekonstrukciójára. (Tótkomlós a 19. század közepén.) Kézirat. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- 1993 Tokaj társadalma a tárgyak tükrében. (1774–1849.) Sátoraljaújhely, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.

BENDA Gyula

1989 A lakásfelszereltség változásai Keszthelyen 1790–1848. In NOVÁK László – SELMECZI László (szerk.): Építészet az Alföldön II. Nagykovács, Arany János Múzeum. 133–160.

BERNARD, YVONNE – JAMBU, Michel

1978 Espace habité et modèles culturels. Ethnologie française, no. 8. 7–20.

K. CSILLÉRY Klára

1986 Statisztikai vizsgálatok a magyar népi bútorok történetéhez. Ház és Ember, 3. sz. 183–200.

GRÁFIK Imre

1992 Tárgyak üzenete. In uő: Jel és hagyomány. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem. 194–240.

GRANASZTÓI Péter

- 1998 Eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyak tükrében (Kiskunhalas 1760–1850). Tabula, 1. évf. 1–2. sz. 25–60.
- 2000 A tárgyakról a tárgyak rendszeréig. Két példa a faktoranalízis alkalmazására. In BÓDY Zsombor – MÁTAY Mónika – TÓTH Árpád (szerk.): A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára. Budapest, Osiris. 87–109.
- 2002 Társadalmi presztízs és hierarchia: tárolóbútor divat Kiskunhalason 1760 és 1790 között. Korall, 4. sz. 137–163.
- 2003 Lakótérhasználat, házberendezési típusok egy alföldi mezővárosban. Kiskunhalas. 1760–1805. In K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAIJA Ferenc (szerk.): Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok Benda Gyula tiszteletére. Budapest, Hermész Kör – Osiris. 395–415.
- 2005 Lakáskultúra változása egy alföldi mezővárosban. Kiskunhalas 1760–1850. ELTE BTK PhD-disszertáció.

HOFER Tamás

1983 A „tárgyak elméleté”-hez. Felszerelések és tárggyűjtesek néprajzi elemzése. Népi Kultúra – Népi Társadalom, 13. sz. 39–65.

HOFFMANN Tamás

- 1969 A tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei? Néprajzi Értesítő, 51. évf. 5–14.
- 1988 Előszó. In BENDA Gyula (közrea.): A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai. Keszthely 1711–1820. Budapest, Néprajzi Múzeum. XIII–XIX. /Fontes Musei Ethnographie, 1./

JUHÁSZ Antal

- 1985 Az életmód és tárgyi ellátottság. In FARKAS József (szerk.): Szeged története 2. 1686–1849. Szeged, Somogyi-könyvtár. 439–483.
- 1989 Szegedi parasztok hagyatéki leltárai (1784–1824). In FILEP Antal – ÉGETŐ Melinda (szerk.): Történeti-néprajzi források a XVIII–XIX. századból. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 139–175.

RÁCZ István

- 1984 Debreceni vagyonleltárak 1717–1848. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár.
- 1989 A debreceni cívisvagyron. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZILÁGYI Miklós

- 1978 A XIX. század eleji paraszti vagyonleltárak forráskritikai értékelésének kérdéséhez. Békési Élet, XIII. évf. 387–390.
- 1987 19. századi adatok a gyomai és mezőberényi népi építészetéről. Ház és Ember, 4. sz. 43–54.

TÓTH Ferenc

1983 A makói parasztgazdaságok ellátottsága 1781-ben. Makó, Vár. Tcs. /A Makói Múzeum füzetei, 33./

ZÓLYOMI József

- 1996 A Nógrád megyei parasztság lakástextíliái 1760–1960. I. Dunna, párna, párnatakaró, derékalj. Néprajzi Értesítő, 78. évf. 103–109.
- 1997 A Nógrád megyei parasztság lakástextíliái 1700–1960. II. Lepedők. In TYEKVICSKA Árpád (szerk.): Nagy Iván Történeti Kör évkönyve. H. n. [Balassagyarmat], k. n. 173–229. é. n. Adatok a Nógrád megyei parasztság anyagi ellátottságához, fejlettségi szintjéhez a 18–19. században (építkezés-lakásbelső, viselet, gazdálkodás). Néprajzi Múzeum, EA 27635.

Objects in Social History Context

New Opportunities Afforded by Statistical Analysis of the Material Culture

The Inventory Collection of the Museum of Ethnography comprises copies of more than 10 estate inventories, assembled so that, among other things, the cultural and social contexts of museum artefacts (the majority of them handed down to us with extremely little accompanying information), the manner of their use, and the significance/extent of use associated with each period in their pasts may be established and interpreted. Over the years, inventory collection efforts have typically been accompanied by intensive analytical work, the present example of which involves the examination of 400 inventories dated to between 1760 and 1850 from the town of Kiskunhalas. In the course of an extensive project, an examination of differences in material culture was conducted based on three determinative features of object use: 1. the incidence (or lack thereof) of objects in given assemblages (furniture used for storage and display) and, more specifically, the presumed role of the prestige factor in the selection process; 2. the spatial arrangement of objects and, in general, the use of space within homes; and 3. the everyday customs reflected in these objects; the degree to which use varied from home to home; and the differences inherent in home life. It soon became apparent that analysis of the several dozen variables (artefacts) associated with each of several dozen inventories—and thus of a large quantity of data—would be possible only with the aid of computer databases and statistical analytical tools. The present study presents two examples of analyses conducted using the factor technique. In one example, the hierarchy of articles of storage/display furniture and the role of such furniture in communicating social prestige are discussed, while in the other, the degree to which home life varied is explored through an analysis of 68 different types of artefact. Using this and similar analyses, the roles played, functions served, and social relationships conveyed by masses of objects and—primarily—of object types during the 19th century may be determined. At the same time, the use of such methods in analysing museum artefacts may be useful in a more general sense, as—when one has several thousand or more objects of a type that may be put to a visual inspection—the use of statistical methods is not only unavoidable, but is also made fundamentally easier by the fast-increasing number of available museum databases.

A sárközi bútor című katalógus muzeológiai tapasztalatai

A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusainak tizedik köteteként jelent meg a sárközi népi bútorokat bemutató összeállítás (SZOJKA 2005).

E vállalkozásnak két meghatározó előzménye volt: egyrészt az OTKA keretében lezajlott, egymással összefüggő két kutatóprogram, amelyek alapját az 1990-es évek első felében megkezdett, Györgyi Erzsébet vezette *A Sárköz régi lakáskultúrájának felmérése* című terepmunka jelentette.¹ Már ebben a kutatóprogramban megfogalmazódott az elképzelés a bútorgyűjtemény sárközi anyagának áttekintéséről egy katalógusszintű feldolgozáshoz, pontosabban egy külön munkafázis beiktatásáról annak előkészítéséhez. Mivel akkor a kutatás más irányt vett,² a terv nem valósult meg. Másrészt igény volt az időbeli visszatekintés meghosszabbítására a sárközi népi kultúra 19. század végén felgyorsuló modernizációjának vizsgálatához; ehhez a forrást részben a múzeumi tárgyi emléktanyag szolgáltatta. Erre lehetőségként a Fejős Zoltán irányításával zajló múzeumi projekt adódott, amelynek keretében a sárközi lakáskultúra-kutatás egy bútorkatalógussal bővíthetett.

A múzeumi katalógusprogramhoz való csatlakozás egy másik ösztönző tényezője a szakirodalmi műfajról kialakított felfogásom volt. E szerint a katalógus a tárgykörpuszok vizsgálatának egy olyan sajátos muzeológiai megközelítési lehetősége, amelyben egyszerre, egyidejűleg érvényesíthető a szakmai tapasztalatok egész sora. Másképpen fogalmazva, a műfaj befogadási közege olyannyira tág, hogy lehetővé válik mindazon tapasztalatok együttes alkalmazása, amelyek a múzeumi tárgyra mint különös objektumra vonatkoznak.

Egyébiránt önmagában véve is izgalmas feladatnak mutatkozott a tárgyak egy bizonyos szempont szerint kiválasztott halmazának elhelyezése valamilyen, tetszőlegesen megválasztott összefüggérendszerbe.³ Igaz, hogy a kontextus tartalmát bizonyos mértékig meghatározhatják magának a munkába fogott anyagnak a sajátosságai is, amelyek a témaközelítés során előtérbe kerülhetnek, s így számolni lehet az öntörvényű mozgások gerjesztette, előre nem ismert mondani-való kialakulásával. A sárközi bútorkatalógus esetében ilyen, az anyaggal történő foglalatalkodás során felhalmozott tapasztalatokból született a néprajzi muzeológia módszertanához sorolható fejtegetés, a bevezető szöveg zárófejezete. Ebben a néprajzi tárgyak katalógizálását magyarázó részben egyfelől a tárgyközlés rendjében követett elvekhez kívántam magyarázattal szolgálni, másfelől szerettem volna ráirányítani a figyelmet arra is, hogy a muzeológiai munka egyik alapját jelentő tárgyleírási módszer és a szöveg struktúrája, tartalmi összetevői idővel módosulnak a változó céloknak, követelményeknek és szemléletnek megfelelően.

A módszertani részben megfogalmazott tapasztalatoknak azért is volt különös jelentősége számomra, mert ezek a katalógus munkálatainak a legtovább tartó és legmunkaigényesebb szakaszából születtek. K. Kovács Lászlótól kölcsönzött kifejezéssel élve a *múzeumtechnikai* terület fogalomköréről van szó ([K] Kovács 1939. 261), egy olyan tevékenységről, amely részint operatív ten-nivalókból állt, de kikerülhetetlen és alapvető tartalmi

1 OTKA-program T 6664 (vö. Györgyi 1990), illetve ennek szerves folytatása lett egy későbbi pályázat (OTKA T 22348) 1997–2002 között. A két kutatóprogram eredményeit tanulmányban foglaltam össze (SZOJKA 2003).

2 Elsősorban az építkezésnek és a lakás bútorttal való felszerelésének mikéntjével próbáltunk a Sárköz példáján betekintést nyerni a falusi polgárosodás folyamatába (vö. Györgyi–SZOJKA 1999).

3 A Néprajzi Múzeum tárgykatalógus-sorozatában eddig megjelent kötetek tartalmi felépítése, az egyes tárgyi műfajokhoz rendelhető kontextus változatos; a szerzők saját belátásuk szerint közelíthettek tárgyukhoz. Megszabott szerkesztői előírás csupán a műtárgyleírások adatrendszerét szabályozta. A mintát ehhez végső soron a Gráfik Imre nyeregkatalógusában kialakított, egyes tárgyakhoz kapcsolódó adatok együttese szolgáltatta (GRÁFIK 2002. 66).

mozzanatok is tartoznak hozzá. A műtárgy valójában a múzeumtechnikai jellegű tevékenységsor által válik tanulmányozhatóvá/fotózhatóvá raktári fellelésétől kezdve,⁴ hogy rá vonatkozó adategyüttesének összeállításával a róla szóló katalógus magvát képezze. Mindez magában foglalja, és voltaképpen megismétli azokat a *formációs eljárásokat* (vö. FEJŐS 2000. 17), amelyekkel egy civil közegből kiemelt dolog műtárggyá válik. A műtárgykatalógus esetében ez a tevékenységsor bizonyos fokú többletmunkával jár, hiszen számolni kell az egyes tárgyakhoz már hozzárendelt, hozzákapcsolt elsődleges tudományos adatokkal is, illetve azok felhasználhatóságának, esetleg újrendezésének vagy felülvizsgálatának kérdéseivel.

4 Külön szeretnék itt megemlékezni a raktári munkáról, amelynek helyszíne a Néprajzi Múzeum törökbálinti depóraktára volt, a bútorgyűjtemény anyaga ugyanis itt található. Mivel a katalógus számára – megfelelő mérlegelés alapján – összeállított tárgyjegyzékben szereplő bútorokat jösszerével én magam kerestem elő, így a katalógusra szánt idő és energia jelentős részét ez a munka emésztette fel. A katalógusborító belső oldalán elhelyezett raktárfényképek tehát nem csupán a múzeumi tárgy egyik sajátos közegét illusztrálják. Szerepeltetésükkel a műtárgyraktárnak mint a kutatómunka különleges terepének kívántam hangsúlyt adni. A terepen, ahol bár bizonyos elképzelésekkel mozgunk, keresünk valamit, és ahol a kutatás kimenetele végső soron mégis bizonytalan, olykor tehát nem várt fordulatokkal is számolni kell. Egy ilyen külső múzeumi raktárban nem csupán az általános viszonyok (kevés fény, sok por, temperálatlan hőmérséklet) térnek el a központi épületben uralkodó kényelmesebb körülményektől, de esetünkben eléggé feltérképezetlen maga a környezet is, ahol bókálásznunk kell; a tárgyak lelőhelye úgynevezett *helymutató könyv* (vö. [K. KOVÁCS 1939. 282] vagy egyéb eligazítás hiányában szinte véletlenszerű. A raktárból előkerült/elővadászott tárgyak raktári mivoltukban pedig szinte semmit nem mutatnak meg önmagukból, csupán megtisztításuk után nyerne karaktert, s érdemben csak ezek után lehet foglalkozni velük. Ugyanakkor elismeréssel tartozom Kiss Margitnak és munkatársainak, hogy az évekig mostohán kezelt bútorgyűjtemény raktári állapota, az utóbbi időszakban végzett módszeres és áldozatos munkának köszönhetően, megközelíti a kívánatos múzeumi mértéket. Ezzel összefüggésben jegyzem meg, hogy a katalógus megjelenését követő időszakban kerültek elő még további sárközi illetőségű tárgyak (fémfogasok) a törökbálinti külső raktárból, amelyeket a kötet írásakor nem tudtunk fellelni.

5 A tárgy leltári száma / A tárgy szakmuzeológiai terminusa [leltárkönyvi megnevezés abban az esetben, ha különbözik az előzőtől] / A tárgy használati helyén feljegyzett neve / A tárgy leírása / A tárgy egyedi jelzése / A tárgy készítésének helye [leltárkönyvi meghatározás szerint, abban az esetben, ha különbözik az előzőtől] / A tárgy készítésének ideje / A tárgy használatának helye / A tárgy múzeumi szerzeményezésének körülményei; időpontja / A tárgy múzeumi szerzeményezője [dokumentációjának készítője] / A tárgyhoz kapcsolódó, néprajzi tevékenység során feljegyzett ismeretek / A tárgyhöz fűzhető további megjegyzések / A tárgy publikációja.

Így a tárgyakhoz kapcsolható adattömbök összeállítása önmagában is dilemmát okozhat. A sárközi bútor vonatkozásában ez különösen a tárgymegnevezésnél, azaz a szakterminológiai terminusnál, valamint a készítőhely meghatározásánál éleződött ki, mint ahogy a Néprajzi Múzeum tárgykatalógus-sorozatának korábbi köteteiben erre utaltak is (FEJÉR-ROBOZ 1999. XI; CSUPOR-RÉKAI 2003. 14–15). Tehát az eredeti, leltári tárgymegjelölés/meghatározás, illetve a készítőhely vonatkozásában esetenként egy, azokat pontosító másik tárgy-/helynév felvétele is szükségessé vált az újabban keletkezett ismeretek birtokában. Az elsődleges adatok illetően kiegészítésével néhány esetben kétszintűvé váltak az egyes adatelemek. Ennek érzékeltetésére – bevonva még más, további leltári adatrészleteket is – a korábbi katalógusok formalizált adattömbjeihez képest egy kicsit másképpen összeállított, differenciáltabban kezelt, számomra vizuálisan is jobban áttekinthető, egyes elemeiben egymáshoz jobban kapcsolódó struktúrát gondoltam el eredetileg.⁵

A [ ]-vel elválasztott, kétszintűvé vált adatsorral nem csupán valamiféle korrekcióra törekedtem – a szakmuzeológiai terminusnál például –, de szerettem volna az egyes tételek műtárgyként kezelését is jobban kifejezésre juttatni, amikor a tárgy a muzeológiai gondolkodás, kutatás olykor változó, újraértékelt adathordozójaként tölti be szerepét.

Idetartozó további lépés volt, hogy felvettem az adatsorba a tárgyakat kezelő, regisztrációjukat végző muzeológusok nevét is. A tárgyakra vonatkozó elsődleges információk egy részét ugyanis ők közvetítették, meghatározásuk alapjait is ők rakták le, és valójában a tárgyleírások mikéntjének, alapelemeinek és vázának megalkotása is tőlük eredt.

Különös gondot fordítottam a tárgyleírásokra. A már meglévő, múzeumi dokumentáción – az úgynevezett leírókartonon – olvasható tárgyjellemzéseket felhasználva, azokat átszerkesztve újrafogalmaztam. A leírás struktúrája több elemből áll össze; fontos pontja előállításának a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye, hiszen ebből többnyire következik a felhasznált anyag fajtája és az összeállításához alkalmazott technika is. Ezenkívül arra is törekedtem, hogy a bútorokon tapasztalható azonos formai/szerkesztési megoldásokat azonos módon, egyfajta nyelvi következetességgel írjam le. Ez a szöveg bizonyos fokú egyhangúságát és egyes részeinek ismétlődését eredményezte, viszont jól kifejezi a tárgyak vásári, azaz sorozatban készült jellegét, a funkcionális típusok egymástól alig eltérő voltát.

A csupán kismértékű változtatások, a típusvariánsok, az időben lassan alakuló formák készítőik hagyomány uralta, a tárgyak alakításában leszűkülő mozgásterét érzékeltetik. S itt a leírással már messze nem a felismerhetőség, azonosíthatóság korábban elsődleges szempontja volt a cél – erre sokkal jobban megfelel a tárgyakról készült színes, olykor részletező fényképfelvétel. A rendezett nyelvi eszközök, kifejezésmódok használata leginkább a számítógépes adattárolás célját szolgálta, ezzel nagyobb eséllyel adva operációs rendszerben való alkalmazásukra. Ugyanakkor a tárgyleírásról (eredeti elképzelésem szerint) leválasztottam és külön kezeltem a tárgyakra készítésük vagy használatuk idején rákerült különféle jeleket, jelzéseket (mesterjel, évszám, név, monogram; egyéb szöveg, tulajdonjel, vasúti cédula stb.); ezzel egyedivé alakításuk/alakulásuk mozzanatait kívántam hangsúlyozni.

A tárgyleíráshoz köznyelvi stílust használtam, mellőzve mind az asztalosszakma sajátos, a német szakszókincsen alapuló nyelvezetét, mind az egyes formai díszítőelemekre vonatkozó, a művészettörténetben alkalmazott kifejezéseket. A két területtől való nyelvi elhatárolódás a kezdetektől jellemző a néprajzi (bútor-) tárgyleírásokat, hiszen ebben a megközelítésben a tárgy egy komplex szemlélet objektuma, több, ugyanakkor kevesebb is, mint egy, a munkatechnológiával, illetve stílustörténettel leírható készítmény. Ebben a megközelítésben igazi jelentősége az életmódban, illetve a kulturális környezetben betöltött szerepében, a hozzá fűzött és általa kifejezett különféle (szociológiai, mentális, esztétikai) viszonyokban mérhető.⁶

A katalógusrész adategyüttese már tartalmazzák azokat az új felvetéseket is, amelyek e munka, illetve a korábbi Sárköz-kutatások során keletkeztek, pontosabban alakot nyertek tárgyak által. Mindenekelőtt a korábbi megállapításokhoz képest (K. CSILLÉRY 1981. 405) a bútorok készítési helyének körét próbáltam meg, ha csak kérdőjelesen, kiterjeszteni más pontokra is. Részint a megelőző kutatási eredményekből kiindulva (GYÖRGYI-SZÓJKA 1999. 117–120) kíséreltem meg a korábban szekszárdi készítésűnek tartott bútorokat egy, a Sárköz központi falujában, Decsen működő asztalosműhely tevékenységéhez kötni. Másrészt felvettem egy, a bajai festőasztalos-stílus nyomán, a 19. század végén kibontakozó alsónyéki, főképpen ládafestő asszony/ok működését sejtető elképzelést is.⁷ Ezenfelül kevésbé ismert az ugyancsak a bajai asztalosságból kiágazó, pontosabban az ott tanult egyik mester által Jánoshalmán kialakított asztalosműhely sárközi használatra is kiható tevékenysége. Az ott készült, az 1870-es évekből származó fiókos ládatípus eljutott a Dunán inneni Sárköz egyik falujába, Érsekcsanádra is, ahol egy rövid ideig a nők kelenyebútor-szükségletét elégítette ki, megrendelés útján.

Érsekcsanád, illetve Szeremle községek kapcsán vetődik fel a tárgyválogatás kérdése, a katalógusba felvett tárgyak köre, a módszertani dilemmák egy másik sarokpontja. A kérdés összefügg magával a témaválasztással is, hiszen a Néprajzi Múzeum tárgykatalógus-sorozatának előző kötetiben a közlés alapját egy bizonyos tárgyi műfaj teljes gyűjteményi reprezentációja jelentette. Esetünkben a válogatás viszont a tárgyhasználat lokális vonatkozásaiból indult ki, amelyek a múzeum bútorgyűjteményének a Sárközből megszerzett vagy onnan származtatható, esetleg ott készült, mintegy 155 bútordarabját határozzák meg.⁸

A Sárköz mint tájegység értelmezése a szakirodalomból ismert (például PATAKI 1936; 1955; ANDRÁSFALVY 1967; 1973; KÓSA-FILEP 1975; BÁRTHI 1998). Annak eldöntésében, hogy e különféle módon szűkíthető/tágítható történeti-földrajzi tájképződménynek, illetve néprajzi csoportnak múzeumi tárgyválogatásában miképpen szabjak határt, elsősorban saját terepélményeim és szakirodalmi tájékozottságom befolyásoltak. Ezek által rajzolódott ki előttem azon falvak köre, amelyek tárgyai bekerültek az ismeretessebe: a Tolna megyei, szűkebben értelmezett Sárköz öt falujából származó bútorok mellett még a Duna átelenes partján fekvő Érsekcsanádról és Szeremléről megszerzett anyag; ugyanis a Néprajzi Múzeum Sárköz-kutatásának történetében a kezdeti időszakra jellemző, a Tolna megyei falvakat preferáló tárgyszerezeményezési törekvésekről (vö. BARABÁS 1949. 354) a hangsúly később, az 1940-es (vö. FÉL 1938. 247; 1943), majd döntően az 1950-es évektől átkerült a két Baja melletti községre, a néprajzi atlasz munkálatainak köszönhetően (BARABÁS, szerk. 1987). Az atlasz gyűjtőpontjainak kiválasztásában, miként ezt az egyik vezérlőelv meghatározta, „a Duna és a Tisza két pontján is több

6 A tárgyakhoz kapcsolódó adatkezelés további részletei a katalógusban olvashatók (SZÓJKA 2005. 33–35).

7 Kiss Margit hívta fel a figyelmem egy sárközi használatba utalt, „1883”-as évszámot viselő, kisméretű fogásra (ltsz.: 70.184.2), amely valamilyen oknál fogva elkerülte figyelmem. A tárgyat Göbölös Gyula műgyűjtőtől vásárolta Csilléry Klára. Kék alapon virágos festése abba a – főként kisládákat tartalmazó – csoportba utalható, amelynek díszítését alsónyéki asszony munkának gondoltam. Ezzel a tárggyal nemcsak egy újabb formával bővült e csoport, de a készítési idejét a 19. század utolsó negyedére datáló meghatározás is bizonyítást nyert.

8 A katalógusba felvett tárgyak számszerűsítésekor a páros bútordarabokat (sarokpad, saroktálasfogas) egy elemnek vettem.

ízben jelöltünk ki egymással szemben álló falvakat” (BARABÁS 1957. 620). A néprajzi gyűjtésben így került sor a Tolna megyei Sárközzel szemben a túlparti, ámbár a sárközi néprajzi csoporthoz sorolható két községre. Az ezekben az évtizedekben működő kutatónemzedék gyűjtötte azután Szeremléről a Néprajzi Múzeum sárközi bútoranyagának egyszerűbb, olykor igen archaikus formákat őrző, régies rétegét, nem szólva a 18. század végére datált, innen származó festett ládáról, amelyek – az abszolút kronológia szerint is – az emléktárgy legkorábbi darabjai.⁹

E két községből előkerült bútorok bevonását a katalógusba egy másik körülmény is előmozdította. A bajai múzeum munkatársaként megismerhettem gyűjteményeit, néprajzi anyagát, köztük az intézmény gyűjtőköréhez tartozó Érsekcsanád és Szeremle tárgyait, az onnan előkerült bútorokat is.¹⁰

A bajai mellett a Tolna megyei Sárköz legfőbb múzeumi gyűjtőhelyének, a szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeumnak a bútorait is megtekintettem, bízva abban, hogy a nagyobb mennyiségű tárgyi anyag egy-egy összefüggésvonal mentén – elsősorban a készítőhelyek vonatkozásában – egymást kiegészítve, magyarázva, egy-egy részlettel segít majd az eddiginél teljesebb, részletgazdagabb kép kialakításában.

A katalógus bevezető szövege kétféle megközelítésben tárgyalja a gyűjteményi bútorkészletet; egyfelől mint a szakmuzeológia tárgyát, önmaga alkotta egységében, sajátos struktúráként vizsgálva, amelyben az egyes bútorok a kollekció többi tárgyához képest kapnak értelmezést, valamiféle besorolást.

Másfelől – mivel a katalógusrészben az egyes bútorok csoportosítása használatban betöltött szerepük, funkcióra kialakított formájuk szerint történik – alkalmazkodva mind a rak-tári, mind a tudományos bútor-történeti felosztás normáihoz, itt egy másfajta szempontot, készítésük kronológiáját vettem alapul. Ezen belül azt a tagolást követtem, amely elég jól megfeleltethető, szinte egybeesik a magyar népművészet reprezentatív értékű múzeumi tárgyainak stíuselemzése által megállapított korszakhatárokkal, amelyeket Csilléry Klára dolgozott ki. Bár a korszakhatárok elsősorban stíuselemzésen alapulnak, értelmezésük azonban a falusi, köznépi kultúra gazdasági és társadalmi keretében történik (K. CSILLÉRY 1977).

Ebbe a részbe építettem be a konkrét, a katalógus egyes bútoraira vonatkozó gyűjtési adatokat, a falusi közegben tapasztalt sajátos használati módokat, illetve a szakmai értékelések bútor-történeti vonatkozásait és egyéb, a szakirodalomban megjelent utalásokat is. Az utóbbiak elsősorban Csilléry Klárától származnak, aki nem egy esetben szerzeményezője is volt e tárgyaknak. Itt mindenkor szövegűen citáltam a megállapításokat, ezzel is hangsúlyozva e bútorok szak-tudományos értelmezésének, a róluk való gondolkodásnak mikéntjét. Az egyes bútorformákra vonatkozó megállapítások elsősorban a magyar, illetve az egyetemes bútor-történetbe illesztés szándékát tükrözik. Ugyanakkor a néprajzi kutatás fontosnak tartotta a bútorokat előállító asztalosműhelyek lokalitásának kérdését is, illetve a díszítés stílári jegyeinek nyomán a készítésükben megmutatózó különféle térbeli mozgással, terjedéssel leírható kapcsolatokat, így a nagyobb hatósugarú és jelentősebb múltra visszatekintő bútorkészítő központok termékeny és ösztönző hatását a vidéki, falusi asztalosműhelyek kialakulására.

A bevezető tanulmány következő szakaszaiban próbáltam meg a tájba illesztett emberi, falusi használati közeget felidézni, ahol a múzeumi műtárggyá vált bútorok korábban előfordulhattak. Ehhez használhattam a sokféle érdeklődésből született leírást, amely a Tolna megyei Sárköz történeti és népi kultúrája felé irányuló figyelemből keletkezett, és az utóbbi másfél száz évre vonatkozik. A múzeumi anyagból, a néprajzi kutatásból és a kortárs megfigyelőktől egybevont ismeretek által többé-kevésbé érzékelhetővé váltak az időben képlekeny paraszti életmód lokális viszonyai. Mindehhez keretnek a vidéket ért ökológiai változások időbeli szakaszait rendelttem a késő feudálisztól a falu polgári fejlődésének a 20. század első negyedéig tartóan. Az áttekintés az ártéri korszak részint a helyi erőforrásokra, részint a vidéket járó temp-lomfestő asztalosok készítményeire támaszkodó tárgyi világától a későbbi, polgári minták erőteljes hatására alakuló, városi-kisipari, olykor gyáripari termékeket felhasználó, modernizálódó paraszti életviteléig terjedt.

A bútorok használatban betöltött szerepe, illetve készítésük forrásainak meghatározása segíthet a kistáját érintő, életmódban, mentalitásban megnyilvánuló külön-féle folyamatok megértésében.

9 A Duna bal partján fekvő két község néprajzi értékeinek kiaknázásában Fél Edit gyűjtési tapasztalatai játszhattak nagy szerepet. Ő mutatott rá ugyanis, hogy „Szeremlén és Érsekcsanádon a [Tolna megyei] Sárközre jellemző vonások mintegy húsz évnél később jelentek, s ezáltal számunkra is elérhetők és megismerhetők lehettek” (Fél. 1981–1984. 10).

10 A Türr István Múzeum néprajzi gyűjteményének voltam muzeológus kezelője 1985–1994 között.

Ebben az áttekintésben mindig visszautaltam az egyes múzeumi tárgyra, bútortípusokra, különös tekintettel a készítés módjára és közegeire. A fejezet utolsó részében a bútorok anyagában, minőségében megmutatkozó különbségeket próbáltam megfeleltetni a tárgykészítés különböző társadalmi és települési szintjein megjelenő módozatokkal. Végül ebben a gondolati egységben kerestem, és próbáltam meg valamiféle választ, pontosabban okot találni a sárköziek anyagi kultúrájában megmutatkozó fogyasztói magatartás és a sajátos mentalitásból fakadó, felfokozott reprezentációs igény között feszülő ellentmondásra, amely az életmódváltás nyomán öltött szembetűnő formát.

Végül a múzeumi tárgyakat kiegészítő fénykép-dokumentáció összeállításában a tárgyak különböző viszonyait, egymástól eltérő síkon és értelmezési tartományban megjelenő mivoltát hangsúlyoztam. Az archív fekete-fehér képek a falusi környezetet mutatják be, ahonnan e tárgyak származnak: a Sárköz egykori falvainak különböző helyszíneit, a tisztaszobától a színelőjáig. Az utóbbi helyiség – egyik oldalán nyitott, munkavégzésre szolgáló udvari tér – lett az egykor reprezentációs házassági bútordarab, majd rangjavesztett alkalmi hálólhely, a szűnyoghálós nyoszolya használatának végső állomása, ahol a meleg nyári éjszakákon tett jó szolgálatot tulajdonosainak. A színes felvételek egy részén a múzeumi közeg különböző területei jelennek meg a műtárgyraktártól, a törökbálinti depón át a kiállítási térig.

A képek sorát a közelmúltban készült felvételek zárják, amelyek visszautalnak a múzeumi tárgyak származási helyére, a sárközi falvakra, érzékeltetve terepen maradt tárgytestvéreik/kortársaik mai sorsát, enteriőrszituációkban elfoglalt helyét.

A katalógus ilyen tematikával összeállított fényképanyaga tükrözi valójában eredeti szándékomat a bevezetőszöveg felépítésére, amelyből kimaradt a Sárköz-kutatás/-tárgygyűjtés múzeumi szempontból megvonható története, pontosabban az a kérdés, hogy egy ilyen gyűjteményi korpusz, mint a Néprajzi Múzeum sárközi bútoranyaga a maga szinte folyamatosan gyarapodó mennyiségével mennyire képezi le a mindenkori szakmuzeológiai tárgygyarapítás szándékát. Milyen vezérlőelvek, megfontolások alapján képződik, s hogyan történik muzeológiai kezelése (vö. FEJŐS 2003)? E más típusú forráshasználatot igénylő munkára a katalógus megírásakor már nem volt lehetőségem.¹¹

---

11 A szöveg szerkesztett/írott változata a 2004. szeptember 29. október 1. között Mezőkövesd – Zsóry-fürdőn, *Tudományos kutatás és a múzeumok* című néprajzos muzeológusok számára megrendezett országos konferencián; illetve a Magyar Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra Szakosztálya *Catalogi Musei Ethnographiae – A Néprajzi Múzeum tárgy-katalógusai* című, 2005. október 27-én tartott ülésén elhangzott előadásoknak.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 1967 A Sárköz népművészete. Budapest, Tolna megyei Tanács VB Művelődési Osztálya – Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum.
- 1973 A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Budapest, Vízdok. /Vízügyi történeti füzetek, 6./

BARABÁS Jenő

- 1949 A Néprajzi Múzeum Magyar Osztályának földrajzi katalógusa. Ethnographia, LX. évf. 353–357.
- 1957 A magyar néprajzi atlasz elvi és gyakorlati kérdései. Ethnographia, LXVIII. évf. 609–626

BARABÁS Jenő (szerk.)

- 1987 Magyar néprajzi atlasz. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÁRTH János

- 1998 A Kalocsai Sárköz fogalma. Cumania, 15. évf. 211–248.

K. CSILLÉRY Klára

- 1977 A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. Ethnographia, LXXXVIII. évf. 14–30.
- 1981 Sárközi bútor. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon. 4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 405.
- 1993 Bútorművesség – Lakáskultúra – Népművészet. Néprajzi Értesítő, LXXV. évf. 9–36.

CSUPOR István – RÉKAI Miklós

- 2003 A vajköpülő / The Butter Churn. Budapest, Néprajzi Múzeum.

FEJÉR Gábor – ROBOZ László

- 1999 Székképek. Budapest, Néprajzi Múzeum.

FEJŐS Zoltán

- 2000 Útmutató néprajzi gyűjtemények értelmezésére. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum.
- 2003 A múzeumi gyűjtemény tudományelméleti meghatározásai. In FEJŐS Zoltán: Tárgyfordítások. Néprajzi múzeumi tanulmányok. Budapest, Gondolat. 39–51.

FÉL Edit

- 1938 A Néprajzi Múzeum (Országos Történeti Múzeum Néprajzi Tára) új szerzeményei. Néprajzi Értesítő, XXX. évf. 243–252.
- 1943 Délszláv kölcsönhatások a Sárköz népviseletében. Különnyomat. Délvidéki Szemle, 143. évf. 2. sz. 1–8.
- 1981–1984 A Textilgyűjtemény gyarapodása 1935–1970. Néprajzi Értesítő, LXIII–LXVI. évf. 5–27.

GRÁFIK Imre

- 2002 A nyereg. / The Saddle. Budapest, Néprajzi Múzeum.

GYÖRGYI Erzsébet

- 1990 Az egykori sárközi lakáskultúra a szőlőhegyi tanyákban. Néprajzi Hírek, 19. évf. 3–4. sz. 21–24.

GYÖRGYI Erzsébet – SZOJKA Emese

- 1999 Önállóság és kapcsolatrendszer. A Tolna megyei Sárköz ház- és lakáskultúrájának néhány jellegzetes vonása. Néprajzi Értesítő, LXXXI. évf. 115–129.

KÓSA László – FILEP Antal

- 1975 A magyar nép táji történeti tagolódása. Budapest, Akadémiai Kiadó.

[K.] KOVÁCS László

- 1939 Néprajzi muzeológia. Néprajzi Értesítő, XXXI. évf. 261–295.

PATAKI József

- 1936 A Sárköz gazdaság- és településföldrajza. A Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézetében készült dolgozat. Szigetvár, k. n. (Geographia Pannonica, XXI.)
- 1955 A Sárköz természetföldrajza. Szekszárd, Tolna megyei Tanács.

SZOJKA Emese

- 2003 Parasztos és modern. A Tolna megyei sárközi ház és berendezése a 19–20. században. Néprajzi Értesítő, LXXXV. évf. 115–156.
- 2005 A sárközi bútor / The Sárköz Furniture. Budapest, Néprajzi Múzeum.

Museological Experience with the Catalogue of the Sárköz Furniture

Furniture of the Sárköz, the 10th in a series of catalogues published by the Museum of Ethnography, covers a selection of folk furniture—organised by locality—from the region of Hungary cited in the title. The present study discusses the background research and conceptual work behind the decision to focus on this particular subject matter, then describes a series of museological activities through which artefacts in the collection eventually came to be imparted with meaning as individual objects and, at the same time, accorded individual treatment. Its primary message resides first in its in-depth analysis of the precise individualities involved, and second, in its spotlighting of the catalogue as the genre best suited to re-thinking the methods with which museum artefacts are routinely handled.

Habent sua historia libelli

A Néprajzi Múzeum Könyvtárának történeti rétegei

A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára (később az önálló Néprajzi Múzeum) alapítását ahhoz az 1872. március 5-i dátumhoz kötjük, amikor Xántus János (1825–1894) megkapta kinevezését a Néprajzi Tár őrévé. Múzeumalapítás elsősorban a műtárgyak gyűjteménybe kerülésével történhet, s csak az ezekkel végzett tudományos munkához szükséges könyvek, folyóiratok beszerzése révén, spontán alakul ki könyvgyűjtemény, amely akkor válik könyvtárrá, amikor az összegyűlt könyvkupacokat valamilyen rendszer szerint elhelyezik, feltárják, és tágabb vagy szűkebb használói kör számára rendelkezésre bocsátják. Nem történt ez másként az akkor még Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára elnevezésű intézmény könyvtárával sem, a tárgyak mellé egyszer csak a könyvek is gyűlni kezdtek. Xántus János majdnem két évtizedig csak saját könyveire támaszkodhatott tudományos munkájában, ámbar – mivelhogy a Néprajzi Tár a Nemzeti Múzeum épületében volt – nyilvánvaló, hogy rendelkezésére állt az Érem- és Régiségvár könyvtára, nem is szólva az akkor még szintén közös igazgatás alá tartozó Országos Széchényi Könyvtárról.

Ha a Néprajzi Múzeum Könyvtára alapítási dátumát meg szeretnénk határozni, erre két évszám kínálkozik. 1890-ben vásárolt először Xántus János hivatalos költségvetésből könyveket a könyvtár számára, valamint számításba vehetjük még az 1893. évet, amikor Jankó János a három év alatt összegyűlt könyveket rendezte és leltárba vette.

A spontán megkezdett könyvgyűjtés ellenére, tervben már korábban is szerepelt a könyvtár létrehozása. 1889. november 1-jei dátummal készítette el Xántus János a Néprajzi Tárra vonatkozó első ügyrendet, szabályzatot, mondhatnánk azt is, hogy saját munkakörének meghatározását. Ez a tervezet tíz olyan iratfajtát sorol fel, amely a múzeumi tárgyak ügykezelését, nyilvántartását és a pénzkezelést szolgálja. Ami e tervezetben számunkra érdekes, hogy magától értetődően szerepel benne a Néprajzi Tár – ekkor még nem is létező – könyvtárának ténye, ügyrendje. A kötelezően vezetendő iratok felsorolásában a 9. pont a „Betűrendes könyvtári lajstrom”, s a 10. pont alatt a „Kikölcsönzött könyvek jegyzéke.” (Hiányzik viszont a „növedéknapló”, vagyis a leltárba vétel irata.) A szabályzat részletezésében már megfogalmazódik a könyvtár – meglehetősen korlátozó – használatának lehetősége is:

„8) a kézi könyvtárból az őr felelősségére kiadhat ugyan szakférfiaknak rövid időre használat végett könyveket, azonban az őr lévén felelős a könyvtárért, jogában áll a netán kikölcsönzött könyvekért – az általa jónak talált módozat mellett – biztosítékot követelni, vagy legalább kikötni.”

Ugyancsak szerepel a tervezetben – ami valóban könyvtárrá tesz egy könyvgyűjteményt – a feltárás szükségessége is:

„10) A szakkönyvtárról czédula katalogus készítettessék, s még ezentul egy betűrendes szakkönyvtári lajstrom, melybe minden az őr által vásárolt könyv bevezetendő.”¹

Ezek az iratfajták és tevékenységek megfeleltek az e korban szokásos minimális könyvtárkezelési előírásoknak, szokásoknak. Mégsem mondhatjuk, hogy Xántus Jánosnak önálló elképzelései voltak a Néprajzi Tárhoz kapcsolódó könyvtár létrehozásáról. Az egész tervezet ugyanis a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségvár ügyrendi szabályzatának mintájára készült, s egyes pontjait nem is tartotta Xántus azonnal megvalósíthatónak, mert megjegyezte, hogy amíg a néprajzi gyűjteménynek nincs saját helyisége, addig csak a „jó karban” tartás és az iratkezelés végzendő.

Ekkor merült fel tehát először a múzeumi néprajzi szakrészleg működéséhez szükséges könyvek iránti igény. S rövid idő múlva meg is kezdődött a könyvvásárlás. Egy későbbi dokumentum tanúsága szerint Xántusnak 1890-ben nyílt először módja arra, hogy intézményi dotációból könyveket vegyen. A Néprajzi

1 NMI 12/1889.

Tárnak „[...] 20 évig könyvtára nem volt, s arra dotatíót nem kapott. 1890-ben az osztály igazgató-őrének megengedtetett, hogy a gyűjtemények gyarapítására szánt dotatióból könyveket is vásároljon.”² Árnnyoldala ugyanakkor a megkezdett könyvbeszerzésnek, hogy az első évi dotáció nem vált állandóvá, s Xántus bőven élt e korban szokásos könyvkereskedői kedvezmény lehetőségével, tudniillik hitelbe vásárolt. Így azután Xántus János halálakor háromszáz forint könyvvásárlásból adódó adóssága volt a Néprajzi Tárnak, s rendkívüli dotáció iránti kérelmüket is elutasította a miniszter.³ E nagyvonalúság mellé párosult, hogy a szabályzat ellenére Xántus nem kezdte meg a megvásárolt könyvek „ügykezelését sem”, így a leltár felfektetése utódjára, Jankó Jánosra hárult.

A fiatal Jankó János (1868–1902) egyiptomi, tripoliszi, tuniszi utazások után, angliai és franciaországi néprajzi múzeumokban szerzett ismeretek birtokában 1892-től munkálkodott a Néprajzi Tárnakban, majd Xántus János 1893. január 2-án beadott kérelmére „1894. január 26-án egyetemi tanársegédből az osztályhoz »segédőrré« kineveztetett, egészen kora halála napjáig minden csepp vérét a kezdettől fogva az ő vezetésére bízott intézménynek és vele a magyar néprajzi tudománynak szentelte.”⁴ Már kezdetben sem csekély feladat hárult Jankó Jánosra: a Csillag utcai bérházba 1893-ban átköltözött Néprajzi Tár anyagának rendezése, katalógusának elkészítése, az ezredéves országos kiállítás néprajzi falujának összegyűjtése és felállítási munkálatainak megindítása is elegendő tennivalót adott volna. Jankó teljes önállósággal vezegte munkáját, s hamarosan lehetőséget kapott saját elképzelései megvalósítására, amikor Xántus halála után, 1894. április 11-én a Nemzeti Múzeum igazgatósága őt bízta meg a Néprajzi Tár vezetésével.

És ebben a helyzetben Jankó János még a könyvtár rendezéséhez is hozzáfogott, pénzért kilincsel, rendszeresen vásárolt könyveket, adományokat, hagyatékot szerzett meg, s pár év múlva egy ma is érvényesíthető könyvtártervezetet is előterjesztett. A Néprajzi Múzeum alapítási időszakában végzett munkájának méltatásait itt ki kell egészítenünk azzal, hogy a Néprajzi Múzeum Könyvtára megalapítójának is leginkább Jankó Jánost tekinthetjük. Jankó János volt az, aki az addig megvásárolt könyvek könyvtárrá szervezését, az 1893-as első dátumot tartalmazó leltárkönyv felvezetését gyöngybetűs írásával megkezdte, s az örökölt könyvhalmazt 1894 nyarára már fel is dolgozta. „Immár félesztendeje, hogy a Néprajzi Osztály vezetésével megbízottam; az első negyedév főleg a magyar gyűjtemények rendezésével telt el, míg a második negyedév munkásságát 1894. július 1-től szeptember 30-ig főleg az adminisztráció kötötte le. Ma már be van fejezve az irattár, a könyvtár, a fényképtár rendezése, mindegyiknek meg van a maga rendszeres jegyzéke...” – számol be az elvégzett munkáról az *Ethnographiában*.⁵ S valóban csak jegyzékről lehetett szó, mert az e korban felvett leltárkönyvünk vonalas árkuspapírok későbbi összekötéséből áll. Ugyanakkor készülhetett még egy cédulaletár is, mert a könyvtártól (OSZK) tizenkét katalógusost kérték.⁶ A Jankó által megkezdett állománybavételi iratoknak köszönhetően a mai napig végig tudjuk kísérni könyvtárunk gyarapodását. A leltárkönyvbe évente felvett mennyiségek, valamint a hivatalos jelentésekben szereplő beszerzett művek darabszáma körül azonban nem hallgathatunk el némi bizonytalanságot. A könyvtárban a mai napig megőrzött eredeti leltárkönyvek közül az 1. sorszámú leltárkönyv ugyanis bevételezési dátumot első alkalommal 1898. március 7-én közöl, s az 1893 és 1897 közötti időszakot csak az utólag behúzott vonalak választják el évekre. S mindjárt az 1893-as évvel jelzett számtartományban is előfordulnak egy-két évvel későbbi kiadású könyvek. Nehezíti a könyvtár állományának leltárkönyvekből történő vizsgálatát az is, hogy a századforduló után a könyvek állományba vételénél azzal a gyakorlattal éltek, hogy duplumot nem vételeztek be, de előfordult, hogy kicserélték az eredeti példányt, továbbá az elveszett vagy különféle megfontolás alapján a gyűjteményből kivont könyvek helyére későbbi műveket leltároztak be (vastagon kihúzva az eredeti művet), valamint egészen a mai napig fennáll az a gyakorlat, hogy hosszú idő alatt megjelenő többkötetes műveket, sorozatokat egyetlen – a legelső – leltári számhoz kapcsolva vételeznek be. E javítások miatt a dolgozatban a mennyiségek meghatározására a leltári számok „től-ig” számtartományait tudjuk használni.

2 MTA Kézirattár, MS 267/60. 1896. március 5. A levél címzettje Herman Ottó; a Néprajzi Tárnak nem iktatott levélben Jankó János összefoglalja a könyvtár alapításának körülményeit, s a levelet valószínűleg megelőzte egy személyes kérelem, amikor a nagy tekintélyű Herman Ottó közbenjárását kérhette a könyvbeszerzési dotáció VKM-től való megszerzéséhez.

3 Uo.

4 JELENTÉS 1902. 91.

5 ETHNOGRAPHIA 5. évf. 1894. 5. sz. 372.

6 NMI 21/1894.

Tekintsük át itt és most, hogy mennyi és milyen volt a könyvtár gyűjteménye az első években. 1890-től – az első pénzkeret terhére és az említett adósságból „szereztetett be mintegy 110 munka, melynek 3/4-e útleírás, igen csak becses ethnographiai adattal, noha ezek nem speciális szakmunkák s a világ minden részéből valók, 1/4-e azonban szakmunka ugyancsak a világ minden

részből, köztük 5–6 a magyar ethnographiából”.⁷ Xántus hivatalos jelentése szerint 1889 szeptembere és 1890 augusztusa között csak 28 könyvet (37 kötetben) vásárolt, és tizenkét kötetet, valamint hét füzetet ajándékba kapott a könyvtár. Az ajándékozás szinte egyszemélyes, tíz könyvet maga Xántus adományozott.⁸ Az említett száztíz munkát tehát néhány év alatt, körülbelül 1893-ig szerezte be Xántus a könyvtár számára. Ez nagyjából meg is felel az 1893-as évre bevételezett könyvmennyiségnek; 1893: leltári szám 1–111. 1894. december 31-én a jelentés szerint a könyvtár 144 műből állt, s ekkor már ismét dotációból gyarapodott. 1895. március végére 189 könyve volt a könyvtárnak.⁹ A leltárkönyv szerinti 1890–1897 között az alábbi könyvmennyiség került a könyvtárba:

Év	A bekerült tételek	
	sorszáma	száma
1893	1–111.	111
1894	112–189.	78
1895	190–214.	25
1896	215–301.	98

Az 1. leltári sorszámot Coppelius szép, századelős, márványzott borítójú *Aus Finland* című (Gotha, F. A. Pwerthes, 1888), kétkötetes könyve kapta, melyet a ceruzás bejegyzés szerint az Eggenberger könyvkereskedéstől vettek. S való igaz, hogy az első száztíz munka főleg expedíciós irodalom; a leltári számok alatt a Jakarta-, Kongó-, Kamerun-, Kilimandzsáró-, Libéria-, Szamoa-, Szomália-, Timbuktu-, Zanzibár- és általában az afrikai és ázsiai felfedezési irodalom könyvei sorakoznak, vegyítve a finnugor témájú és szibériai expedíciós irodalommal. Néhány példa: C. Morgen *Durch Camerun von Süd nach Nord* (Leipzig, Brockhaus, 1893; ltsz.: 2), Speke *utinaplója* (ltsz.: 5); H. M. Stanley: *How I found Livingstone* (London, 1889; ltsz.: 7), J. Büttikoffer: *Reisebilder aus Liberia* 1–2. (Leiden, Brill, 1890; ltsz.: 19). De nem hiányzik a magyar úti irodalom sem, Teleki Sándor, Magyar László, Chernel István, Vámbéry Ármin, Szinnye József, Goldziher Ignác, Reguly Antal könyvei. A Xántus-ajándék tartalmazta saját, magyarul megjelent írásait (ltsz.: 66–71), Jankó János bejegyzett ajándéka Theodor Schvindt *Finnische Ornamente* című kötete (Helsingissä, 1894; ltsz.: 81). Az első bevételezett magyar nyelvű könyv Herman Ottó *A magyar halászat könyve* című műve (Magyar Természettudományi Társulat, 1887; ltsz.: 23). E könyv eredeti példánya később elkallódott, mert a jelenleg a leltári számon található példány tulajdonbélyegzője már egy könyvtárba kerülés előtti birtokosra utal, egy Módli Krizsó nevű tanár tulajdonában volt, mielőtt ide került. Xántus János hagyta a könyvtárra Jankó János *Kalotaszeg magyar népe* című, 1872-ben megjelent művét (ltsz.: 27), amelyet a dedikáció szerint „Nagyságos Xántus János úrnak legmélyebb tisztelete jeléül. Dr. Jankó János. Budapest 1892. febr. 15.” ajánlott a szerző. Az 1893. évi leltáriszám-tartományban szerepel Theodor Schvindt *Suomalaisa koristeia. I. Ompelukoritea ja kuoseja. Finnische Ornamente. Stickornamente und Muster* (Helsingissä, 1895) című, szép, kék díszes kötésű műve, amelyet Jankó Jánosnak dedikált a szerző: „Toktori J. Jankolle kunnioittaen Theodor Schvindt” (ltsz.: 81/1894). S mindjárt a legelőjén beszerezték a könyvtárba az akkor legfontosabb néprajzi folyóiratokat, amelyeket a könyvekkel együtt számonként vagy csoportosan bevezettek a leltárkönyvbe: *Ethnographia* (ltsz.: 39), *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* (ltsz.: 40), *Internationales Archiv für Ethnographie*, Leiden (ltsz.: 53).

Az 1894-es évben egy év alatt majdnem annyi a gyarapodás, mint az előző három évben együtt. A nagy kiállításra készülődve közel ötven korábban megjelent helytörténeti munkát szerzett be Jankó János, s az expedíciós irodalomon kívül olyan alapműveket is ekkor pótol, mint Orbán Balázs *Szekelyföld leírása* (ltsz.: 113) vagy Huszka József *A szekely ház* (ltsz.: 143) című műve. Ezt a nagyobb vásárlást egyszeri, egyetlen évben megadott rendkívüli szakkönyvtári keret engedélyezése tette lehetővé. 1894-ben háromszáz forintos rendkívüli dotációt kapott könyvvásárlásra a Néprajzi Társaság, ami nem volt csekélység akkor, amikor a néprajzi részleg teljes költségvetése 800 forint

7 MTA Kézirattár, MS 267/60. 1896.

március 5.

8 NMI 9/1890.

9 ETHNOGRAPHIA 6. évf. 1895. 1. sz. 75; 4. sz. 344.

volt.¹⁰ Sajnos a könyvtári keret tervbevétele ekkor még nem volt rendszeres. Az 1895-ös évben – nyilvánvalóan az ismert okok miatt (Xántus halála, Jankó kinevezése, a millenniumi kiállítás munkálatai) – alig gyarapodott a könyvtári állomány, csupán a pénzért vásárolt műveket vételezte be a tár vezetője. Az első negyedévben a könyvtár „csak 1 tétellel szaporodott, de ez az egy tétel a legbecsesebb szerzemények egyike, t. i. a »Zeitschrift für Ethnol.« első 20 kötetének teljes sorozata, 8 kötet supplementtel”.¹¹ A másik szerzemény még ennél is becsebb: ekkor került sor az első könyvhagyaték megvásárlására. „A Xántus János által vásárolt külföldi szakirodalom gazdagítására szolgált az a 20 becses és főleg Kelet-Ázsia néprajzát tárgyaló munka, melyet a Közoktatásügyi Minister Úr Ö Excellenciája az osztály számára Xántus János hagyatékából vett meg.”¹² A Néprajzi Múzeum első vezetőjének emlékét nemcsak gyűjteményi tárgyak, hanem könyvtári könyvek is őrzik. A Xántus könyvtárából származó könyvek – tizenhét tétel huszonkilenc kötetben – eredeti kötésükben a mai napig hiánytalanul megtalálhatók könyvtárunkban (ltsz.: 190–206). Ellentétben azonban a Jankó-levéltár irattal, a hagyaték nem annyira Kelet-Ázsiával, mint inkább az amerikai földrészről foglalkozó könyveket tartalmaz. Annál is inkább becsesek ezek a könyvek, mert bizonyosnak látszik, hogy eme angol nyelvű köteteket még az amerikai földrészen, az indián területektől a Tűzföldig végzett gyűjtőútjai során vagy éppen az ott gyűjtött anyag feldolgozásához vásárolta s hozta haza Xántus János, illetve a néhány Kelet-Ázsiával foglalkozó könyvet az 1868-as Navarra-expedícióban való részvétele miatt tartotta könyvtárában. Egy-két kivételtől eltekintve e könyvekben Xántus János saját bejegyzése, könyvtári tulajdonbélyegzője s néhány személyre szóló dedikáció hitelesíti, hogy könyvtárából származnak.

A múzeum alapítójának könyvtárából származó könyvek jegyzékét az alábbiakban közöljük:

- 190 Lyndell, Charles: The geological evidences of the antiquity of Man, with Remarks on Theories of the origin of species by variation. Philadelphia, 1863. (A belső kötéstáblán beragasztott tulajdonjeggyel: JNO. XANTUS / RAAB / P.C.M HUNGARY.)
- 191 Du Chaillu, Paul B.: Explorations and adventures in equatorial Africa. New York, 1862. (A címlapon Xántus könyvtárának bélyegzőjével.)
- 192 Markham, Clements R.: Cuzco. A journey to the ancient capital of Peru... Lima. A visit to the capital and provinces of modern Peru... London, 1856. (A címlapon Xántus könyvtári pecsétje, kötéstáblán bejegyzés: Library of J. Xántus 1859.)
- 193 Wilkes, Charles: Narrative of the United States Exploring Expedition, during the Years 1838, 1839, 1840, 1841, 1842. 1–5. New York, 1856. (Ex libris W. S. Andrew.)
- 194 Herndon, Lewis – Gibbon, Lardner: Exploration of the valley of the Amazon. 1–2. Washington, 1853–1854. (A kötéstáblán: Library of John Xántus.)
- 195 Kane, Elisha Kent: Arctic explorations: the second Grinnel Expedition in search of Sir John Franklin 1853, '54, '55. 1–2. Philadelphia, 1856. (A kötéstáblában egy washingtoni könyvkereskedő jegye.)
- 196 Brooke, Charles: Ten years in Sarawak. London, 1866. 1–2.
- 197 Rennie, D. F.: Peking and the Pekingese. During the first year of the british Embassy at Peking. 1–2. London, 1865. (A címlapon Xántus könyvtári bélyegzője.)
- 198 The mormons or Latter-day saints with memoirs of the life and death of Joseph Smith the „American Mahomet”. London, 1852.
- 199 Wallace, Alfred Russel: The Malay Archipelago. The Land of the Orang-Utan, and the Bird of Paradise. A narrative of Travel, with studies of man and nature. 1–2. London, 1869.
- 200 Stephens, John L.: Incidents of Travel in Yucatan. 1–2. New York, 1856. (Az előzéklapon a szerző 1857-ben kelt, Xántusnak szóló dedikációja.)
- 201 Wilson, Robert A.: Mexico and its Religion. New York, 1855. („Library of J. Xántus 1859.” bejegyzéssel és könyvtári bélyegzőjével.)
- 202 Doolittle, Rev. Justus: Social life of the Chinese. 1–2. New York, 1867. (Xántus könyvtári bélyegzőjével.)
- 203 Low, H.: Sarawak: its inhabitants and productions. London, 1848.
- 204 Tennet, James Emerson: Ceylon an account of the Island Physical, historical, and topographical... 1–2. London, 1859. (Idegen kezű bejegyzéssel.)

10 NMI 2/1896.

11 ETHNOGRAPHIA 6. évf. 1895. 1. sz. 75.
Az idézetben szereplő folyóirat a Zeitschrift für Ethnologie (Berlin, 1869).

12 MTA Kézirattár, MS 267/60. 1896. március 5.

- 205 Ransonnet, Eugen: Skizzen aus Singapur und Djohor. Braunschweig, 1876. (A szép metszetekkel illusztrált műben a szerző ajánlása olvasható.)
- 206 Ransonnet, Eugene: Sketsches of the inhabitants, animal life and vegetation in the Lowlands and high Mountains of Ceylon... Vienna, 1867.

Ez az egy tételben bevételezett hagyaték, de a Néprajzi Tárból vagy egyes kutatók használatában is maradhattak még Xántus adományozta könyvek, mert 1899-ben is vételeztek be olyan könyveket, amelyek addig „kallódtak”, s ezek között is akad három Xántus adományaként feltüntetett mű (ltsz. 922–924).

Jankó János megalapozza a könyvtár gyűjteményét (1893–1902)

Jankó János kinevezése után igyekezett fenntartani az egyszer már engedélyezett évi háromszáz forintos könyvvásárlási keretet, de az 1894–1896-os évben folytatódott a Néprajzi Tár könyvvásárlási adóssághalmozása. „Két év óta kap az osztály 300 frt külön könyvtári dotációt, ebből szereztek be a legfontosabb szakfolyóiratokat, a Zeitschrift für Ethnologie, a berlini és leydener múzeumok kiadványait, a bécsi anthropologiai társaság folyóirata, még pedig valamennyi az első kötettől a legutolsóig, ebből szereztek be a legújabb szakirodalmi jelenségek, melyek az osztály tisztviselőinek képzésére azért fontosak, hogy ők mindenkor a legújabb irodalom niveljén álljanak.

Megkezdett a számtalan ethnographiai adatot tartalmazó magyar helyi monográfiák gyűjtése is s ezekből eddig mintegy 50 kötet szereztetett be.” A Xántus-hagyatékban kívül a könyvtár állományába került „továbbá a Bastian-irodalom nagyobb része, mely szintén az osztály dotációját terheli”. (Adolf Bastian német utazónak és etnográfusnak, a berlini néprajzi múzeum igazgatójának műveiről van szó.) De mivel az adósság továbbra is fennállt, vezetőként kénytelen volt úgy rendelkezni, hogy „Esetről esetre szerzendő be minden szakmunka

1) a mi az addig szerzett, vagy beszerzés alatt most levő vagy beszerzendő újabb gyűjtemények meghatározásához és hitelesítéséhez – tehát a muzeális hivatalos munkához – szükséges, 2) a mi az osztálytisztviselők vagy mások által, de az osztály anyagából merítő és az osztályban készülő szakmunkálkodáshoz szükséges” – írja a már említett 1896. március 5-i levelében Herman Ottónak, amivel valószínűleg éppen egy újabb rendkívüli könyvtári dotáció iránti folyamodványa pártolásának kérelmét kívánta alátámasztani.¹³

A rendszertelenül csordogáló pénzeszközök azonban nem teszik lehetővé még azt sem, hogy egy könyvtár a kurrens megjelenésű művek beszerzésével lépést tartson, itt pedig még a régebbi megjelenésű fontos művekből is sok hiányzott. Jankó szeme előtt egy tervszerűen működő, a múzeum munkájába szervesen illeszkedő könyvtár képe lebeghetett, de megkívánta a könyvek vásárlását a múzeum alaptervékenysége is. Jankó János kiállítás- és múzeumszervező lendületének utólagos ismeretében elképzelhetetlen is lett volna, hogy a Csillag utcai bérházban ekkor már itt lévő tizenegyezer tárgy feldolgozásához (amely 1895-re meg is történt) s a millenniumi falu lebontása után várható hatalmas tárggyarapodás tudományos munkálataihoz ne lett volna szükség könyvek beszerzésére. „A millenniumi falu sikere növelte a fiatal tudományok presztízsét s lehetővé tette, hogy a politikai vezetés előtt [Jankó János] állandóan felszínen tartsa az állandó múzeum megeremtésének gondolatát... Szalay Imre, a Nemzeti Múzeum főigazgatója megszervezte a kulturális tárca támogatását, megbízta Jankó Jánost, hogy dolgozzon ki egy tízéves programot, amely a Néprajzi Múzeum teljes működését (helyét), szervezését, költségvetését megtervezi. Jankó [1896] novemberében kapta a feladatot, s két hét alatt több mint 30 oldalas elaborátumban fejtette ki elgondolását a múzeum tudományos gyűjtő és feldolgozó munkájáról, az állandó kiállítás megvalósításáról, elhelyezéséről és fenntartásáról, személyi állományáról és költségvetéséről.”¹⁴ Itt és most ehhez még hozzá kell tennünk, hogy miután Jankó a múzeum nélkülözhetetlen, szerves egységének tekintette a könyvtárt is, az e tervszetből nemcsak hogy nem maradt ki, de azt mondhatjuk, hogy a tervezetben a mai napig korszerű elméleti alapokra helyezte a múzeumi könyvtár feladatkörét, s konkrétan kidolgozta az adott pillanatban szükséges működési feltételeit is. „Jankó János javaslata a Néprajzi Múzeum elhelyezésére és szervezetére” címen iktatott, 1896-os múzeumi tervezetének könyvtári részleteit méltán nevezhetjük a Néprajzi Múzeum Könyvtára „alapítólevelének”. Figyelemre méltó az az érvrendszer, amellyel a múzeumi könyvtár feladatait, funkcióját s részben gyűjtőkörét is meghatározza; a

13 Uo.

14 SZEMKE 1997a. 63–64.

szakkönyvtárnak elsősorban a múzeumban folyó tudományos munka szolgálatában kell állnia, vagyis elsősorban azokra a művekre van szükség, amelyek a tudományos tárgymeghatározást s a kiállítások elméleti alapjait teremtik meg. Második szempontja a múzeumi tisztviselők szakismereteinek korszerű szinten tartása, a publikációkhoz szükséges irodalom meglétének érve. Harmadik szempontja már túlmutat a Néprajzi Tár tevékenységén, s rávilágít arra a felelősségre, amellyel Jankó János a magyar néprajztudomány fejlődése érdekében egész életében viseltetett. Ez pedig a fiatal néprajzos-generáció oktatásának szükségessége. S ez utóbbi szempont megfogalmazásával – előremutatóan messze megelőzve az 1890-es évek szakkönyvtári elveit – végül is felvetette a tudományos szakkönyvtárak nyilvánosságának kérdését. A könyvtárszervezési elvek hangsúlyozása mellett fejtet ki hajtánunk Jankó János diplomáciai érzéke előtt is, ahogy a minisztérium előtt a legfontosabbnak tekintett múzeumi feladatok (tárgymeghatározás) könyvek nélküli „megoldhatatlanságával” érvelt a könyvtár mellett.

Fontossága okán a tervezet hatodik fejezetében (*A dotatio*) a könyvtárról leírt gondolatait teljes terjedelmében idézzük:

„A gyűjtemények gyarapításán kívül azonban még a könyvtár fejlesztésére is szükség van, a legfontosabb szakfolyóiratok, az alapvető munkák még mindig nincsenek meg könyvtárunkban, s ha elenyészően kicsiny szakkönyvtári dotatiomat és az ethnographiai munkáknak az illusztrációk miatti nagy drágaságát figyelembe veszem, még a rendezést megelőző pontos meghatározáshoz szükséges munkákat sem szerezhetem be, ez pedig egyértelmű azzal, hogy a munkát addig kell halasztani, amíg ezeket beszerezzük. Ez teljes lehetetlenség. A muzeumi tisztviselőtől meg kell kívánnunk továbbá, hogy ne csak irodalmi nívón legyen, hanem hogy maga is irodalmilag működjék; a könyvtár ezekre a czélokra épügy szükséges, mint a gyűjtemények meghatározására, mint a vásárlásoknál az érték megállapítására. Egyetemünkön sajnos ethnographiát nem tanítanak s így a tisztviselő képzését csakis az osztályban nyerheti egy jól összeállított szakkönyvtár felhasználásával. Én már ismételtén kértem Méltóságodat, kegyeskedjék szakkönyvtárunkról gondoskodni. Majd mindannyiszor a legnagyobb jóindulattal volt ügyünk iránt, de hasztalan, eddig csak a momentán szükségletek fedezéséről lehetett szó. Most mikor egy ily óriási anyag átvételéről, a közönségnek való kiállításáról, tehát minden tárgy pontos meghatározásáról van szó, az eddigi panaszokat nem ismétlem, nyilvánvaló, hogy a momentán szükségletek fedezése többé elég nem lehet s okvetlenül egy nagyobb beszerzésről kell gondoskodnunk, mely alapberuházás, a legfontosabb ethnographiai munkák beszerzése, hozzávetőleges számítással 500 frt[ot] igényelne, melyben egyrészt könyvtárunknak mintegy 1000 frtos adóssága, másrészt az Arch. f. Anthr. teljes folyama, mi szintén 8-900 frt, nem foglaltatnék. E két tételt csak azért említem fel, mert a felterjesztésre kapott idő rövidsége és az osztályban a kiállítással kapcsolatos munkálatok r[end]kívüli összetorlódása nem engedik, hogy az orosz, német, francia, angol forrásművek jegyzékét a lehetőség szerint antiquar árakkal együtt ide mellékeljem, de amint legsürgősebb teendőinket elvégeztük, nemcsak a jegyzék összeállítására vagyok hajlandó, de kész vagyok minden egyes könyvnél beigazolni azt is, hogy a rendezésnél magánál miért van arra haladéktalan szükségünk. Egy ilyen alapberuházás mellett évi 500 frt elegendő volna könyvtárunknak a modern színvonalon való tartására, melynek felét a szakfolyóiratok előfizetése, felét az önálló munkák kötnék le.

Ilyen dotatio, ilyen könyvtár lehetővé teszi az osztály nemzeti alapon való egészséges kifejlődését, a tárgyak modern színvonalon álló pontos tudományos meghatározását, s ily módon való kiállítását, új az ethnographiával tudományosan foglalkozó generacio keletkezését, kiképzését s így a M. N. Muzeum egyik legszebb osztálya a legegészségesebb, legszolidabb alapot nyerné, mely a jövő fejlődésének legbiztosabb záloga volna.”¹⁵

A tízéves fejlesztési tervben Jankó megtervezte ezenkívül az önálló könyvtárhelyiség kialakítását, könyvtáros foglalkoztatását s az 1896-ban szükséges könyvbeszerzési keretet. A Csillag utcában kibérlésre javasolt háromezer négyzetméteres területből az első emeleti irodák, az asztalos- és fényképműhely és a praeparatorium mellé tervezte a harminc négyzetméteres könyvtárhelyiséget. (Nincs okunk feltételezni, hogy valóban ne ide került volna a könyvtár a megvalósult múzeumban.) A személyzeti szükségletek között felsorolja – az igényelt négy tisztviselő között –, hogy „3. Egy tisztviselő a könyvtárt és a nemzetközi gyűjteményt kezeli”¹⁶ Az összegzésben pedig megismétli a sürgős kiadások között, hogy „6. Könyvtárra alapberuházás czimén 5000 frt, továbbá évenként 500 frt az eddigi 300 frt helyett” lenne szükséges.¹⁷

Ezen elvek alapján indult meg a könyvtár gyarapítása, működése azután, hogy a Csillag utcában további helyiségeket béreltek a Néprajzi Tár számára, amely-

15 NMI 61/1896. Kiemelések K. K.

16 Uo.

17 Uo.

nek tere és munkatársainak száma folyamatosan bővült. 1895-ben került az osztályra Semayer Vilibáld (1868–1928), majd 1896-ban Bátty Zsigmond (1874–1939). 1898-ban a múzeum munkatársai felállították az első állandó kiállítást. A hatalmas munkák elvégzése (a gyűjtemények átvétele, feldolgozása) közben a múzeum munkatársai rendszeresen vásároltak könyveket, s más módon is gyarapították a könyvvállományt. A könyveket több-kevesebb időcsúszással rendszeresen bevételezték (az írás alapján valószínűleg Bátty Zsigmond). 1897-ben a 336-os leltári tétel (35 tétel), 1898-ban az 560-as leltári tétel (224 tétel), 1899-ben a 804-es leltári szám (244 tétel – a hivatalos jelentésben 442 [!] munka), 1900-ban az 1098-as leltári szám (294 tétel – a hivatalos jelentésben 282 könyv) szaporodott fel a könyvtár állománya. A tényleges gyarapodás azonban ennél több, a már említett göngyöltett leltári számok alkalmazása miatt. Öt év alatt valóban nem csekély gyarapodás következett be, az 1896-os 230 műből, mintegy háromszáz kötetből álló könyvtár az 1901. év végén 1300 kötetből állt, vagyis több mint négyszeresére szaporodott.¹⁸

A rendszeres vásárlás mellett viszonylag kevés még a külföldi intézményektől kapott művek száma. Az 1890-es évek második felének könyvtári gyarapodásában kiadványcseréről még nem beszélhetünk. Ennek oka nyilván nem a szándék hiánya, hanem az, hogy a kiállításvezetőkön kívül a Néprajzi Tárnak csak 1899-ben jelenik meg az első cserére is alkalmas kiadványa, Biró Lajos német új-guineai néprajzi gyűjteményének leíró jegyzéke (Budapest, 1899), s a rendszeres kiadvány, a *Néprajzi Össztály Értesítője* majd csak 1900-ban indul. Eppen ezek az évek azok, amikor Jankó János konfliktusok sorozatát vállalja fel a Magyar Néprajzi Társaság vezetésével annak érdekében, hogy a Nemzeti Múzeum által támogatott *Ethnographia* című folyóiratban a tárgyi néprajz (vagyis a múzeum) publikációi kellő mértékben helyet kapjanak.

A néprajzzal foglalkozó külföldi intézmények könyvajándékai részben a hazai kutatók utazásai során kapott ajándékokból, több esetben személyes kapcsolatok révén kerültek a könyvtárba. 1898-ig – miután a leltárkönyvben a bekerülés körülményeit nem rögzítették – csak néhány donátort tudunk a köszönőlevelek alapján azonosítani: Szalay Imre főigazgató (1896), Schilberszky Károly, dr. Franzen Ágoston (1897-ben a *Tempel der Natur und Kunst* 1802. évi kiadású művet adományozta; ltsh.: 289), Kogutovics Manó térképet adományozott (1898; ltsh.: 356), ajándék volt Alsó-Lendva millenniumi emlékkönyve (ltsh.: 347), Csiki Ernő adományozott egy kínai képeskönyvet (ltsh.: 407), H. Ling Roth (Halifax) saját művét adományozta, majd a századforduló után évtizedeken keresztül adományozta saját műveit Guiseppe Sergi professzor Rómából, dr. A. Weisbach Bécsből és A. M. Laville régészprofesszor (szfragisztikus) Párizsból.

Az intézményi adományozók közül első helyen áll természetesen a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatósága, majd a társintézmények: a Természettudományi Társulat, az Iparművészeti Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár (duplumok és fölös példányok felajánlásával); a külföldi kapcsolatok közül a legfontosabbak a Smithsonian Institution (Washington), a londoni Anthropological Institute, a német múzeumi kapcsolatok – Berlin, Frankfurt és természetesen Bécs –, a párizsi Société d'Anthropologie, a szintén francia Société Dauphinoise d'Ethnologie, a Grenoble-i Múzeum, a leideni Rijks Ethnographisch Museum. Személyes kapcsolatok révén alakult ki a könyvadományozás szokása a Moszkvai Rumjancov Múzeummal, a Tifliszi (Tbiliszi) Múzeummal; a kijevei múzeumból Jankó személyesen is elhozhatta a könyveket. A Nordiska Museet-tel és a Rijks Museummal (Koppenhága) a mai napig fennálló könyvtári kapcsolatok is ezekről az évektől datálhatók. Könyveket adományozott a Congo Állam Múzeuma (Bruxelles) és a Biblioteca Habana (Kuba) is. Kimondottan cserekapcsolatok majd csak a századforduló táján alakulnak ki, akkor amikor már van a múzeumnak cserére alkalmas saját kiadványa.

A legfontosabb könyvbeszerzési forrás azonban Jankó János vezetése alatt végig a könyvvásárlás volt. A könyvvásárlások zömét a Karl W. Hiersemann (Buchhändler und Antiquar, Leipzig, Königstrasse 3.) cégnél intézték. A Hiersemann cég a német nyelvterület legnagyobb tudományos könyvekkel foglalkozó könyvkereskedése volt, amely a világ minden tájáról be tudta szerezni a könyveket. Száz-öt száz márkás számlái tömegével sorakoznak a múzeum iratai között. A magyar könyvkereskedők közül a Révai Leó- és a Ranschburg Gusztáv-könyvkereskedés, valamint az Eggenberger cég kapott nagyobb megrendeléseket a múzeumtól, illetve ezekben a könyvesboltokban és katalógusaikban válogattak. Továbbra is folyamatosan éltek a „későbbi kifizetés” lehetőségével, például az 1899-ben megvásárolt könyvek zömét csak 1901-ben utalványozták.

Ami a megvásárolt könyvek összetételét illeti, a múzeum többé-kevésbé tartotta magát a Jankó János által megfogalmazott iránymutatáshoz. Elsősorban a „modern”, a szaktudományhoz kapcsolódó műveket sze-

---

18 JELENTÉS 1901. 72.

rezték be, s nagy vonalakban követték azt az elvet is, hogy a végzendő munka határozza meg a „szükséges” irodalom körét. Az 1896 és 1901 között megvásárolt könyvek több mint kilencven százaléka korabeli modern külföldi munka (értve ezen a 19. század második felében való megjelenést), s a művek 73 százaléka német nyelvű, utána mennyiségi sorrendben az angol és a francia nyelv következik. Vagyis a könyvek vásárlásában messze nem érvényesült az az egyensúlyi elv, amelyet Jankó a tervezetben a múzeum egészére megfogalmazott, vagyis hogy a múzeum a magyar emlékek összegyűjtésére helyezi a hangsúlyt. Azt nem állíthatjuk, hogy nem került volna be szinte hiánytalanul az ekkor még csekély számú magyar néprajzi munka a könyvtárba, vagy olyan nagy művek, mint az *Osztárk-Magyar Monarchia írásban és képen*, a *Reguly-album*, a *Magyar viseletek könyve*, vagy sorolhatnánk tovább, mégis bántóan hiányzik a leltárkönyvekből az ezekben az években nagy mennyiségben megjelenő hazai történeti irodalom széles skálája. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy a külföldi szakirodalom beszerzése megfelelt a múzeumi szervező- és feldolgozótevékenységnek. Megvásárolták a néprajz és az antropológia elméleti irodalmát, a múzeumszervezéssel kapcsolatos munkákat (a legkülönbözőbb gyűjteménysmertetőket, katalógusokat, függetlenül attól, hogy milyen tárgyegyüttesről jelent is az meg. Például megvették egy német hercegi glyptotheca (csiszolt drágakőgyűjtemény) katalógusát is. De a könyvbeszerzés az egzotikus tájak irodalmában volt a legalaposabb; és Afrika, Kelet-Ázsia korabeli ismertetéseit közlő művekben a Néprajzi Múzeum ma is egyike a legszerteágazóbb szakirodalommal rendelkező hazai könyvtáraknak. S mivel a magyarországi korabeli kutatóutak egy jelentős része oroszországi tájakra irányult, megemlíthjük, hogy ezekben az években igen bőséges a szibériai, kaukázusi, tatár és finnugor területek szakirodalmá is. 1898-ban Makusin tomszki könyvkereskedőtől maga Jankó vásárolt könyveket, s a megrendelések hazajövele után is folytatódtak. Más orosz nyelvű munkákat egy leMBERGI könyvkereskedőtől szereztek be. Jankó korrekt vezetőként a kutatóútjai során a múzeum egész tevékenységét érintő műveket finanszírozott az intézmény pénzből, ezek kerültek a könyvtárba, és a saját kutatási témáit érintő tudományos alapirodalmat saját költségén szerezte be, ezekkel magánkönyvtárát alapozta meg. Előrebocsáthatjuk, hogy szerencsére Jankó János könyvtára is a múzeum könyvgyűjteményébe került (erről később még szót ejtünk), így valójában egy egységes könyvgyűjtési szemléletet érhetünk tetten a hivatalos múzeumi könyvtár Jankó-időszakának gyűjteményi fejlődésében és magánkönyvtárának összetételében is.

Ezernégyszáz könyvtári könyvből szinte lehetetlen különleges érdekességeket kiemelni, ezért a könyvvásárlási skálát a kivételként megvásárolt 18. századi és más ritkasáértékű néhány könyv bemutatásával illusztráljuk. Az 1890-es évtized második felében került a könyvtárba az orosz állam jubileumára megjelent, 40x50 centiméteres, *Description Ethnographique des Peuples de la Russe* című album (Saint-Petersburg, 1862; ltsz.: 404), Philipp Johann Strahlenberg kalmük-mongol szótárt is tartalmazó, *Historie der Reisen in Russland, Siberien und der Grossen Tartarey* című kötete (Leipzig, 1730; ltsz.: 297), valamint Samuel Georg Gmelin *Reise durch Russland zur Untersuchung der drey Natur-Reiche* című négykötetes műve (St.-Petersburg, 1770–1784; ltsz.: 705). 1896-os beszerzésű Nicolas de Nicolay, a 16. században francia királyi megbízatásból az arab világot térképező hadmérnök *Le navigationi et viaggi fatti nella Turchia, di Nicolo de Nicolai del delfinato, signor D'Afrevilla, cameriere et geografo ordinario del Re di Francia, con diverse singolarita viste et osservate in quelle parti dall'Autore* című, hatvanhét metszettel illusztrált, hártýakötésű, 1580-ban, Velencében kiadott könyve (ltsz.: 299; 2004-ben restauráltattuk), 1899-ben kiadói ajándékként (Luca di Dubat) jutott a könyvtár birtokába az egyik ismert mexikói ősi képírást tartalmazó, úgynevezett Borgiakódex fadobozban, igen alacsony példányszámban közreadott nyomdai másolata az *Il manoscritto Messicano Borgiano* (ltsz.: 920), amely a Vatikáni Múzeum propagandaanyagaként látott napvilágot. Révától vették meg 1900-ban Giulio Ferrario *Il costume antico e moderno o storia del governo, della milizia, della religione, delle arti, scienze ed usanze di tutti popoli antichi e moderni, provata coi monumenti...* huszonnégy kötetes, a világ népeit és viseleteit színpadi jelenetekben bemutató, illusztrált sorozatának Észak-Amerikával foglalkozó, 1820-ban, Milanóban megjelent fólíóméretű, súlyos kötetét (ltsz.: 1030; 2006-ban restauráltattuk).

A folyóiratokat számonként vásárolták, a Révai-kereskedésnél, Hiersemannál, és természetesen megtörtént a tervezet érvélesítésén szereplő legfontosabb folyóirat teljes beszerzése is, mert az *Archiv für Anthropologie: Zeitschrift für Naturgeschichte und Urgeschichte des Menschen* című, német nyelvű folyóirat az európai antropológia kutatásának valóban a legfontosabb publikációs helye volt. A folyóirat 1865-ben indult, kilenc tagú szerkesztőségében a szentpétervári, freiburgi, baseli, mainzi, frankfurti, bonni, genfi, hallei egyetem professzorai kaptak helyet. Könyvtárunk a folyóirat 1865–1933 közötti évfolyamait birtokolja (ltsz.: F 635).

Az azonban, hogy pár év alatt ilyen intenzíven fejlődött a könyvgyűjtemény, még nem jelentette azt is, hogy a könyvtár használható állapotban lett volna. Sőt, a gyarapodás újabb helyhiányt – pontosabban szólva polchiányt – okozott. Olyannyira, hogy a Csillag utcában a 19. század fordulóján már meglévő könyvtárhelyiségben „...könyveink egy része a földön hever felzsufolva, használhatatlanul, leltározatlanul és kötetlenül, pedig az osztályban jelenleg folyó munkálatok a könyveket nélkülözhetetlenné teszik” – írja Jankó a Nemzeti Múzeum főigazgatójának a századforduló évében.¹⁹ Ezért – miután ebben az évben a Néprajzi Osztály bebútorozására már terveztek 2000 koronát –, ennek felhasználásában egy újabb könyvszekrényt és a folyóiratok elhelyezésére 140,65 folyóméter könyvvállványt igényelt. Ez az asztalos költségvetése szerint 564 koronát emésztett volna fel. A külön igényt nem teljesíthették (fontosabb volt a tárgyak elhelyezéséhez szükséges berendezés, hiszen ekkor már a Csillag utcában volt a Néprajzi Missio-kiállítás anyaga is). Jankónak kompromisszumot kellett kötnie a könyvtár kárára, a berendezésre szánt pénzösszeg elköltségében már megalkudott egyetlen könyvszekrényrel is a folyóiratok számára,²⁰ holott ekkor már eléledött az az esemény – az első igazán nagy hagyaték idekerülése –, amelynek révén a Néprajzi Tár könyvtárának gyűjteménye rövid időn belül egy csapásra megháromszorozódott. Valahogyan azért így is elhelyezték a könyveket, mert 1899 és 1901 között Jankó János elvégeztette munkatársaival (ekkor még a segédszemélyzetten kívül csak Jankó, Semayer Vilibáld és Bátty Zsigmond dolgozott a múzeumban) nemcsak a felgyülemlett könyvek bevételezését, hanem az igazi „könyvtárrá válás” utolsó fázisának lépéseit is: a gyűjteményt rendezték, s összeállították, sőt publikálták is a könyvtár első betűrendes jegyzékét. A könyvjegyzékek publikálása e korban nemcsak emelte egy tudományos könyvtár rangját, hanem egyben a katalógus szerepét is betöltötte. Nem véletlen, hogy a könyvtárak kezelőivel szemben a leggyakoribb használói kíváncsalmként fogalmazódott meg a „könyvjegyzék” közzétételének igénye. Nem rendszeresen ugyan, de már korábban is meg-megjelentek gyarapodási jegyzékek a Néprajzi Társaság 1890-ben indult folyóiratában, az *Ethnographiában*, ezt a nagy mennyiségű könyvet azonban nem volt hol publikálni. Jankó vezetői kinevezése óta elkeseredett harcot folytatott azért, hogy a Néprajzi Tárat érintő publikációknak elegendő helyet szerezzen az *Ethnographia* hasábjain. Végül sikerült a folyóirat állami dotációját megemeltetnie, nem minden esetben a fair play szabályai szerinti eljárásban miniszteri utasítással a támogatást kettészakíttatnia, s így végre 1900-ban megindíthatta az *Ethnographia* társlapjaként a saját szerkesztésében megjelenő *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítőjét*. S az év végi, tizedik szám már tartalmazta a Néprajzi Tár könyveinek első betűrendes jegyzékét, az alábbi előszóval: „A Néprajzi Osztály kézi szakkönyvtára immár 1000 munkára szaporodván fel, szükségesnek láttuk a könyvtár 1–1000-ig terjedő tételeinek betűrendes jegyzékét közzé tenni. A könyvtárat minden szakember és az *ethnographia* iránt érdeklődő használhatja, ha e célból előzőleg az osztályvezető örnél jelentkezett. A könyvtár könyvei csakis az osztály helyiségeiben és csakis a hivatalos órákban (9–1-ig, a vasár- és ünnepnapok kivételével) használhatók; a könyvet haza kölcsönözni egyáltalában nem lehet.”²¹ Tehát Jankó a könyvtár megnyitásával is tartotta magát 1896-os könyvtárhasználati elgondolásához.

A könyvjegyzék *A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának kézi szakkönyvtára* címmel mindig a Néprajzi Értesítő évi utolsó (10.) számához kapcsolódik. Az 1900-ban megjelent első alapjegyzéket (ltsz.: 1–1000.)²² négy éven keresztül további négy pótljegyzék követte az időközben bevételezett könyvekről. I. pótlék: Az 1901. évi szerzemények (1001–1300.)²³, a II. pótlék: Az 1902. évi szerzemények (1501–2500.)²⁴, III. pótlék: Az 1903. évi szaporulat (2501–4000.)²⁵ s a IV. pótlék: Az 1904. évi szaporulat (4001–5100.)²⁶ Az első két jegyzéket egy teljesen ismeretlen nevű – talán napidíjas – alkalmazott állította össze: Szakáts Péter. Az ő neve két ipartestületi publikáción kívül nem fordul elő többé a magyar könyvészetben. A második kiegészítés összeállítóját a jegyzék nem jelöli, a 3–4. pótlékot Erneyi József állította össze, aki 1903-ban napidíjas gyakorlonként került a múzeumba, s vette át a könyvtárnoki feladatot Bátty Zsigmondtól. A megjelentetett könyvjegyzékek a Petrik-féle magyar könyvészet mintájára készültek; a monográfiákat, folyóiratokat, évkönyveket és különlenyomatokat szerzői betűrendben közlik, többszerzős műveknél belső utalóval, s a tételek után közölték a művek leltári számát is. Tehát valóban megfelelték a publikált katalógus funkciójának.

A könyvtári gyűjteménygyarapítás felfuttatása, a könyvek önálló helyiségben történő elhelyezése, az

19 NMI 37/1900.

20 NMI 42/1900.

21 NÉ 1. évf. 1900. 10. sz. 160.

22 NÉ 1. évf. 1900. 10. sz. 160–196.

23 NÉ 2. évf. 1901. 10. sz. 163–178.

24 NÉ 3. évf. 1902. 10. sz. 189–240.

25 NÉ 4. évf. 1903. 10. sz. 321–380.

26 NÉ 5. évf. 1904. 10. sz. 337–384.

állományba vétel és a katalogizálás után „Az 1901. évben végre az osztály szakkönyvtárát át lehetett adni a szakközönség és az ethnographia iránt érdeklődők számára s ez az intézkedés szerfelett előnyösnek bizonyult, mert azóta a néprajz barátai mind sűrűbben jelentkeznek intézetünkben, bizalommal fordulnak hozzánk, sok dologra hívják fel a figyelmünket s azok megszerzésében is segítségünkre vannak.”²⁷

Az 1901. év végén egy hosszan elhúzódó – a könyvtár gyűjteményét érintő – „ügy” végére került pont. Bátky Zsigmond segédőr (könyvtárnok) tárgyalássorozatának eredményeképpen Herrmann Antal évtizedek alatt gyűjtött néprajzi tárgyú könyvtárát a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának adományozta. Ez volt a könyvtár birtokába jutott első mind mennyiségében, mind tartalmában igazán jelentős könyvhagyaték. A Herrmann-könyvtár idekerülése előzményeinek ismertetésében azonban kissé vissza kell tekintenünk az időben első, de „másik” néprajzi könyvtár történetére.

Herrmann Antal és a Magyar Néprajzi Társaság könyvtára

Herrmann Antal (1851–1926) életrajzírói kiemelik, hogy a néprajztudomány kialakulásának évtizedeiben „Herrmann az első magyar tudós, aki kizárólag ethnográfusnak vallotta magát, s aki aztán minden erejét a néprajznak más tudományok gyámkodása alóli felszabadítására és a néprajzi munka megszervezésére fordította, megteremtve a korszerű néprajzkutatás feltételeit.”²⁸ Ha szerteágazó gyűjtéseiből, csapongó témájú kutatásaiból nem is állt össze egy egységes életmű, a néprajzi közélet megszervezésében, a Magyar Néprajzi Társaság életre hívása mellett a néprajzi könyvtár megalapozásában jelölhetjük meg másik fennmaradt életművét. Az egyik első hazai cigánykutatóként is ismert Herrmann Antal munkásságát illetően a ma már szerencsére szaporodó, személyével, tevékenységével foglalkozó szakirodalomhoz utasítjuk az olvasót.²⁹

Herrmann Antal már kortársai is „a magyar néprajz vándorapostola” címmel illették. Amikor saját költségén 1887-ben megindította a magyar néprajztudomány első szakfolyóiratát, a német nyelvű *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn*t, a folyóirat hasábjait is felhasználta egy tudományos társaság megalapításának szorgalmazására. Amikor fáradhatatlan szervezőmunkája eredményeképpen 1889. január 26-án az első hivatalos közgyűléssel megalakult a Magyarországi Néprajzi Társaság, szinte abban a pillanatban létrejött annak könyvtára is. Az a döntés született ugyanis, hogy a társaságnak kétféle módon válhatott valaki tagjává: vagy vállalta ötven forint egyszeri összeg befizetését, s ezzel a megtisztelő „alapító tag” rangját viselhette, vagy szürke tagként lépett be, s évi tagdíjat fizetett. Herrmann Antal – mint a társaság szervező lelke – természetesen alapító tag kívánt lenni, s emellett élete fontos színterének érezhette az általa életre hívott egyesületet. Ezért messze túlteljesítve a kívánt összeget, a maga és felesége nevében saját könyvtárát ajánlotta fel az alapító tagság megváltására. Ezt az ajánlatot a választmány és a tagság nagy lelkesedéssel fogadta, kitetszik ez azon híradások szövegezéséből is, amelyek a könyvtár későbbi sorsával foglalkoznak. Egy közös használatú néprajzi könyvtár eszméje – akkor, amikor a Néprajzi Tár maga s így könyvtára sem létezett – csak lelkesedést válthatott ki a korabeli néprajz szakmabeli és amatőr művelőiből. Megjegyezzük, hogy Herrmann Antalon kívül egyedül Borovszky Samu váltotta meg az alapítói tagságot könyvek átadásával, de az ő könyvei soha nem kerültek be a néprajzi könyvtárba. Ez a „könyvtár” azonban több problémát, gondot és vizsályt hozott a Magyar Néprajzi Társaság elnökségének és választmányának, mint amennyi tudományos használattal járt annak „létezése”. Ahogy később Bátky Zsigmond fogalmazott: „Társulatunk könyvtára, a mint mindnyájan méltóztatnak tudni, születésétől kezdve sok hányattatáson ment keresztül. Majdnem azt lehetne mondanom, hogy volt is könyvtárunk, meg nem is.”³⁰ A társaságnak azonban ekkor még nem volt helyisége, s bizonyára szívességből kapták meg azt a lehetőséget, hogy a könyvtár anyagát a Magyar Tudományos Akadémián helyezhessék el.

Herrmann Antal állta a szavát, s 1891-ben könyvtárának jelentős részét – mintegy 1400 kötetet, amelyet 1500 forint értékben tartott számon a társaság pénztárosa – átszállíttatta az Akadémiára (a szállítás harminc forintba került.)³¹ Csakhogy használatba mégsem lehetett venni, mert „A könyvtár [...] a M. T. Akadémia képes terme mellett levő folyosójának külön rekeszében volt a társaság állványain felállítva és

27 JELENTÉS 1902. 69.

28 KÖS 1989. 187.

29 APOSTOLOK MÓDJÁN 1999; HÁLA 2000;

HERRMANN-TANULMÁNYOK 1999; MNT 1989.

30 ETHNOGRAPHIA 15. évf. 1904. 3/4. sz. 190–191.

31 ETHNOGRAPHIA 1. évf. 1890. 1. sz. 60.

Herrmann Antal által szakok szerint teljesen rendezve. Mikor Herrmann épen hozzá fogott a katalógus készítéséhez, nagyobb építkezési átalakítások miatt kihelyezték a könyveket és halomra rakták az akadémiai könyvtár egy sötétes átjáró helyiségében, az állványokat pedig a pinczébe tették. Itt a könyvek teljesen hozzáférhetetlenek voltak...³² Az áldatlan helyzet ismeretében, amikor 1892-ben Hunfalvy Pál elnök halála után kirobbant válság során a választmány a teljes társasági működést – pénzügyeket és alapszabályt – átvizsgáló (tagjai száma alapján) ügynevezett kilences bizottságot alakított (1892. március 17.), sürgősen létrehozta egy albizottságot is a könyvtár helyzetének megvizsgálására. A bizottság elnöke György Aladár volt, tagjai Pápay Károly és Patrubány Lukács (utóbbi a társaság megbízott könyvtárnoka). Ugyanekkor kapott Borovszky Samu megbízást arra, hogy a könyvtár elhelyezése ügyében a Magyar Tudományos Akadémiánál eljárjon. A könyvtárvizsgáló bizottság kilenc nap múlva már benyújtotta jelentését a választmánynak, s mivel a már említett kiköltöztetés állapotában találta a könyveket, a gyűjtemény mennyisége mellett „[...] a könyvtár [...] mintegy 1200 darabból áll, kiválóan szakjellegű s különösen gazdag külföldi szakfolyóiratokban”, de az elhelyezésről csak negatívumot említhetett: „Elhelyezése siralmas, úgyannyira, hogy sem rendezésről, sem használhatóságról szólni nem lehet; sőt egyáltalában számba sem lehet venni, – bár mennyiség szerint is.” S mivel Borovszky sem kaphatott pozitív választ az elhelyezés megoldására, először e bizottság vetette fel, hogy a Magyar Néprajzi Társaság könyvtárát a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárában kellene elhelyezni, sőt, maga Xántus János ajánlotta fel ezt a jövőbeli lehetőséget. „Az elhelyezés fontos kérdésének megoldására nézve a legjobb mód az, melyet a tisztelt választmány nemcsak megnyugvással, hanem köszönettel is elfogadhat, hogy t. i. a Nemzeti Múzeum néprajzi osztálya a várkerti bazárba költözik s annak érdemes igazgató öre, Xántus János úr készen nyilatkozott arra, hogy a társaság könyv- és irattárát nemcsak befogadja, hanem gondoskodni fog arról, hogy az rendezhető és használható is legyen.”³³ A Várkert Bazár azonban a Néprajzi Tár elhelyezésére sem volt megfelelő, s rövidesen sikerült „jobb karba helyezni” a társaság könyvtárát az Akadémián is, a május 7-i közgyűlésen Patrubány Lukács beszámolója már pozitív hangú: „[...] A könyvtár jelen állapotában sem foglal magában többet mintegy 1500 kötetnél, a mi az eredeti alaphoz viszonyítva, 1/15 rész gyarapodásnak felel meg. E kis rész a M. T. Akadémia és egyesek adománya. Ezen kívül Herrmann folyton gyarapítja a társaság könyvtárát. A könyvtár legjelentékenyebb részét külföldi folyóiratok teszik: ezeknek nagy része igen becses és hazánkban máshol nem található. Gazdag a könyvtár még magyar, német, oláh és más népköltési gyűjteményekben. Elhelyezését illetőleg valami 1000 darab könyv az Akadémiában van, 300 darab, nagyjából újabb járuléka, Herrmannál, a többi a társaság egyes tagjainál van tudományos használatra, így nagyobb számban: Katona Lajos, Wlisslocki Henrik, Alexics György, Sebestyén Gyula, Nagy Géza, Pápai Károly, Vikár Béla s gr. Zichy Gézánál. A mily nagy érdeme van Herrmann Antalnak a könyvtár létrehozása körül, épen oly hálára kötelezte ő a társaságot a könyvtárnak nagy fáradsággal járó ismételt rendezése által.” A bizottság szemléje óta „[...] Herrmann Antal nagy fáradsággal ismét teljesen rendbe szedte a könyveket, szakok szerint rendezte és az Akadémiától e célra kijelölt állványokon felállította. A polczok zsufolva vannak ugyan, de a mostani elrendezésben mégis minden könyv elég könnyen megtalálható. A rendezésnél Herrmann sajnálatlaltan konstátálta néhány értékes könyv hiányát. A Herrmann lakásán levő könyvek szintén rendezve vannak, és a tagok rendelkezésére állanak. Eddig még nem volt alkalom arra, hogy a könyvek leltározassanak, megbecsültessenek, s a társaság részére hivatalosan átvétessenek. Ezt csak akkor lehet megtenni, ha a könyvtár alkalmas helyen állandóbban együtt lesz.”³⁴

Érdemes néhány momentumot kiemelni a Magyar Néprajzi Társaság könyvtára 1892-es állapotának jellemzőiből, mert ezek előrevetítik a könyvtárral kapcsolatos további történések árnyékát. Először is Herrmann Antal – bár átadta könyvtárát a társaságnak – szíve mélyén soha nem mondott le könyveiről. Egyrészt felajánlása ellenére valójában annak csak egy részét szállította el lakásáról. Másrészt kedves időtöltései közé tartozhatott könyveinek rendezgetése, az első könyvtárost nem is eresztette közel a könyvekhez, maga rendezgette azt – fáradságot nem kímélve – kétszer is. (Időskorában is előfordult, hogy a Váci Siketnéma Intézet könyvtárát baráti szívességből „felállította” és rendezte.)³⁵ Ez is oka lehetett annak, hogy Patrubány Lukács az 1892-es közgyűlésen le is mondott a könyvtárnoki funkcióról. Herrmann Antaltól független okokból (elhelyezési problémák miatt) kialakult az a gyakorlat, hogy társaság könyvtárának

32 ETHNOGRAPHIA 3. évf. 1892. 6. sz. 289–291.

33 ETHNOGRAPHIA 3. évf. 1892. 4–5. sz. 220.

34 ETHNOGRAPHIA 3. évf. 1892. 6. sz. 289–291.

35 HÁLA 2002. 168.

adományozott könyvek jelentős része valójában soha nem került be a könyvtárba. Bár az *Ethnographia* folyóirat sorra-rendre nyugtázta az adományokat, s az évenkénti közgyűléseken a „gyarapodás” mennyiségéről szorgalmasan beszámoltak a könyvtárnokok, a nagyrebecsült tagtársak felajánlott könyveik túlnyomó részét „tartós használatra” maguknál tartották. Különösen szerették kutatói használatba venni az *Ethnographia* szerkesztőségének az ismertetés reményében beküldött műveket a lap szerkesztőségének tagjai. E szokásjogból fakadóan olyan esetek is előfordultak, mint például az, hogy Pápai Károlynak a társaságra hagyományozott könyvei csak halála után majdnem egy évtizeddel kerültek be a könyvtárba.

Mindenesetre 1892-ben a Magyar Néprajzi Társaság még saját felelősségének érezte, hogy az első magyarországi néprajzi szakkönyvtár létrejöjjön, mégpedig „szabályos” könyvtári jellemzőkkel, és saját kebelén belül. Ezért az ekkor jóváhagyott új működési szabályzatban az ügyvivő tisztségviselők (elnökök, titkárok, pénztárnok) mellé a 14. §-ban megalkották a „könyvtárnok” tisztséget is: „A könyvtárnok felvigyáz a könyvekre és folyóiratokra, azokat térítvény mellett bizonyos időre kiadja, s annak eltelte után visszakéri; mindezekről kimutatást, valamint leltárt készít, a közgyűléseken jelentést tesz. Az év végén a választmány a könyvtár állapotát s kezelését külön bizottságnyál által vizsgálhatja meg. A könyvtár kezelését és használatát a választmány külön szabályzatban állapítja meg.”³⁶ Az ügyrendi szabályzat 29. §-a szerint: „A könyvtár-őr rendezi és pontosan lajstromozza a könyvtárt, külön szakok és szerzők szerint. Minden egyes munkát lebélyegez a társaság bélyegzőjével.”³⁷ A könyvtáros személyének megválasztása a lehető legszerencsésebb döntés volt: egy kézbe került a párhuzamos két néprajzi könyvtár rendbetétele; 1893-ban a társaság könyvtárnoki tisztségét is Jankó János vállalta el. Ő javasolhatta, hogy már 1894-től a társaság költségvetésében az első évben ötven, majd évi száz forintot irányozzanak elő könyvtári célra (katalógus-, fenntartási és fejlesztési költségekre). Már csak a könyvek elhelyezésének megoldása volt hátra, de ez sem sokáig váratott magára. Amikor 1893-ban a Néprajzi Társaság a Csillag utcai bérházba költözött, még Xántus János meghozta azt a napjainkig ható döntést, hogy a néprajzi múzeum mindenkor helyiségeiben biztosítja a Magyar Néprajzi Társaság – azaz ekkor még csak annak könyvtára – működésének lehetőségét. A társaság könyvtára tehát 1894. április 4-én átköltözött a Magyar Tudományos Akadémiáról a Néprajzi Társaság Jankó János megfeszített munkával rendezte, polcra rakodta, hogy a másnapi közgyűlésen jelenthesse: „A Magyarországi Néprajzi Társaság könyvtáráról szóló jelentésem, a mily rövid, ép oly öröndetes, mert egy társaságunk fennállása óta folyton akut baj orvoslását jelenti. Az a nagy és szak szempontból kiváló érdekű és értékű könyvtár, melyet buzgó alelnökünk dr. Herrmann Antal társaságunknak alapítványként adományozott, végre biztos és hozzá illő és méltó otthonra talált. Xántus János úr, társaságunk tiszteletbeli elnöke, a Magyar N. Múzeum Néprajzi osztályának igazgató-őre megengedte, hogy a Magyarországi Néprajzi Társaság könyvtára a M. N. Múzeum Néprajzi Osztályában felállíttassék, a mi a tegnapi napon meg is történt [...] A könyvtár azonban már ezen évben is a tagok rendelkezésére áll. (Csillag-utca 2. sz. I. emelet.)”³⁸ A társasági könyvtárnak a Néprajzi Társaság mellé való elhelyezésében, a megfeszített munkatempóban is tetten érhetjük Jankó azon vágyát, hogy a Néprajzi Társaság munkáihoz kellő színvonalú szakirodalom álljon rendelkezésre, még ha tulajdonjogilag másé is. A könyvtár leltárát és a többek által sürgetett könyvjegyzék elkészítését Jankó megígérte ugyan a következő évre, de ezt a munkát a közbejött váratlan események miatt nem tudta befejezni. Xántus János halála, Jankó János osztályvezetői megbízása után a társaság ezer műre (négy-ötezer füzet) becsült könyvtárának rendezési munkálataiban csak csekély mértékben tudott előrehaladni. Elsősorban azokkal a könyvekkel foglalkozott, amelyek hiányoztak a Néprajzi Társaság könyvtárából, vagyis kiválogatta, rendezte a magyar nyelvű anyagot, ez körülbelül 250 művet (kétezer darabot) tett ki, s elkészítette ennek leltárát. Ekkor került rá a Herrmannról származó könyvek címlapjára a Néprajzi Társaság pecsétje és leltári száma.³⁹ Természetes, hogy Jankó János a Néprajzi Társaság vezetőjeként már nem tudta tovább magára vállalni a társaság könyvtárának kezelését, de most már döntési jogkörében biztosította a szervezetet, hogy „a Társaság könyvtára – biztos és nyugodt otthonra lelt [...] mely megmarad számára addig nagyobb is, míg én az említett intézet tagja vagyok”.⁴⁰ Az ígéret fedelet jelentett ugyan a könyvtárnak, de ismét nem volt, aki foglalkozzon vele. Először megbízták a könyvtárosi teendők ellátásával a társaság jegyzőjét, Nagy Géza őstörténészt, aki azonban rövid idő múlva mindkét tisztségéről lemondott, ezután – nyilván Jankó javaslatára – a Néprajzi Társaság új, ifjú munkatársát szemelték ki

36 ETHNOGRAPHIA 3. évf. 1892. 4/5. sz. 232.

37 ETHNOGRAPHIA 8. évf. 1897. 4. sz. 337.

38 ETHNOGRAPHIA 5. évf. 1894. 2. sz. 154.

39 ETHNOGRAPHIA 6. évf. 1895. 3. sz.

262–263.

40 Uo.

(Semayer Vilibáldot), de érdemben még akkor is csak lassan indult meg a könyvtár rendezése, amikor a következő évben (1896) a bécsi egyetemről hazatért fiatal szlavista *Melich Jánost* (1872–1963), a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának munkatársát választották meg segédtitkárrá és könyvtárossá. Az ügy fontosságára való tekintettel még nyolcvan forint tiszteletdíjat is megszavaztak e tisztviselői funkció ellátására. A társaság nem kevesebbet várt el könyvtárnokától, mint hogy „hozza rendbe” a könyvtárt – vagyis rendezze úgy, hogy azt a társaság tagjai használni tudják –, de a legfőbb kíváncsi az volt, hogy minél előbb publikálja a könyvtár jegyzékét. Mindehhez még feladatává tették, hogy vegye át a szerkesztőségtől a társaság kiadványainak a kipostázások után fennmaradt részét, és igyekezzen abból minél többet eladni. Ez az az idő, amikor az *Ethnographia* kiadása nemhogy nyereséges nem volt, hanem majdnem anyagi csődbe vitte a Magyar Néprajzi Társaságot. Melich nagy lelkesedéssel állt neki a könyvtár rendezésének, s bár a választmány többszöri beszámolásra utasítással sürgette, egy év alatt – bizonyára sok időt rááldozva – ismét elvégezte a könyvtár „felállításának” előrendezését. A könyvtárral kapcsolatos feladatát egy „rendezetlen” állapot szerint felvett leltár elkészítésében, majd a könyvek szak szerinti elrendezésében látta. „Az első feladat tisztán arra szorítkozhatik, hogy megállapítsa, mink van; a második feladat megoldása lehetővé fogja tenni az értékes könyvtár tudományos használatát.” A beszámoló szerint ekkora a leltárba vétel majdnem befejeződött (878 művet lajstromozott, és hátravolt még körülbelül száz), ezenfelül vannak még a folyóiratok, amelyeket nem lajstromozott. 1897-ben Melich számadása és csoportosítása szerint a könyvjajstrom (értve rajta a Herrmann-könyvtárt is) az alábbi szakcsoportok szerinti könyvmennyiséget tartalmazta, alfabetikus sorrendben: 200 magyar, illetve Magyarországon nyomtatott, 34 délszláv, 48 angol nyelvű könyvet, illetve folyóiratot, 33 magyar földrajzi művet, 31 magyar folyóiratot, 22 magyar akadémiai kiadványt, 16 oláh és 20 vegyes demográfiai könyvet, 15 finnugor, részint nyelvészeti, részint etnográfiai tárgyú művet, 44 német folyóiratot, 141 kultúrtörténeti, 34 keleti dolgokra vonatkozó, 18 latin-görög, 43 utazásokra vonatkozó, 34 északi szláv, valamint 164 (ismeretlen tárgyú) művet.⁴¹ Sem az összeadás pontatlansága (897 tétel a beszámolóban szereplő 878 művel szemben), sem a csoportosítások elnagyoltsága nem kelti azt az érzetet, hogy a könyvtár rendezésében az átköltöztetés óta a leltárfelvétel nem kevés munkát igénylő elkezdésén kívül jelentős előrehaladás történt volna a használhatóság érdekében. Sőt továbbra is fennállt az a helyzet, hogy a csereviszonyból származó kiadványok be sem kerültek a könyvtárba, azok valószínűleg a folyóirat-szerkesztők lakására érkeztek, és ott is maradtak. Melich mentségére azonban meg kell jegyeznünk, hogy a tiszteletdíj fejében rá bízott saját kiadványok (*Ethnographia*, *Ethnologische Mitteilungen* és a *Néprajzi Füzetek*) remittendájának rendezését elvégezte, s a meglévő mennyiségekről pontos könyvelési elszámolást nyújtott be a közgyűlésnek. Melich alapokhoz vissza-térő, „módszeres” könyvtárrendezését jellemzi, hogy még azt is őszintén elmondta, hogy a könyvtár „bibliographiailag” történő elhelyezésével ez idáig nem végzett, mivelhogy „ez a munka legalábbis három havi szakadatlan munkát kíván meg, mert először el kell készíteni azt a bibliographiai tervezetet, melynek alapján a könyveket osztályozom, mikor ezt megtettem, a mai rendtől, illetve rendtelenségtől elütően fel kell állítani”.⁴² Egy mai gyakorló könyvtáros is értékelni tudja azt a munkamennyiséget, amelyet Melich János végül is elvégzett, mégis az történt, hogy ezen közösségért végett munka befejezetlensége akaratlanul is súlyosbította az ominózus közgyűlésen kialakult társasági válságot. Ezen a közgyűlésen ugyanis – nem először és nem utoljára – Herrmann Antal komoly konfliktusba keveredett a társaság vezetőségével. Az ekkor kirobant „válság” egyrészt az *Ethnographia* folyóirat kiadása körül zajlott, másrészt a társaság 1897-es, deficitel tervezett költségvetése körül, amelyet Herrmann véleménye ellenére megszavaztak. A jelenlévők kellő izgalommal tárgyalhatták úgyis azt a hallatlan esetet, hogy Herrmann a *Magyar Újság* 1897. május 11-i számában (tehát a Magyar Néprajzi Társaság közgyűlésének napján) nyilvánosan bírálta a társaság vezetőségét.⁴³ Ezen ügy árnyékában óhatatlanul a „kötözködés” színében tűnhetett fel a társaság jelen lévő tagjai előtt, hogy Melich János könyvtárosi beszámolója után ismét felszólalt Herrmann Antal a könyvtár(a) ügyében, és a „könyvtárosi jelentés kapcsán azt indítványozza, hogy a könyvtár a M. N. Múzeum néprajzi osztályának adassék át a tulajdonjog fentartásával [sic!], hogy az ott hivatalból kezeltesse”.⁴⁴ Ha a Herrmann-javaslatot árnyékos oldaláról nézzük, úgy is értékelhetnénk, hogy a könyvtár kérdésének felvetésével Herrmann még egy támadási pontot talált a társaság működése (vezetősége) ellen. De ha elvonatkoztatunk a konfliktushelyzet egyéb mozzanataitól,

41 ETHNOGRAPHIA 8. évf. 1897. 4. sz. 336–337.

42 ETHNOGRAPHIA 8. évf. 1897. 4. sz. 337.

43 ETHNOGRAPHIA 8. évf. 1897. 4. sz. 342.

44 ETHNOGRAPHIA 8. évf. 1897. 4. sz. 341.

szinte bizonyosan érezhetjük, hogy itt érhető tetten az a pillanat, hogy Herrmann Antal valóban közös használatra szánta könyvtárát, s hogy a közel nyolcévi hányattatás után nem látta biztosítva a társaság működésében (többek között azt sem), hogy szeretett és féltett könyveit megóvják, védik, megbecsülik, s a kutatás során hasznosíthatják mások is. Ha elképzeljük a könyvtár helyét, a következő képet láthatjuk magunk előtt: egy bezárt helyiségben van a Csillag utcában, összezsúfolva a polcokon, leltározatlanul; valamifajta jegyzéke van abból az időből, amikor Jankó készített ilyet az átvételről; aki bemegy a Magyar Néprajzi Társaságnak biztosított helyiségbe, szabadon elvisz belőle bármit, hiszen a könyvtáros nem tartózkodik ott állandóan... Ha mindezeket figyelembe vesszük, akkor bizony igazságot kell szolgáltatnunk Herrmannnak azzal, hogy kimondjuk: az átadási javaslat a könyvek megóvását szolgálta, s minden tekintetben racionális gondolat volt.

Mégsem csodálkozhatunk azon, hogy a javaslatot a közgyűlés a ma is ismeretes halogató taktikával „György Aladár indítványa értelmében [...] beható megvitatás végett” áttette a választmányhoz.⁴⁵ A május 22-i választmányi ülés nagyon izgalmas és vitákban bővelkedő lehetett – no nem a könyvtár átadásának vagy nem átadásának kérdése miatt –, hanem a közgyűlés napján megjelent ominózus hírlapi cikkekre adandó méltó válasz fölötti döntés okán: „A belső nézeteltérések illetően kitergetése fölkavarta a választmányi nyugalmát, ám mégis a türelem erényét gyakorolták” – írja a társaság történetírója.⁴⁶ A testület Munkácsi Bernát előterjesztésére jegyzőkönyvi kivonatban értesítette Herrmann titkár urat arról, hogy a választmány „a társaság vezetőségét sértő cikket helyteleníti, s a vezetőségnek bizalmat szavaz meg” – fogalmaz udvariasan a jegyzőkönyv. Ezek után nem lehetett kétséges, hogy a könyvtárnak a Néprajzi Társaság részére történő átadását felvető Herrmann-javaslatot érdemi tárgyalás nélkül elveti a választmány.⁴⁷ Melich János pedig – bizonyára némi keserű szájjal a történetek miatt – még évekig tovább munkálkodott a könyvtárban, a gyarapodás érdekében leveleket írt a megyei, illetve városi monográfiák szerkesztőihez, illetve a városokhoz mint kiadókhoz, hogy szíveskedjenek az illető művekből a társaság könyvtára részére és az *Ethnographiában* való ismertetés céljából egy-egy példányt beküldeni. Könyvszerző akciójára csak Nagykőrös és Keszthely reagált küldeménnyel.⁴⁸ Elkészítette és 1898-ban publikálta a könyvtár könyvjegyzékét: a 292 tételt tartalmazó addig elkészült könyvjegyzék csupán három olyan művet tartalmazott, amely nem a Herrmann-könyvtárból származott.⁴⁹ De egyedül nem tudott a könyvtár rendezésével megbirkózni, s kedvét is szeghették a bírálatok.

Az egyéb izgalmaktól mentesebb időben ugyanis a társaság józanabb tagjai egyre komolyabban fontolgatták, hogy jó lenne a könyvtár sorsának megoldására a Herrmann-javaslatot továbbgondolni. A javaslat elutasítását követő, 1897. június 12-i választmányi ülésen – ugyanakkor, amikor Vikár Béla főtitkár lemondása miatt a hosszú évekig a társaság életét dominánsan alakító Sebestyén Gyulát megválasztották – György Aladár állt a javaslat mellé, s előterjesztésére bizottságot választottak azon kérdés kidolgozására, hogy „a könyvtár ideiglenes letétképp [sic!] megőrzés végett adassék át a Nemz. Múzeum néprajzi osztályának”. (A bizottság tagjai: Sebestyén Gyula, Melich János, Herrmann Antal és Semayer Vilibáld.)⁵⁰ A bizottság alakításával ismét egy évre elnapolták a döntést a könyvtár kérdéséről. Megjegyezzük, hogy az elképzelések közötti szakadékot áthidalni kívánó előzetes megkötés – az *ideiglenes letétként való átadás* – ötlete tipikusan azt a gondolatot fedi, hogy valami a mienk, de a vele kapcsolatos gondokat, munkákat oldja meg más.

Semmilyen dokumentum nem bizonyítja, mégsem hallgathatjuk el azt a gyanút, hogy ez az egy év elegendő idő lehetett Jankó Jánosnak, a tár vezetőjének arra, hogy a Herrmann-könyvtár megszerzésére kísérleteket tegyen. Múzeumszervező munkája ismeretében bizonyosak lehetünk abban, hogy a magyar néprajzi könyvtárt nem különféle szervezetekben lévő könyvkupacok használatával, hanem szabályos működési feltételekkel, csakis a néprajzi múzeum kebelében képzelhette el. A társaság könyvtára ott volt egy karnyújtásnyira, csak másik szobában, mégis hozzáférhetetlenül. Jankó már egyszer áttekintette ezt a könyvtárt darabról darabra, tehát tudta, hogy milyen könyvekkel gazdagodhatna a Néprajzi Osztály könyvtára. Száz évvel ezelőtti esetleges háttérbeszélgetésekre soha nincs bizonyíték, de a mozaikként összeálló információk arra elegendőek, hogy kimondjuk: Herrmann Antal törekvése, hogy „volt” könyvtára sorsáról gondoskodjon, és a Néprajzi Társaság vezetőjének befogadói szándéka egybecsengett. S az 1898 tavaszi hónapjaiban expedícióra járó, tehát éppen távollévő Jankó szándékával egyetértettek az első állandó kiállítás gőzerővel megrendező munkatársai: Semayer Vilibáld és Bátky Zsigmond is.

Inkább taktikai lépésnek, mint sértődöttségből adódó „bajkeverésnek” tűnik, hogy a társaság könyvtárügyben

45 Uo.

46 KÖSA 1989. 37.

47 ETHNOGRAPHIA 8. évf. 1897. 4. sz. 342.

48 Uo.

49 ETHNOGRAPHIA 9. évf. 1898. 2. sz.

174–181.

50 ETHNOGRAPHIA 8. évf. 1897. 6. sz. 468.

kiküldött bizottsága helyett ismét Herrmann Antal tett személyes javaslatot a könyvtár sorsának rendezésére. Az 1898. évi közgyűlést is előkészítő április 2-i választmány egy meglepő javaslatról volt kénytelen dönteni: „Herrmann Antal dr. az elnök úrhoz levelet intézett, melyben a tőle aján-dékozott könyvtár visszaválthatását kéri s e célból kötelezi magát, hogy, ha a társaság a könyv-tárt visszaadja, négy héten belül 1000, azaz ezer koronát fizet be a társaság pénztárába. – A vá-lasztmány hosszabb eszmecsere után elhatározza, hogy tekintettel ama körülményre, mely szerint Herrmann Antal dr. és neje a könyvtár adománya fejében alapító tagsági jogokat élveznek, tagdí-jakat nem fizetnek, ellenben a folyóiratot kapják, a könyvtárt eladhatatlan tulajdonának tekintí s azt ez idő szerint eladni nem óhajtja. A mi pedig azt illeti, hogy a könyvtár egyik alapítója a tár-saság kiadványát nem kapja, azt a választmány a jövőben pótolja. A választmány ily értelmű határozatát Herrmann Antal dr.-ral jegyzőkönyvi kivonatban közli.”⁵¹ A választmány elu-tasításával azonban a kérdés nem került le a napirendről, mert Herrmann Antal a döntést meg-fellebbezte a közgyűlésnél.⁵² A jog- és szabályszerűsége aggályosan ügyelő választmányi ülések sora a végleges döntés meghozatalának még többévi elhúzódtását tette lehetővé. Az 1898-as köz-gyűlés egy újabb bizottságot küldött ki a kérdés megvizsgálására (Margalts Ede, Munkácsi Ber-nát, Sármay József), mely újabb információkat kért (1898. október 14.), majd a novemberi választ-mány ismét hosszan elvitatkozott az ügyről; legfontosabbnak tartották, hogy ha valaha egyáltalán átadásra kerülhet sor, az pontos jegyzék alapján történjen (1898. november 16.). Eltelt egy év, a választmány többször foglalkozott a könyvtár ügyével, megerősödtek az átadási szándékok, 1899-ben már a költségvetésben sem tervezték a könyvtáros tiszteletdíját, Melich János le is mon-dott a funkcióról.⁵³ A könyvtár helyzete azonban nem mozdult el a holtponton még akkor sem, amikor Szalay Imrét, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatóját választották a társaság elnökévé, s Bátky Zsigmondot könyvtárnokává. Ekkor a tárgyalások ott tartottak, hogy a „bizottság” letette az asztalra jelentését – sajnos nem tudjuk az álláspontjukat –, majd kiadták a kérdést véle-ményezésre egy közalapítványi jogügyi szervezetnek (1899. december 21.). További halogtatás után a Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára közötti kapcsola-tok teljes rendezése (a társaság válságos pénzügyeinek tisztázása, magasabb minisztériumi támo-gatás elérése, a *Néprajzi Értesítő* 1900-as megindítása) után került sor a döntő lépésre, akkor amikor a Néprajzi Tár épületébe nemcsak a társaság könyvtárát, hanem magát a társaságot is befogadták. Az 1901-es közgyűlésen jelentette Bátky, hogy „Társaságunk könyvtárának életében az elmúlt év folyamán örvendetes esemény történt, az t. i. hogy a néprajzi osztály vezetőjének Dr. Jankó János úrnak szívességéből a Nemz. Múzeum igazgatójának Szalay Imre úr Ó Méltóság-ának jóváhagyásával a Néprajzi Osztály csillag-utcai otthonában a pénztári hivatallal együtt egy háromszobás különálló lokalitást kapott s ezzel jóidőre elvetetett a helyiség hiányának gondja. A könyvtárszoba – ugyancsak a Néprajzi Osztály költségén – egyelőre csak polcokkal van bebúto-rozva, de a melyek a célnak – t. i. a könyvek, illetve füzetek elraktározásának – teljesen megfelel-nek.” De „[...] addig, a míg a Herrmann-féle könyvtár ügye eligazítva nem lesz, a rendbehozás-hoz hozzáfogni nem lehet. Az ügy azonban, a mint a választmányi ülésekről közölt jegyzőköny-vekből is olvasható, a végleges megoldás stádiumában van, a mi felette kívánatos is.”⁵⁴

S az energikus Bátky Zsigmond valóban végig is vitte a társasági (vagyis a Herrmann-) könyvtár sorsának rendezését, s az 1902. március 19-i közgyűlésen – öt évvel Herrmann Antal könyvtárátadási javaslata, négy évvel pénzbeni megváltására tett nyilatkozata után – jelenthette a könyvtár ügyének lezárását:

„Mult évi jelentésemet azzal végeztem, hogy Társaságunk könyvtárát mindaddig rendbe szedni nem lehet, míg a régóta vajudó Herrmann Antal-féle könyvtár ügyével rendbe nem jövünk, a melyet mint méltóztatnak tudni, Herrmann úr a Társaságtól vissza akart váltani. Most már örömmel jelenthetem, hogy az ügyet a legutóbbi napokban sikerült elintézni és pedig olyké-pen, hogy Herrmann úr 500 koronát ajánlott fel könyvtáráért a mit a választmány elfogadott s úgy hisszük, a tisztelt közgyűlés is el fog fogadni. Az átadás a napokban megtörténik, melynek befe-jeztével a Társaság számára visszamaradó könyvek és folyóiratok leltározhatók lesznek.”⁵⁵ Az egész történetnek van némi humoros bája, különösen annak, ahogy felnőtt férfiak a jegyzőkönyvek hivatalos megfogal-mazásaiban komolyan végigvisznek egy olyan esemén-y-sort, amely mögött egészen más rejlik. Hivatalosan ugya-nis Herrmann Antal visszavásárolta a saját könyvtárát azért, hogy saját maga rendelkezhesen felőle; igaz, hogy az eredetileg felajánlott összeg feléért. Bátky Zsigmond – úgy is, mint a Magyar Néprajzi Társaság könyvtárnoka

51 ETHNOGRAPHIA 9. évf. 1898. 6. sz. 462.

52 ETHNOGRAPHIA 9. évf. 1898. 3. sz. 249.

53 ETHNOGRAPHIA 10. évf. 1899. 2. sz. 158.

54 ETHNOGRAPHIA 12. évf. 1901. 4. sz. 190.

55 ETHNOGRAPHIA 13. évf. 1902. 3. sz. 192.

(Sebestyén Gyula főtűtkárral együtt) – hivatalosan „átszolgáltatja” a könyvtárt Herrmann Antalnak. Látszólag ekkor e tizenkét éves történetnek semmi köze nincs a Néprajzi Múzeum könyvtárához. Csakhogy Bátyk Zsigmond kettős szerepben foglalkozik a könyvtár átadásával: a Néprajzi Tár múzeumőréként át is veszi a könyvtárt. Ugyanis Herrmann Antal egész döntése mögött az állt, hogy könyvtárát a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának ajándékozza. A történet végén leszögezhetjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság Könyvtárának állománya csak a Herrmann-könyvtár ottléte idején haladta meg az ezer tételt; a Herrmann-hagyaték könyveit maga a tulajdonos adományozta 1902-ben a Néprajzi Tár könyvtárának. A mai gyűjteményben a Magyar Néprajzi Társaság könyvtári bélyegzőjével ellátott könyvek szinte kivétel nélkül a Herrmann-hagyatékból származnak.

Röviden kísérjük még végig a Magyar Néprajzi Társaság maradék könyvtárának sorsát; annál is inkább, mert későbbi publikációkban rendszeresen szerepel, hogy a Magyar Néprajzi Társaság több ezer kötetes könyvtárral járult hozzá a Néprajzi Múzeum könyvtárának gyarapodásához. Mint láthattuk, 1902-ig hol helyiség, hol rendezettség hiányában nem lehetett a társaság könyvtárát használni. Mint már említettük, az *Ethnographiában* évtizede megjelenő könyvadományok egy jelentős része be sem került a könyvtárba, magánlakásokon kallódott. Három olyan könyvtárnoka volt a társaságnak, aki megpróbálta könyvtárrá szervezni ezt a könyvkupacot. Jankó János után Melich János nagy lelkesedéssel állt neki, először körülbelül nyolcszáz kötetet leltárba vett (mármint sorszámmal látta el a könyveket, de erről jegyzéket nem készített), 1899-re elkészítette a cédulakatalógust, s erről egy alfabetikus kötetkatalógust is készített, valamint a könyvet lebélyegezte. Ennyi szerepel éves jelentéseiben – a társaság saját kiadványainak valóban pontos kezelése mellett –, valamint 1898-ban az *Ethnographiában* publikált egy 292 kötetes könyvjegyzéket, ez azonban három mű kivételével csak a Herrmann-féle könyveket tartalmazta.

Bátyk Zsigmond nagyobb hatékonysággal működött. 1901-ben, amikor a Magyar Néprajzi Társaság berendezkedett a Csillag utcában kapott végleges helyiségében, teljesen rendbe szedte az *Ethnographia* folyóirat maradványszámain. Különválogatta a csereként kapott folyóiratokat, sőt folyamatos odafigyeléssel rászorította a szerkesztőket (főleg Munkácsi és Sebestyén urakat), hogy a hozzájuk érkező folyóiratokat és az ismertetésre küldött könyveket beszolgáltassák a könyvtárba.⁵⁶ Majd a Herrmann-könyvek átadása után teljesen rendbe szedte a társaság maradék könyvtárát. Lebélyegezte, leltári számmal látta el a köteteket, és cédulakatalógust készített. Ami maradt, az könyvtárnak alig volt nevezhető. „Sajnos, hogy a könyvtár állománya nagyon csekélyre zsugorodott össze. Van összesen 175 mű 248 kötetben s ezenfelül a cserés folyóiratok. E folyóiratok nagy része hézagos, a mi részint régebbiről származik, részint onnan van, hogy egyes társaságok minden felosztásom mellett még most is régi címzszalagokat használnak s egyes füzetek az expedálás közben elkallódnak, a hiányzókat pedig sürgetésemre se küldik újra. Hogy a folyóiratok használhatók lehessenek, a fontosabbakból 40 évfolyamot bekötöttem” – tájékoztatja a közgyűlést 1903-ban.⁵⁷ S ekkor derült ki, hogy a tagtársak adományozása még e csekély mennyiségben is mennyi duplumot, felesleges különlenyomatot, a gyűjtőkörbe egyáltalán nem illő művet jelentett. S Bátyk irgalmatlanul selejtezett: a publikált új könyvjegyzékről jelzi: „E sorozatot átnézve, senki sem fogja tagadhatni, hogy abban nincs akárhány oly mű, a melyik csak messzemenő jóakarattal volt néprajzi értékűnek minősíthető, de még így is kénytelen voltam 219 munkát kiselejtezni, a melyek semmi körülmények között sem voltak beilleszthetők könyvtárunk állományába, mely így 227 tételt tesz ki.”⁵⁸

De nemcsak selejtezett, gyarapított is, még hozzá nem is akárhogyan. Például azzal a merész javaslattal állt elő, hogy a hiányos sorozatú folyóiratokat egészítsék ki antikvár beszerzéssel. De a nagy haditett a kintlevőség begyűjtése volt. Említettük már az úgynevezett *Pápai Károly-féle* (sz. Lip Károly, 1861–1893) hagyatékot. Pápai Károly finnugor nyelvészettel foglalkozó bölcséleti doktor, aki Munkácsi Bernáttal 1888-tól két évet töltött gyűjtéssel oroszországi finnugor rokonaink körében, s hazajöve a vogulok etnográfiáját kívánta megírni; ebben korai halála akadályozta meg. Nem tévesztendő össze a másik, szintén finnugor összehasonlító nyelvészettel foglalkozó, a Reguly-féle osztják szövegeket megfőjtő Pápay Károllyal (sz. 1873). Pápai Károly – úgy is, mint a Magyar Néprajzi Társaság alapító és választmányi tagja – az expedíció során megvásárolt könyveit, folyóiratait – Herrmann nyomdokaiba kívánva lépni – végrendeletileg a társaság könyvtárára hagyta.⁵⁹ A könyvhagyaték jegyzékét már 1895-ben nagy lelkesedéssel publikálták

56 ETHNOGRAPHIA 12. évf. 1901. 4. sz. 190.

57 ETHNOGRAPHIA 14. évf. 1903. 4. sz. 222.

58 ETHNOGRAPHIA 15. évf. 1904. 3/4. sz. 190-191. A publikált könyvjegyzék: ETHNOGRAPHIA 15. évf. 1904. 1/2. sz. 86–95. 220 tétel.

59 A Pápai-hagyatékkal kapcsolatos iratok iktatószám nélkül a Magyar Néprajzi Társaság leltárkönyvében maradtak fenn (Lásd a 62. jegyzetet).

is az *Ethnographia* hasábjain⁶⁰. A hagyaték harmincöt német és egy magyar nyelvű könyvből, 22, szintén főként német nyelvű füzetből, 14 orosz nyelvű könyvből és 47 orosz nyelvű füzetből állt. E könyvek, füzetek részben az expedícióra való felkészülést szolgálták, az orosz nyelvűeket pedig útja során hozta magával Pápai. E könyvek több éven keresztül Munkácsy Bernát akkori társasági ügyvezető elnöknel maradtak, s csak 1904-ben sikerült Bátynak rávenni Munkácsyt, hogy átadja a társaság könyvtárának, de ekkor már úgy festett a dolog, hogy az „alelnök úr a b. Pápai Károlytól reászállott szakkönyvtárat, melynek jegyzéke az *Ethnographia* VI. évfolyamában közzétett, 5 db. kivételével Társulatunknak ajándékozta, sőt ezt még 46 db. könyv, néhány térkép és fénykép ajándékozásával tetézte”.⁶¹ A Munkácsy-adomány is főleg orosz könyvekből s emellett cseremisiz, votják, mordvin, baskír, csuvas, jakut, kalmük szövegekből állt.

Fennmaradt a Bátty Zsigmond által készített társasági könyvtári nyilvántartások egy része; a betűrendes kötetkatalógus a folyóiratokkal együtt 390 tételt tartalmaz, a növedéknapló három számsorból áll: 1900-as kezdő évvel 1–29. tétel folyóiratokkal együtt, 1904-es dátummal Munkácsy Bernát ajándéka, 1–46. tétel és Munkácsy Bernát ajándéka Pápai Károly könyvtári hagyatékából, 47–158. tétel; ezután még a 171. tételig vezette Bátty a beérkezést, s itt a növedéknapló megszakad.⁶² Valóban igaz, hogy a Magyar Néprajzi Társaság könyvtára igen kevés könyvet számlált a Herrmann-hagyaték nélkül. 1905-ben Bátty is lemondott a társaság könyvtárnoki tisztéről, s a feladatot a Néprajzi Társaság napidíjasként dolgozó Ernyey József vette át. Ő azonban nem sokat tett a gyarapítás érdekében, mert úgy vélte, hogy a társaság könyvtára „jelen stádiumában még csak arra szolgál, hogy a M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának könyvtárát, bár mint *corpus separatum* kiegészítse”, s a különféle kiadókát célzó könyvkérő mozgalom indítását egyébként is a választmány hatáskörébe tartozó dolognak tartotta.⁶³

Bár Erney József csak kényszerűségből könyvtároskodott a társaságnál, azért a következő költözést (a Néprajzi Tárral az Iparcsarnok épületébe, 1906-ban) becsülettel lebonyolította, és új rendszert kitalálva a polcra rakodást is elvégezte. Ekkor a Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára a folyóiratokkal együtt mintegy 575 kötetet tett ki. Az Iparcsarnokban még az eddigi csekély használatra sem igen volt mód, mert a társaság könyvtárát csak a laboratóriumban tudták felállítani. Most már végleg megérett a helyzet a két könyvtár egyesítésére. Sebestyén Gyula főtitkár kezdett beszélgetéseket arról, hogy miként sikerülhetne „e könyvtárt a néprajzi osztály szakkönyvtárával kapcsolatba hozni”.⁶⁴ Az 1910. március 30-i közgyűlésen „Dr. Sebestyén Gyula a választmány megbízásából indítványozza, mondja ki a közgyűlés, hogy a Társaság könyvtárát letéteményképen a M. Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának könyvtára mellé helyezi el, kérje fel egyben a M. Nemzeti Múzeum arra illetékes tényezőit vállalnak el szívességből a letét kezelését oly módon, hogy a könyvtárt a társaság minden tagja akadály nélkül használhassa. A javaslatot a közgyűlés egyhangúlag magáévá teszi.”⁶⁵ Ez az a dátum és döntés, amely alapot szolgáltatott arra, hogy a Magyar Néprajzi Társaság történetét felelevenítő írásként tekinthetjük, hogy a társaság saját könyvtára átadásával „alapítója volt” a Néprajzi Múzeum Könyvtárának. Itt és most leszögezhetjük, hogy az a könyvmennyiség, amelyet ekkor a tár könyvtárhelyiségében helyeztek el, semmiképpen sem haladhatta meg a 600–650 kötetet, és a tulajdonjogot a társaság továbbra is fenntartotta. 1910-ben a közgyűlés felemás döntést hozott, s gyakorlatilag meg is pecsételte a társaság maradék könyveinek további sorsát. A külön tulajdonú könyvek közül nyilván sok eltűnedezhetett a másfél évtized során, nem igazán gyarapodott e külön „könyvtár”, a társasághoz beérkező könyvek és folyóiratok csak elvétve jutottak el ide, a nyilvántartásokat nem vezették tovább. Ismét eltelt másfél évtized, mire a végleges átadás melletti döntés megszületett. 1926-ban mondta ki a közgyűlés, hogy könyvtárakat nem választ, „minthogy [...] ügyköre feleslegessé vált”⁶⁶ A döntés megszületésében Bátty Zsigmond kezdeményezését sejtethetjük; ezekben az években végeztette el az összes elmaradt munkát a Néprajzi Társaság könyvtárában, ekkor rakták rendbe a folyóiratokat, s állapították meg a folyóirat-sorozatok hiányait. Ha értékes könyveket nem is, de a hiányos folyóiratok kiegészítésére elég sok füzetet tartalmazhatott a társaság könyvtára. A megállapodáshoz hozzátartozott az is, hogy a beérkező könyveket, folyóiratokat ezután átadják a Néprajzi Társaság könyvtárának, s ezt korábban is Bátty szorgalmazta. Az újjáindult *Ethnographia* ekkortól az alábbi megjegyzéssel nyugtázta a

60 ETHNOGRAPHIA 6. évf. 1895. 4. sz.

341–343.

61 ETHNOGRAPHIA 15. évf. 1904. 3/4. sz. 190–191.

62 A Magyar Néprajzi Társaság iratai a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában. 37. sorsz. Növedéknapló 1900-tól, 38. sorsz. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtárának betűrendes mutatója.

63 ETHNOGRAPHIA 17. évf. 1906. 3/4. sz. 198–199.

64 ETHNOGRAPHIA 20. évf. 1909. 3. sz. 180.

65 ETHNOGRAPHIA 21. évf. 1910. 1. sz. 191.

66 ETHNOGRAPHIA 37. évf. 1926. 2. sz. 110.

társaság titkári hivatalához beküldött könyveket és folyóiratokat: „Ezen kimutatásban foglalt könyvek (folyóiratok) megállapodás értelmében átadattak a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának.”⁶⁷ S ugyanekkortól válnak rendszeressé a tár könyvtári leltárkönyvében a „Néprajzi Társaság ajándéka” beszerzési megjegyzéssel leltározott könyvek. Az első így bevételzett könyv 1926. szeptember 28-án került a leltárkönyvbe, ez pedig Sebestyén Gyula *Gesta Hungarorum. A magyar hősmondák könyve* című művének első, második és ötödik kötete (Budapest, 1926; ltsz.: 10.039). S a következő években rendszeresen jöttek a társaságtól a 2–15 darabos könyvküldemények.

A Magyar Néprajzi Társaság könyvtárának folyóiratait és új – kizárólag ajándékokból álló – könyveit 1926-tól folyamatosan olvasztották be a Néprajzi Tár könyvtárába. De ott voltak még a korábban is meglévő könyvek, s ezekkel senki nem törődött. Valószínű, hogy ha nem is testületi döntés nyomán, de valamikor az 1930-as években kaphatott szabad kezét arra a Néprajzi Tár könyvtára, hogy ezeket is beolvassza saját gyűjteményébe, mármint azokat a könyveket, amelyeket Bátky szükségesnek vélt. A leltárkönyvek tanúsága szerint összesen hat olyan művet leltároztak át 1932-ben (ltsz.: 10.746–10.749 és kiegészítésként 1.312, 4.954), amelyek bizonyosan a Magyar Néprajzi Társaság eredeti könyvtárából származtak. Ezek mindegyike ritkaság (Johann Stahlberg: *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm, 1730 [ltsz.: 10.746]; A. G. Schrenk: *Reise nach dem Nordosten des europäischen Russlands durch die Tundren der Samojeden...* Dorpat, 1848 [ltsz.: 10.748]; Peter Höngströms: *Beschreibung des der Crone Schweden gehörenden Lapplandes...* Copenhagen, 1748 [ltsz.: 10.749]). Meglévő példányok kiegészítésére használták fel például az 1903. évi könyvjegyzéken szereplő (Alsó-Fehér, Baranya, Csanád) vármegyei monográfiákat.

A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtárának az 1920-as években meglévő állománya azonban már nem jelentett különösebb értéket a többezres állománnyal és rendszeres folyóirat-beszerzéssel rendelkező múzeumi könyvtárnak. E kutatás során a rendelkezésre álló néprajzi társasági könyvlistáknak a könyvtár mai katalógusával való lelkiismeretes behasonlítása után azt kell mondanunk, hogy a társaság könyvanyagát egészében soha nem emelték át a tár könyvtári gyűjteményébe, ez a könyvanyag el- és felolvadt. Van néhány olyan „elkallódott” mű is, amelyet sajnálhatunk (például Pápai könyvei közül Joannis Schefferi *Lapponia* című műve [Frankfurt, 1673]), de alapvetően egyet kell értenünk ezzel a gyakorlattal. A korabeli szakkönyvtárak még ritkaságok esetében sem duplumoztak, s a társaságban meglévő magyar kiadványok adományozói általában a tár könyvtárának is megküldték könyveiket, különlenyomataikat. A Pápai-hagyatékkal és a Munkácsy-féle ajándékkal is hasonló a helyzet. Ezek túlnyomó része már megvolt a könyvtárban (nem utolsósorban Jankó szerezte be azokat még saját útja során), másrészt időközben a kazáni Tudós Társasággal kialakított cserekapcsolatok eredményeként vagy vásárlásból megszerezték azokat a könyvtárba. A Pápai-jegyzéken szereplő „orosz füzetek” egy részéből pedig jóval 1945 után mikrofilmmásolatot készítettek, s az eredetit nem őrizték tovább. A folyóiratok sorozata szintén duplum volt, ezeket felhasználták a saját sorozatok kiegészítésére, esetenként több évfolyam kicserélésére, amennyiben a társaság hiánytalan példánya köttetett volt.

Annak ellenére, hogy e kutatás végén kénytelenek vagyunk megcáfolni azt a több helyen megjelent téveszmét, hogy a Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára több ezer kötet könyvvel gyarapította volna a Néprajzi Tár könyvtárát, tényként kell leszögeznünk, hogy beolvasztása nagy hasznára vált az immár egyetlen néprajzi szakkönyvtárnak. S a legfőbb hasznát nem a csekély átvett gyűjtemény jelentette, hanem az elkövetkezendő évek együttműködése hozta magával. A beszerzési hiányt pótolta a két világháború közötti szerény könyvbeszerzési lehetőségek idején, hogy jelentős folyóiratok a társaságnak az *Ethnographia* folyóirat révén több évtizede kialakított cserekapcsolatai eredményeképpen érkeztek meg többé-kevésbé rendszeresen a könyvtárba. Csak példaként felemlítünk néhány címet: *Eesti Rahva Muuseumi Aastraamat* (Tartu), *Suomalais-Ugrilainen Seuran* (Helsinki), *Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology* (később csak *Papers of the Peabody Museum* címen, Harvard University, Cambridge), *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg*, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, *Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes* (Párizs), sőt a Szovjetunióban (Leningrád) megjelenő *Finno-ugorskij Zbornik* (amelynek vélhetőleg néhány számát nem

sorolták be később a könyvtár gyűjteményébe), valamint a *Karpathenland* (Pressburg) folyóirat is. A magyar lapok: *Földrajzi Közlemények*, *Katholikus Szemle*, *Protestáns Szemle*, *Magyar Zsidó Szemle*, *Magyar Statisztikai Közlemények*, *Társadalomtudomány*, *Hadtörténeti Köz-*

67 ETHNOGRAPHIA 37. évf. 1926. 2. sz. 111.

68 JELENTÉS 1902. 92. Kiemelés K. K.

lemények, Természettudományi Közlöny, Technika. S ugyancsak a gyűjtemény gyarapodását szolgálta, hogy rendszeressé vált az *Ethnographia* szerkesztőségébe vagy a társaságnak küldött könyvek átadása is. Vajha e szép szokás felújítható lenne!

Herrmann Antal könyvtára (1902)

Így s ennyi vita, konfliktus után került a mai napig is leglényegesebb hagyaték, Herrmann Antal könyvtára a tulajdonos adományaként a Néprajzi Múzeum tulajdonába. A jegyzék szerinti átadás s a két helyiség közötti átszállítás megtörtént még 1902 tavaszán. Jankó János Erdélybe utazott nyári gyűjtőútra, s munkatársai a könyvtár bevételezésének feladatát kapták. A bevételezést 1902. július 22-én kezdték meg, s augusztus végére befejezték. Az egy tételben leltárba vett könyvek mennyisége a 1.445–2.253 leltári számokon 809 mű, tehát messze nem érte el a korábban emlegetett háromezer kötetet. Megjegyezzük, hogy az 1898-ban publikált néprajzi társasági könyvjegyzék 993 Herrmann-könyvtárbeli művet tartalmazott. A jegyzék azonban messze nem lehetett teljes, mert nem tételezhetjük fel, hogy a könyvek visszaváltásának lehetőségére váró Herrmann még ekkor is nagyobb mennyiségű könyvet adott volna át a társaságnak. Túloz viszont Semayer Vilibáld jelentésében, amikor azt állítja, hogy „Ennél az ajándéknál [az ebben az évben a tár gyűjteményébe került Festetics Rudolf-fényképekről van szó] nem kisebb jelentőségű az a másik, melyet Herrmann Antal dr. paedagógiumi igazgatótól kaptunk, ki közel 3000 darabból álló szak-könyvtárát osztályunknak felajánlotta s ezzel megkészszerzte könyvtárunk állományát.”⁶⁸

A teljes könyvvállomány ekkor ugyanis még nem volt a múzeumban. A bevételezést tükröző számszaki jelentés viszont 1264 könyvnyi gyarapodásról (ebből ajándék 1078) már sokkal reálisabb.⁶⁹ A nyári bevételezés után még leltárba került 157 (ltsz.: 2.385–2.532), valamint hetven darab (ltsz.: 2.301–2.370) könyv a Herrmann-adományból. A következő két évben még kisebb-nagyobb mennyiségekben (tíz-nyolcvan darabos tételek) szállította be Herrmann Antal Szent György u. 2. szám alatti lakásáról könyveit a könyvtárba – vagy ekkor már nem kampányszerűen, de folyamatosan, a többi könyvvel együtt vezették be azokat a leltárkönyvbe. A jelentések szerint a könyvtár gyarapodásából 1903-ban 683 darab könyvet vételeztek be,⁷⁰ 1904-ben „230 a Herrmann féle ajándékok közül való, főleg folyóiratok és cigány-könyvtár”.⁷¹ A Herrmann-könyvtár nagyobb bevételezett tételei a leltárkönyvekben az 1904. év végéig szerepelnek, ezért ezt tekinthetjük a hagyaték lezárása dátumának. Herrmann Antal 1926. április 15-én bekövetkezett haláláig rendszeresen adományozott még könyveket a Néprajzi Tár könyvtárának, így a továbbiakban is a rendszeres donátorok között lehet számon tartani.

Összességében 1902 és 1904 között 1456 tétel szerepel a könyvtár leltárkönyvében Herrmann Antal könyvtárából származó műként. A folyóirat-évfolyamokkal és a többes kötetekkel, illetve sorozatokkal együtt az adomány valóban meghaladhatta a kétezer kötetet, de a háromezres nagyságrend most is inkább ígéret maradt.

A hagyaték összetétele azt mutatja, hogy a könyvtár tulajdonosa rendszeresen búvárkodott antikváriumokban, s igyekezett beszerezni a kurrens műveken kívül az érdeklődési területének megfelelő régebbi irodalmat is. A gyűjteményben szereplő művek három százaléka 17–18. századi mű és régi kalendárium, öt százaléka a 19. század első felében jelent meg, kilencven százaléka a 19. század második felében megjelent mű, s pár év alatt behordott a könyvtárba mintegy két-három százalékat kitevő friss, 20. század eleji irodalmat is. Mindenesetre ez volt az első alkalom, hogy nagyobb tételben került be a könyvtárba úgynevezett retrospektív könyvmennyiség is, amely számos ritkaságot tartalmazott. Azt, hogy Herrmann Antal tudatos gyűjtési szándékkal vásárolt könyveket antikváriumokban és külföldi konferenciaújtjain is, néhány régi könyve bemutatásával illusztráljuk.

A Herrmann-gyűjteményből származó legrégebbi mű Dioscorides Pedacius Anazerbeus Nero császár korában élt görög orvosnak az Österreichische Nationalbibliothek kódexgyűjteményében található, *De materia medica* nevezetű, görög nyelvű, a gyógyító növényeket csodás rajzokon is bemutató kéziratának 1610-ben, Frankfurt am Mainban kiadott *Kräuterbuch* (Füveskönyv) néven ismert nyomtatott változata, amelyhez hozzátartozik Hieronimus Braunschweig *Ars destillandi...* (vagyis hogyan kell elkészíteni a gyógynövényfőzeteket) című műve is (ltsz.: 1.593). Ezt a hiányos címlapú, első lapjain sérült művet már restauráltattuk. A hagyaték első leltári száma is könyvritkaságot fed, olyan könyvet,

69 Uo.

70 JELENTÉS 1903. 89.

71 JELENTÉS 1904. 90–91.

amely csak két példányban van meg Magyarországon. Ez a „*Mythographi Latini. C(aius) Jul(ius) Hyginus – Fab(ius) Planciades Fulgentius – Lactantius Placidus – Albricus Philosophus. Ed. Thomas Munckerus Praemissa est dissertatio de auctore, stylo et aetate. C. Jul. Higini*” Amstelodami. Ex Officina viduae Joannis á Someren 1681. (Itsz.: 1.445) címléírású könyv. Hyginus, Fulgentius és Albricus Philosophus régi – főleg görög – mondák és regék latin feldolgozói voltak a római császárkorban, akiknek művei missilisekben maradtak fenn. E latin átdolgozásokat Muncker adta ki először Amszterdamban, s e kiadás van könyvtárunk birtokában. Az eredeti hártakötésben lévő, vaskos, húsz centiméteres könyv Herrmann megelőző tulajdonosai is érdekesek számunkra. A három possessorori bejegyzés szerint 1732-ben Szatmári Pap Zsigmond (Dominus Sigismundo P. Zathmári) kolozsvári református püspök tulajdonában volt, majd 1811-ben elsőszülött fia birtokolta, s végül 1819. május 12-én „Boda Pálé”. Boda Pál ismert mezőkövesdi parasztköltő volt a század második felében, valószínűleg tőle kapta, vette, gyűjtötte magához a könyvet Herrmann. Talán éppen az 1870-ben az olasz állam tulajdonába került Museo Kircheriano iránti érdeklődésből szerezte be Herrmann Anastasius Kirchnernek, a 17. században élt, Würzburgban, majd a Collegio Romanóban matematikát, héber és szír nyelvet tanító professzornak egyik, még a szerző életében megjelent furcsa témájú, fölíméretű művét. Címe: *Athanasii Kircheri e Soc. Jesu: Turris Babel, Sive Archontologia. Qua primo Priscorum pst diluvium hominum vita, mores rerumque gestarum magnitudo, Secundo Turris febrica civitatumque exstructio, confusio linguarum, et inde gentium transmigrationis, cum principalium inden endiorum idiomatum historia, multiplici eruditione de scribuntur et explicantur. Ex officina Janssonio-Waesbergiana, Anno 1679 (Itsz.: 1.597). A metszetekkel gazdagon illusztrált, hártakötésű mű Babel tornyának matematikai és mértani rekonstrukció elképzeléseiből kiindulva a keleti nyelvek kialakulását taglalja. A híres nyomdában megjelent mű szép barokk címlapja láttán sajnálhatjuk igazán, hogy anno szorgalmasan lebélyegezték a könyveket a Magyar Néprajzi Társaság pecsétjével, majd az átvételkor külön bélyegzővel jelölték, hogy a művek Herrmann Antal könyvtárából származnak, hiszen e bélyegzőlenyomatok a címlapokra kerültek. S végül e munkából nem felejtethetjük ki, hogy Herrmann Antal könyvtárából származik a Néprajzi Múzeum egyik magyar nyomdászattörténeti kincse, a Misztótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájában megjelent *Approbatae constitutiones regni Transilvaniae et partium hungariae eidem annexarum. Claudipoli, Ex Officia Nicolai Kis de Miszt-Tótfalu, Anno M. DC. XCVI. és a Compilatae constitutiones regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum. Ex Officina Nicolai Kis de M. Tótfalu. Anno M.DC.XCV. című korabeli, rendeletgyűjteményeket tartalmazó kolligátum (Itsz.: 1.528). Sajnos ez a könyvritkaság nem szép példány, a könyvkötés során oly kegyetlenül körbevágták a könyvet, hogy szinte csak a szövegetest maradt meg, tönkretéve ezzel a nyomdász híresen szép tipográfiai megoldását. Valószínű, hogy az erdélyi nemzetiségekre vonatkozó jogi artikulások kelthették fel a könyv megszerzésekor Herrmann figyelmét. Az érdekesség kedvéért idézzük a Herrmann cigánykutatásához illeszkedő passzust: „Czigányok Vajdaságáról. / A Czigányoknak, hogy közönségesen az Erdélyi Országi birodalomban egy kiváltképen való Vajdájok legyen, kinek esztendő által adó-fizetéssel tartozzanak, valamely fundamentum nélkül való abusustól tsúszott volt-bé némelly időkben; mely nem tsak annak a' nyomorult nemzetiségnek rajta való sok húzásával, vonásával elviselhetetlen terhére vólt, de sőt a' Nemesi praerogativának és Jobbágyoknak bírásában való jurisdictionoknak-is praejudicált; melyre nézve penitus tollálatott egynehány rendbéli Constitutioi által az Országnak; mindazáltal idvezült Néhai Idősbik Rákóczi György Fejedelem Urunk kegyelmes requisitiojára, az Országnak és annak fejedelminek, noha idegen Nemzetből ez Országba származott, de sok szükséges szolgálatokat praestált tekintetire nézve Vitézlő Vallon Péternek éltéig megengedettet bírása, azon Czigányok Vajdaságának Tisztinek szokott jövedelmével együtt: úgy mindazonáltal, hogy Sokadalmokon, Városokon és egyéb helyeken – 's Darabatok vagy egyéb insolens emberek által ne kergettesse, fogdostassa őket, megadván ök-is szokott Taxájokat; de rajta kívül, soha in perpetuum többé azon Czigányok Vajdaságának Tisztel fel ne vétetessék, és se Fejedelmek ne conserályák, se senki ne-is sollicitrálya sub poena violationis Constitutionum Regni; hanem a' Czigány Jobbágyokon valami adót venni, avagy nem: és ha kiknek felesen vannak afféle Jobbágyi, azoknak eleikba Vajdát vagy egyéb szolgákat rendelni.”⁷²**

A Herrmann-könyvtárban – a korabeli tudományosság nyelvének megfelelően – még mindig a német nyelvű

72 Approbatae constitutiones regni Transilvaniae et partium hungariae eidem annexarum. Claudipoli, Ex Officia Nicolai Kis de Miszt-Tótfalu, Anno M. DC. XCVI. és a Compilatae constitutiones regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum. Ex Officina Nicolai Kis de M. Tótfalu. Anno M.DC.XCV. 159.

könyvek többsége dominál: hatvan százaléka német, harminc százaléka magyar nyelvű, tíz százaléka pedig vegyes: latin, a történelmi Magyarország több nemzetiségi nyelve, a román anyagban jellemző a cigánykutatás témája, de etnológiai tárgyú angol, francia, spanyol könyvek is szép számmal szerepelnek, s akad még török, finn nyelvű könyv is. Amikor még saját maga rendezte könyveit, az alábbi szakcsoportokra bontotta a gyűjteményt: „magyar folklóre, akadémiai kiadványok, magyar ethnographia, román (oláh, franczia, olasz stb.) folklóre, erdélyi százsz ethnographia, szláv ethnographia és folklóre, finn-ugor és keleti folklóre, német folklóre, általános ethnographia. Kulturtörténelem, magyar helyrajz, utazások, görög, latin mythologia s effélék.”⁷³ Ennek a csoportosításnak a gyűjtemény ma is megfelel, bár egy későbbi intézkedés során (duplumkivonás) a Herrmann-hagyatékot ma már nem teljességében őrzi a könyvtár. Például *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* című mű mindkét nyelvű változata megvolt a Herrmann-könyvtárban, a gyűjteményben most meglévő német nyelvű sorozat egy másik adományszármazóktól származik.

Pusztán a gyűjtemény tematikai tágasságának illusztrálására, annak érzékeltetésére, hogy Herrmann szinte minden érdeklődésébe vágó könyvet – s mint tudjuk, érdeklődése igen tág határok között mozgott – összegyűjtött, a többkötetes sorozatoktól az apró füzetekig, sorolunk fel egy (szubjektív) válogatást könyveiből. Íme:

Vályi András: Magyarországnak leírása. Buda, 1796.

Barclaius, Joannes: Icon animorum. Frankofurt, 1774.

Schwandtner, Joannes Georgius: Scriptores rerum Hungaricarum veteres. Tyrnaviae, 1765.

Tagányi Károly: Magyar erdészeti oklevéltár. Budapest, 1889.

Hunfalvy album. Budapest, 1891.

A párizsi magyar kiállítás kalauza. Budapest, 1900.

Granz, David: Histoire von Grönland enthaltend die Beschreibung des Landes und der Einwohner. Leipzig 1770. (Előző tulajdonosa: Joannis Fáy senatoris Debreciensis.)

Merza Gyula: A hazai örménység jövője. (A szamosújvári emlékszóbor javára.) Kolozsvár, 1896.

Körner, F.: Bilder aus Sieben-bürgen. Leipzig, 1858.

Aus der Moldau. Leipzig, 1860.

Huszka József: Magyar díszítő styl. Budapest, 1885.

Tiersot: Histoire de chanson populaire en France. Paris, 1889.

Alexics György: Vadrózsapör. Budapest, 1897.

Chatelain, H.: Folk-Tales of Angola. Boston, 1894.

Mohnike, G.: Altschwedische Balladen. Stuttgart, 1836.

Erlach, F: Die Volkslieder der Deutschen. München, 1884.

Könyvtára átadásában csak legutoljára, 1904-ben vált meg nevezetes cigánykutatásainak alapirodalmától, a hagyaték utoljára bevételezett blokkja a 19. század fordulójának cigánysággal kapcsolatos nemzetközi irodalma. Ez a hetvennyolc könyv ma is minden roma kultúrával foglalkozó kutató történeti kiindulópontjául szolgál (ltsz.: 4.840–4.901). Megtalálható e gyűjteményrészben a cigánykutatással (sőt kísérleti letelepítéssel) foglalkozó József főherceg műveitől a magyarországi cigánykutatást végző Wlislöck Henrik munkáin át a *Brassói Lapok*ban megjelent cigány népdalok sorozatának összegyűjtéséig s a legfontosabb külföldi szakirodalomig számos kiadvány, például Charles Leland: *The Gypsies* (Boston, 1886) című kötete, Ferdinand Bischoff német-cigány szótára (Imenau, 1827) s George Borrow nyolc könyve. Ezenkívül két érdekes cigány hungaricumot, Franz Liszt *Die Zigeuner und ihre Musik in Ungarn* (Pest, 1861) s Zámolyi Varga Mihály *A sátoros cigány* (Budapest, 1890) című művét emelhetjük még ki a sorból. Az utóbbi a szerző tulajdona lehetett, s a példányt – annak ellenére, hogy az *Ethnographia* recenzense alaposan meg bírálta a könyvet – számtalan kézírásos bejegyzéssel második kiadásra készítette elő (ltsz.: 4.861).

Az átvétel során igen értékesnek minősítették a Herrmann-könyvtár külföldi folyóirat-állományát, „ezeknek nagy része igen becses és hazánkban máshol nem található”, de sajnos a folyóiratokat nem vették törzsállományba, a későbbi könyvtárrendezés során ugyanúgy belesorolták a teljesen átrendezett és átleltározott periodikagyűjteménybe, mint minden folyóirat-sorozatot. Ezeket a jelen kutatás keretében azonosítani teljességgel nem tudtuk. Valószínű, hogy a Herrmann-gyűjteményből származik könyvtárunkban az *Armenia. Magyar-örmény*

⁷³ ETHNOGRAPHIA 3. évf. 1892. 6. sz. 290–291.

havi szemle című, Szamosújváron megjelenő lap (1887–1907) első öt évfolyama, az *Annual report of the board of regents of the Smithsonian Institution, Washington* 1883–1890 közötti évfolyamai, ugyanakkor az általa szerkesztett és kiadott *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn* (1887–1905/1907) egyetlen könyvtárunkban fellelhető példánya sem köthető a Herrmann-hagyatékhoz.

Egy kegyeleti hagyaték könyvtárba kerülése: Jankó János könyvtára (1902)

Amikor 1902-ben a Herrmann-könyvtár átvétele megtörtént, minden feltétel adott volt, ami egy folyamatosan bővülő, a kutatás számára hozzáférhető szakkönyvtár működtetéséhez szükséges. A könyvtárnak volt megfelelő helyisége, egy munkatárs (Bátty Zsigmond) a könyvtárt is kezelte, volt – ha nem is mindenre elegendő – rendszeres könyvbeszerzési kerete, amelyből külföldről és a hazai könyvesboltokban meg tudták vásárolni a legszükségesebb könyveket. Kialakult a könyvtár használatának módja, s a néprajz barátaiból egy adományozói kör, akik legtöbbször saját műveiket, de gyakran más műveket is a könyvtárnak ajándékoztak. Az első lépéseket megtették még 1900-ban a külföldi tudományos intézetekkel a könyvcserkapcsolatok kiépítésére, amikor „a párisi anthropologiai és archeologiai kongresszus alkalmából a »Magyar Typusok«-ról készült [kiadvány] az év elején szétküldtven, ennek révén az osztály mintegy 36 intézettel és szaktudóssal lépett csereviszonyba”⁷⁴ S nem utolsósorban a *Néprajzi Értesítő*ben megkezdtek a könyvtár jegyzékének publikálását. S ezt a könyvtárt Jankó János szervezőereje, odafigyelése és bizonysága nagy-nagy könyvszeretete nyolc év alatt a semmiből hozta létre, méltán tekinthetjük hát őt a Néprajzi Múzeum könyvtára megalapítójának.

S Jankó János, a múzeum vezetője a nagy Herrmann-könyvtár megszerzésétől fellelkesülve újabb könyvtári fejlesztésen törte a fejét, s komoly elhatározásra jutott. 1902. február 26-án kelt, a költségvetési terv idejében benyújtott, újabb bútorzat iránti folyamodványából idézünk: „Méltóságos Igazgató Úr! Mellékelve ./ alatt van szerencsém benyújtani Méltóságodhoz Horváth Alajos mintáját két az osztályigazgatói helyiség számára megrendelt könyv szekrényről, amennyiben ezekről már előzőleg költségvetés adatott be... *Minthogy könyvtárunk annyira fel szaporodott, hogy ma már az újabb növedék számára könyvtárványunk nincs, s minthogy könyvtárunk most egyszerre nagyobb tétellel fog szaporodni, amennyiben magán szakkönyvtáramat a Néprajzi Osztálynak ajándékoztam azzal a kikötéssel, hogy az felállíttassék, 8 darab új könyvvállvány* szüksége állt elő, melyek az eddigi minta és a már eddig megállapított egységárak szerint volnának készítenők.” Felemlíti, hogy eddig ő kölcsönzött íróasztalt és könyvvállványokat az irodába, s „végül a könyvtár felsőbb polczainak biztonságos elérésére egy jó szerkezetű létrára van szükségünk, mert a boldogult elődömtől Xantus Jánostól átvett primitív lépcsőről már ismételten leestünk.”⁷⁵

Februárban a harmincöt éves Jankó János, a Néprajzi Tár vezetője nem sejtette, hogy könyvdonációs szándékának e mellékmondatban való megfogalmazása könyvtári végrendeletét jelenti majd. 1902. július 26-án, erdélyi gyűjtőútján Jankó János hirtelen elhunyt. Amennyire egész munkássága során törekedett arra, hogy a múzeumban pontos feltárás és „rend” legyen, olyan rosszízű pénzügyi helyzetet teremtett halálának váratlansága. Igazgatói munkaszobáját egy bizottság volt kénytelen hivatalos jegyzőkönyvben leltározni, ahol természetesen együtt voltak magánügyek, -tárgyak, múzeumi iratok és leltározatlan tárgyak, kutatási anyagok, magán- és múzeumi könyvek. S ugyanígy a lakásán. A múzeumot illető tanulmányok, tárgyak, könyvek, fényképek, iratok szétválasztásával Bátty Zsigmondot bízták meg, a tár vezetésével pedig a rangidős Semayer Vilibáldot.⁷⁶ A hagyaték rendezése több mint fél évig tartott, ugyanis a kor szokása szerint gyűjtőútra a kutatók nagyobb pénzügyi támogatással mentek, a megvásárlandó tárgyakért zsebből fizettek, költségeiket előlegből fedezték, s csak hosszabb idő múlva számoltak el az összeggel. Jankó János tartozott több ilyen összeg elszámolásával, amit – nyilván bizonylatok hiányában – az özvegy nem tudott tisztázni. Végül is a Jankó lakásán talált gyűjtött tárgyakat és könyvtárát ajánlotta fel az elszámolás fedezetéül. Nem elsősorban a könyvek voltak érdekesek, hanem a felajánlott tárgyak, amelyek megvételére a VKM külön dotációt biztosított. A könyvek becslését igen jóindulattal végezte el Semayer, szinte pár lapos füzetkéből szedték össze a megvásárlandó könyveket, hogy a tárgyak, a fényképek mellett az elszámolás nullszaldós legyen. Jankó János könyvtárából megvásárolt a múzeum 35 könyvet, 672 különlenyomatot, értekezést,

74 JELENTÉS 1901. 69. Jankó János munkájáról van szó.

75 NMI 22/1902 Kiemelés K. K.

76 NMI 100/1902.

folyóiratot és térképet, 494 fényképet (benne nyolc negatívot) és 213 rajzot, összesen 1433 tételt 1985 korona 84 fillér értékben.⁷⁷ A könyvtárt érintő 523 címtételből álló hagyatékot még 1903-ban bevételezték (ltsz.: 2625–3147). Ez csak egy része volt Jankó János könyvtárának. Az özvegy tiszteletben tartotta férje szándékát, s még 1903-ban férje teljes könyvtárát a múzeumnak adományozta. Így a Jankó-könyvhagyaték két részre oszlik: a megvásárolt művekre és az ajándékba kapott könyvvállományra.

Megvásárlásra a jelentések szerint a Jankó oroszországi expedícióján gyűjtött könyv- és füzetanyagot, valamint a térképlapokat válogatták ki (legalábbis ez volt az érvelés). A VKM számára összeállított becslési könyvjegyzék alapján azonban inkább azt valószínűsíthetjük, hogy a vásárlási jegyzékre Jankó hivatali szobájában talált könyvek, füzetek kerültek. Ugyanis a megvett műveket tartalmazó 2625–3147 közötti leltári számsorban először is szerepel harminc térképlap és atlasz, közöttük például Korabinszky *Atlasz Regni Hungariae* című kiadványa (Budapest, 1804, ltsz.: 3.140) és felkasírozott állapotban az 1848-ban készült bécsi *Post und generalkarte* (ltsz.: 3.139). A számtalan kisebb térképet később egy rendezés során törölték a leltárkönyvből, s néhány tematikusan csoportosított leltári számra, majd az elkülönített térképtárba kerültek. A megvett nyomtatványok között van körülbelül 250 olyan füzet, brosúra, amelyeket 1911-ben már duplikátumként kellett selejtezni. A maradék pedig valójában Jankó János kézikönyvtára: szótárak (német, svéd, spanyol), néhány magyarországi helyismereti munka, az afrikai expedíció vágyát ébren tartó munkák (Abesszínia és más afrikai területek) s a biológiai antropológia néhány könyve (*A bonctan alapvonalai, Emberélettan*), valamint számtalan muzeológiai, utazások során, szakmai kapcsolatokban kapott, beszerzett brosúra, különlenyomat. Közöttük van természetesen orosz nyelvű vagy oroszországi anyag is, de a jelentősebb kutatási irodalmat az „ajándékozott” könyvtárrész tartalmazza, erre alább visszatérünk. Nem lebecsülendő a hagyatékban ez a része sem, hiszen bizonyára másutt e korabeli ismertetőik nem lelhetők fel (*Katalog mezsduarodnoj Tyumen, Asztrachanzkave Muzeja, Materialii Anthropol. i Ethnogr. Uralszkava Kraja, Kitaj, Rubolsztovo* str.). Kézikönyvei közül a legmeghatóbb darab, amelyet afrikai utazásához szerezhetett be, s nyilván sokat forgatott, egy kicsi tokban található arab-német útiszótár, saját kezű bejegyzésével: „lfj. Jankó János könyvtárából. Budapest 1888. ápr. 15.” (ltsz.: 2.631).

Az ajándékként megkapott Jankó-hagyaték könyveit 1903 őszen vételezték be a leltárkönyvbe. Egy tételben szerepel 269 darab (ltsz.: 4.003–4301), majd rendcsinálás során (vagy későbbre halasztott munkaként) állományba került még kisebb-nagyobb egységekben 206 mű. Az utolsó Jankótól származó könyvet 2004. augusztus 9-én vételezték be (ltsz.: 5.002). Megjegyezzük, hogy a múzeum beszámolójában a Jankó-könyvtárt illetően 311, majd 123 ajándék, 522 vásárolt hagyaték, összesen 956 könyv szerepel;⁷⁸ a most elvégzett leltárkönyvi összesítés szerint a Jankó Jánostól származó könyvek mennyisége 998 tétel, amely természetesen nem tartalmazza a még életében a múzeum könyvtárának ajándékozott könyveket. A Jankó Jánostól származó könyvek egy jelentős részében megtalálható saját kezű tulajdoni bejegyzése. A hagyaték ajándékba kapott részének értékét nem a régi és ritka könyvek meglelte, hanem éppen a „korabeliség” adja. A kutató Jankó János az antropológia és a néprajz friss – vagyis a 19. század fordulóján megjelent –, korabeli angol és francia nyelvű irodalmát gyűjtötte össze, s beszerzett idegen nyelven megjelent, Magyarországra vonatkozó írásokat (például H. E. Browning: *A girls wanderings in Hungary*. London, 1896; ltsz.: 4.024). Ezenfelül az ajándékba kapott könyvhagyaték jelentős számú, saját finnugorkutásaihoz beszerzett művet tartalmaz, mondhatni ő alapozta meg – nemcsak a hagyatékával, hanem korábbi könyvbeszerzéseivel is – könyvtárunknak a rokon népek kutatásával kapcsolatos gazdag gyűjteményrészét. E tárgykörben könyvgyűjtése az utazása során beszerzett orosz nyelvű könyveken kívül kiterjedt a finnugor nyelvészet, irodalom, történelem német, francia és skandináv nyelvű irodalmára is.

Mint ismeretes, Jankó János első, rokon népek körében végzett kutatóútja 1896 nyarán Finnországra vezetett, s útja során felkereste Szentpétervár és Moszkva gyűjteményeit is. Ekkor alakította ki azon nézetét, hogy a magyarság ősi anyagi kultúrájának vizsgálatára a rokon népek, a finn és a legösszefőbb állapotokat akkor még fenntartó osztják népcsoport halászatának összehasonlító vizsgálata a legalkalmasabb kutatási terület. Első útja során meggyőződött róla, hogy az osztjákkutatásokban a finn és orosz források, publikációk ismerete nélkülözhetetlen. Páratlan az a módszer, ahogy Jankó a kutatási felkészülésben a könyveket és a folyóiratokat áttekintette; már első útja alatt és után „80 különböző témájú finn tárgyi néprajzi könyvet, cikket feldolgozott [...] valóban teljes áttekintéssel rendelkezett a finnek

77 NMI 20–21/1903.

78 JELENTÉS 1903. 89; 1904. 91.

anyagi kulturájának alapvető kérdéseiről”.⁷⁹ Azonban nemcsak feldolgozta az útja során hoz-
záférhető szakirodalmat, de annak többségét lehetőleg be is szerezte saját könyvtára számára,
magángyűjteményében ott sorakoztak a valószínűleg finn útiról hozott könyvei, többek között
a *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura toimituksia* című sorozat kötetei (ltsz.: 4.261, 4.258 stb.), a
Kuullinen Suomen Historia sorozat néhány (például a 4.272 leltári számú) darabja vagy az egye-
di művek, mint Gustaf Retzius *Finska Kranier jämte nagra natur- och literatur-studier* (Stock-
holm, 1878; ltsz.: 4.250) és August Ramsay *Finnland. Handbuch für Reisende* (Helsingfors, 1896;
ltsz.: 4.278) című könyve vagy a nagy finn néprajzsgeneráció tagjainak munkái, mint például a
Theodor Schvindt szerkesztette *Katalog öfver Finska Studentafelningarnas Etnografiska samlin-
ger* három kötete (Helsingfors, 1883–1893; ltsz.: 4.254) vagy a Hällsten szerkesztette *Matériaux
pour servir à la connaissance des crânes des peuples Finnois* (Helsinki, 1885–1893; ltsz.: 4.238),
vagy Aspelin műve, a *Types de peuples de l'ancienne Asie Centrale* (Helsingfors, 1890; ltsz.:
4.014). S nem maradhat ki a felsorolásból, hogy a Jankó-hagyatékban köszönhetően rendelkezik
a könyvtár finn nyelvű *Kalevala*-kiadással is (Helsinki, 1887–1895; ltsz.: 4.233).

Természetesen könyvei közül nem tudjuk szétválogatni, hogy milyen finn és orosz irodalmat
szerzett be első, s melyeket második, 1897. július 19-én kezdődő, tizenöt hónapos útján, amikor
Finnországból indult, majd Szentpétervár, Tallin, Tartu, Riga, Vilnius, Moszkva, Kijev, Szevasz-
topol érintése után március 31-én, Tbiliszből csatlakozott a Zichy-expedícióhoz, s Bakuból kiin-
dulva eljutott Asztrahanyba, a Volga mellékére a halászat tanulmányozására, majd az Urál folyó
halászfőterületét járta be, s Kazanyból, majd Tobolszkból kiindulva végiglátogathatta az osztják te-
rületet. Az orosz múzeumok megtekintése során fedezte fel az orosz halászati irodalom jelentő-
ségét és bőségét (mintegy kilencezer kisebb-nagyobb halászati munka jelent meg az orosz biro-
dalomban a 19. század végén), s ez a publikált forrásanyag szinte ismeretlen volt a nyugati kutatók
körében.⁸⁰ Jankó útja több állomásán napokat töltött el könyvtárakban, hogy az orosz halászati iro-
dalmat tanulmányozza, jegyzetel, bibliográfiai adatokat gyűjtött, majd megpróbálta ugyanazokat a
könyveket, cikkeket még azon melegeben beszerezni. Asztrahányi tartózkodásáról szóló jelen-
tésében írja: „És ekkor tudtam meg kisérőimtől, hogy a halászigazgatásnak remek orosz halászati
könyvtára van, melyben a tanyarendszernek, a szerszámoknak, szerszámjárnak sőt mindezek
történetének is egész irodalmát együtt találom. Óh! Hogy nincs 100 kezem! [...] neki estem a
könyvtárnak, a legfontosabb dolgokat megvásároltam, a meg nem vehetőket magánosoktól kértem
és kunyeráltam el, fordítottam a meg nem szerezhetőkből, Posta és Csiki urak szíves
közreműködésével rajzoltam éjjel-nappal, hogy legalább valamelyest kerek vázlatot adhassak annak
idején ezekről az igazán magyar vonatkozású dolgokról, a magyarok vándorlásának ezen legkiáltóbb
útjelzőiről.”⁸¹ S itt történt meg az a hallatlan eset, amit el sem tudnánk képzelni a könyveket,
könyvtári gyűjteményeket oly féltőn óvó, vigyázó Jankóról: könyvtárból tulajdonított el könyvet!
Ebben a könyvtárban ugyanis együtt találta a *Vesztnik rübpromüslennoszt* című, 1888-tól Szent-
péterváron megjelenő folyóiratot, amelynek rengeteg cikkét, adatát képtelen volt kijegyzetelni, még
a cikkek címét sem tudta kigyűjtetni, s a folyóirat egyes évfolyamai már nem voltak kaphatók. S ekkor
a „jószerence” folytán és Zichy gróf tárgyvásárlási megbízásából felkereste Jankót egy Simics Károly
nevű, horvát származású hazánkfia. A szélhámos ismeretlen hozzásegítette Jankót vágya tel-
jesüléséhez. De itt adjuk át a szót Jankó útinaplójának: „Simics úr a helyi viszonyokat kitűnően
ismeri s igen hasznavehető embernek látszott, s én legott elmondtam neki, hogy keresem a *Vesztnik
rübpromüslennoszt* 1895. folyamát. Ezt megszerezni az semmi! Mondja ő. Járt itt egy évvel ezelőtt
egy német tudós, annak példáját kell követni. S azzal felmentünk a nyilvános könyvtárba; Simics
úr ott ismerős, megkérdezte, meg van-e a kívánt évfolyam? Meg van. Erre beiratkozott a kölcsönzők
névsorába, ami került 40 kopekbe, aztán a kötetért lefizette a 3 Rubel cautiót s a könyvet átadta
nekem, vigyem haza Budapestre; a könyvet rajta reklamálni fogják, mire ő kijelenti, hogy az elveszté,
arra a cautiót ő is elveszti és vége. A könyvtári jó urak még azt sem nézték meg, ami e kötet utolsó
lapján ki van nyomtatva, hogy ez a kötet már a megjelenés évének végén teljesen elfogyott s így a
kötet igen nagy ritkaság; a könyvet kiadták, az árát letettem, tehát elvihetem.”⁸² És bizony el is hozta,
majd megrendelte a folyóiratot a további évekre is. Az asztrahányi 1895-ös évfolyam most is ott díszle-

leg a folyóirat (ltsz.: F 252) 1886., 1890–1891., 1893–1899.
évi kötetének sorában, eltérő kötésével, orosz gerincfelir-
atával, tábláján az asztrahányi könyvtár tulajdonbé-
lyegzőjével.⁸³ Ez azonban nem volt jellemző eset, Jankó
útja végén, Tomszokban Makusin könyvkereskedőnél fel-
vásárolta, amit el tudott hozni, s további megrendeléseket
is hátrahagyott.

79 BALASSA 1975. 124.

80 BALASSA 1975. 131.

81 JANKÓ 2000. 97.

82 JANKÓ 2000. 57.

E nagy útról hozott könyvei több szerzőjével személyesen találkozott, például Szentpéterváron ismerkedett meg Varpahovszkijjal, aki az Ob mellékén gyűjtött halászati munkájának kefelevonatát (később a megjelent művet is) ajándékozta Jankónak⁸³ (N. A. Varpahovszkij: *Rübolovsztvo v basszejne reki Obi*. Szankt-Petersburg, 1898; ltsz.: 4.740), s a kutatótárs további munkáit is nyomon követte. Uralszokban Borogyin, a halászat kormánybiztosa megajándékozta az Urál halászatáról szóló munkájával (N. Borodin: *Ural'szkoje kazacs'e Vojszko*. Ural'szk, 1891; ltsz.: 4.466), sőt azt is megengedte Jankónak, hogy még kiadatlan munkájának rajzait is felhasználja. Jankó a legfontosabb halászati műnek a K. M. von Baer szerkesztette, két szerző, Baer és N. I. Danilev-szkij kutatásait közlő, kilenc kötetes *Izzsledovanija o szosztojanni rübolovsztva v Rosszii* (Szankt Petersburg, 1860–1875; ltsz.: 4.438) című munkát tartotta, amelynek megállapításait kutatása során is hasznosíthatta. Nem szeretnénk az olvasót sok idegen nyelvű könyvcímmel terhelni, azt azonban leszögezhetjük, hogy Jankó magánkönyvtára valóban párját ritkító mennyiségben tartalmazott orosz szerzőktől származó halászati irodalmat, s igen bőségesen és széleskörűen gyűjtötte össze az expedíció során meglátogatott területekről szóló műveket is.

De nemcsak az útról hozott szakirodalmat, hanem már előtte, majd utána is gyűjtötte az orosz területekről szóló európai szakirodalmat is. Egy kevésbé ismert magyar utazó művét említjük még a Jankó-könyvtárból. Jankó olvasta az 1866-tól Párizsban élő Ujfalvy Károly (Charles Eugen Ujfalvy de Mező-Kövesd) – aki a Keleti Akadémia tanára volt, s a francia kormány megbízásából több kelet-ázsiai gyűjtőutat tett – *Expedition scientifique française en Russie en Sibirie et dans le Turkestan* című munkáját (Páris, 1878–1880; ltsz.: 4.422, 4.423, 4.424, 4.426).

Mint múzeumszervező figyelemmel kísérte a külföldi kiállítások megrendezésével és a múzeumok munkájával kapcsolatos munkákat, de ezekből csak az utazásai során személyes ajándékként kapott darabokat tartotta meg. Ez kitűnik abból is, hogy gazdag a hagyatéknál mind az európai, mind a Zichy-expedíciókon való részvételekor meglátogatott múzeumokra vonatkozó katalógusanyagban is (például *Atcset pro kavkazszkij muzeju, Katalog muzeja Szaratovszk, Ukazatel Radiscevszkava muzeja, Album rižunk na Amurje, Katalog muzeja svezasztopol'szkij oboronü, Bericht über das Kaukasische Museum und die öffentliche Bibliothek in Tiflis, Tobol'szkij Gubernszkij Muzej – Szisztematicseszkij katalog kollekci – Etnografija* stb.). Igen érdekes tematikus katalógus a *Katalog fotograficeszkijh vidov i tipov Kavkaza, Persii, Evropejszkij i Azistszkij Turcii* D. I. Ermakov fotóiról (Tiflisz, 1896; ltsz.: 4.293). Néhány drágább és érdekes művet is beszerezett, például N. Ricskov *Zsurnál ili zapiszki 1769–1772* című kötetét (St. Petersburg, 1770; ltsz.: 4.217).

Jankó könyvtára csak kevés magyar nyelvű könyvet tartalmazott, az ajándékba kapott könyvek többségét sorra-rendre átadta a múzeum könyvtárának. Ami saját tulajdonában maradt, az elsősorban kiállításrendező, muzeológiai tevékenységének szakirodalmát, illetve saját hazai kutatásaihoz kapcsolódik, különösen a millenniumi kiállítást előkészítő tevékenységéhez.

Összességében azonban együtt kell szemlélnünk a kétféle gyűjteményt. Ha valaki a jövőben vállalkozik egy Jankó-nagymonográfia megírására, kutatói könyves háttérének, szakirodalmi ismereteinek vizsgálatában együtt kell szemlélnie a Néprajzi Múzeum könyvtárának a Jankó-időszakban kialakított gyűjteményét, valamint személyes kutatásai miatt összegyűjtött saját könyveit.

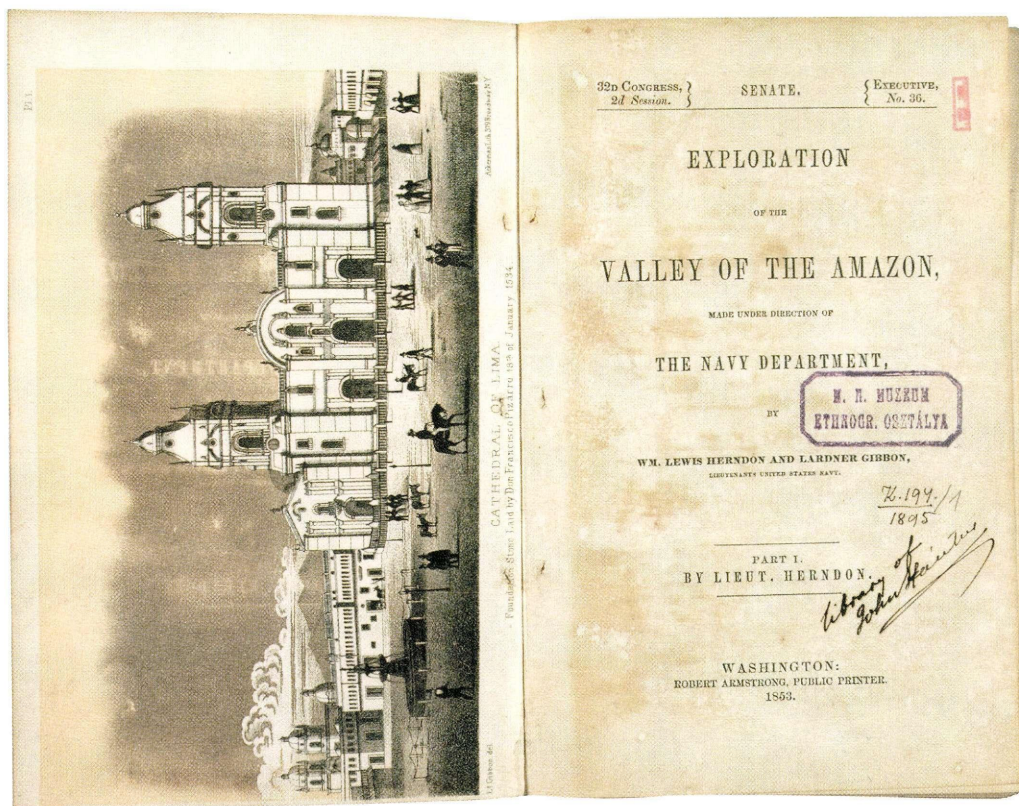
Ha hosszabb életet kapott volna a sorstól, bizonyára nagyobb és bővebb könyvtárt hagyományozott volna a múzeumra; hagyatékát most inkább úgy értékelhetjük, hogy a „végrendelettel” megteremtette azt a kitartó munkát, amellyel a múzeum könyvtárát megteremtette.

A könyvtár fejlődése a századfordulótól az első világháborúig

Az 1902-es Herrmann- és Jankó-hagyatékat követően nagyobb, összefüggő könyvgyűjtemény ajándékként vagy hagyatékként egészen az első világháború idejéig nem került a könyvtárba. Annak ellenére, hogy újabb megpróbáltatások vártak a múzeumra, mégis a könyvtár történetében ezt a periódust tekinthetjük megalapozott és szabályszerűen működő, gyarapodó korszaknak. Az első világháború kitöréséig gyakorlatilag tervezetten s a múzeumi feldolgozómun-kára alapozottan gyarapodott a könyvtár állománya; rendszeres volt a költségvetési összegből történő könyvvásárlás, hullámzó eredménnyel ugyan, de rendszeresnek mondhatjuk a hazai és külföldi tudományos intézetekkel, múzeumokkal való könyvcserét, s e beszerzési forrásokat egészítette ki a kutatók, használók könyvadománya. Ez utóbbi könyvgyarapodási forrás kezelésében döntő változás történt a Jankó utáni

83 A kötet eredeti bevételezési leltári száma a Jankó-hagyatékban: 4.738.

84 BALASSA 1975. 130.

1. kép. Xántus János könyvtárából (Herndon, Lewis – Gibbon, Lardner: Exploration of the valley of the Amazon. 1–2. Washington, 1853–1854). Sarnyai Krisztina felvétele

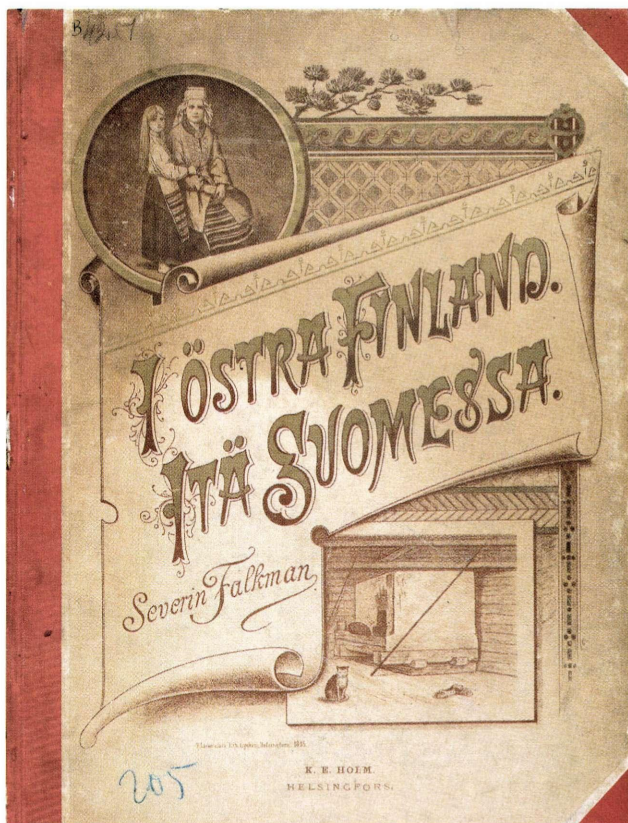
években. Az új igazgató, Semayer Vilibáld múzeumi tervezeteiben nem adott olyan elvi alapozást a könyvtár fejlesztésére, mint annak idején Jankó János. A könyvtárral kapcsolatos döntésekre Bátky Zsigmond volt döntő hatással, ez kitetszik azokból a munkálatokból, amelyeket mint a Magyar Néprajzi Társaság könyvtárnoka végzett. (Bátkynak a társaságban elmondott könyvtári elvei szó szerint valósultak meg a Néprajzi Tár könyvtárában.)

Tekintsük át először, hogy milyen könyvtárkezelési változtatásokat vezettek ekkor be! Már a két nagy hagyaték feldolgozása során érvényesítettek néhány, a gyűjtemény összetételére is kiható adminisztrációs változtatásnak tűnő, de a gyűjtemény gyarapítását lényegében befolyásoló elvi döntést. Ezek közül a legfontosabb, hogy a feldolgozatlan könyvmennyiségből csak azokat a műveket vételezték be, amelyek még nem voltak meg a könyvtárban. Ehhez először elkezdték a könyvek második revízióját (1903–1904), vagyis a könyveket kicédulázták és „felszámolták”, a kötetleneket pedig bekötették.⁸⁵ A könyvrevízió munkálatai azonban megszakadtak a Néprajzi Tár harmadik költözése miatt. A könyvtár revíziójában a jelzetelésből megállapíthatóan az 5.235. leltári számú tételig jutottak el 1905 májusáig.

1906. januárban kezdték meg a millenniumi kiállítás Iparcsarnokának átalakítását a múzeum számára, s ekkortól csomagoltak a múzeum alkalmazottai a Csillag utcában. A gyűjtemény hozzávetőleg nyolcvanezer nyi műtárgyán felül körülbelül húsz ezer darabra becsülték a könyvtár és a fényképtár állományát együtt. (Ekkor még külön leltárban nyilvántartva, de együtt elhelyezendő tárnak tekintették a könyvtárt és a fényképgyűjteményt. S éppen az ekkor elvégzett revízió során válogatták külön a könyvek közül a térképeket.) Az építkezés azonban nem készült el határidőre. S ami hátrányára volt a múzeum műtárgyainak – vagyis hogy még egy évig ládába csomagolva

⁸⁵ JELENTÉS 1903. 89–91.

2. kép. Jankó János könyvtárából (Fakman, Severin: I östra Finland, Helsingfors, 1885). Sarnyai Krisztina felvétele

várták az újabb kiállítás felállítását –, az előnyére vált a könyvtárnak. Az 1906. áprilisra befejezett költözést követően ugyanis „[...] az irodai helyiség csak július 1-én vált lakhatóvá. Eladdig az osztály tisztviselői a Kereskedelmi Múzeum szívésségéből átengedett egyetlen szobában szorongtak. Ezen a nehézségen is átesve, az új iroda és a könyvtárhelyiségben mindenekelőtt a könyvtár és a fényképtár rendbehozásához fogtunk, míg a szolgaszemélyzet az újonnan összeállított szekrények tisztításával és átfestésével foglalkozott...”⁸⁶ S mivel az Iparcsarnok is fűthetetlen volt, télen „az osztály egész személyzete összes tárgyaink, könyveink és fényképeink revízióján dolgozott, a melylyel a végső összefoglalás kivételével el is készültünk” – jelenti Semayer igazgató.⁸⁷ Vagyis volt idő arra, hogy folytassák a könyvtár rendbetételét. A revízió azonban nemcsak a duplumokat buktatta ki, hanem az is kiderült, hogy bizony elég sok könyv el is tűnt az évek során, valamint az adományok gyűjteményi elv nélküli bevételezése miatt sok a néprajz témaköréhez nem illeszkedő, „fölösleges” darab is a könyvtárban. Ekkor kezdték meg a gyűjtemény szisztematikus átfésülését, a fölösleges művek és duplumok kivonását. (A könyvkivonás munkálatait megszakította a költözés, a teljes gyűjtemény átfésülésére csak az első világháború éveiben került sor.) Az „üres” leltári számok feltöltésére pedig azt az adminisztrációs megoldást választották, hogy az elkövetkezendő évek könyvgyarapodását az „üres” leltári számokra vételezték be. Azt tették ugyanis, hogy a frissen bevételezett (s ez idő tájt többségében pénzért vásárolt) könyvek megkapták egy-egy „eltűnt” vagy duplum mű leltári számát, s mindkét leltári számnál gondosan „ld.” utalóval látták el a növedéknaplót. A „visszafelé haladó” módszernek köszönhetően tudjuk, hogy ez a munka 1907 novemberében kezdődött, s eltartott 1909. augusztus 18-ig.

Ezután a gyűjtemény leltárkönyveinek vezetését úgy alakították át, hogy a folyóiratok, a sorozatok, az össze-

86 JELENTÉS 1906. 103.

87 JELENTÉS 1906. 104.

HERMANN ANTAL
BUDAPEST.

ATHANASII KIRCHERI
E SOC. JESU

TURRIS BABEL,

SIVE

ARCHONTOLOGIA

QUA

PRIMO

*Priscorum post diluvium hominum vita, mores rerumque
gestarum magnitudo,*

SECUNDO

*Turris fabrica civitatumque exstructio, confusio linguarum,
& inde gentium transmigrations, cum principalium inde enaorum idiomatum
historia, multiplici eruditione describuntur & explicantur.*

Auspiciis Augustissimi & Sapientissimi CÆSARIS
LEOPOLDI PRIMI
Mecænatis.

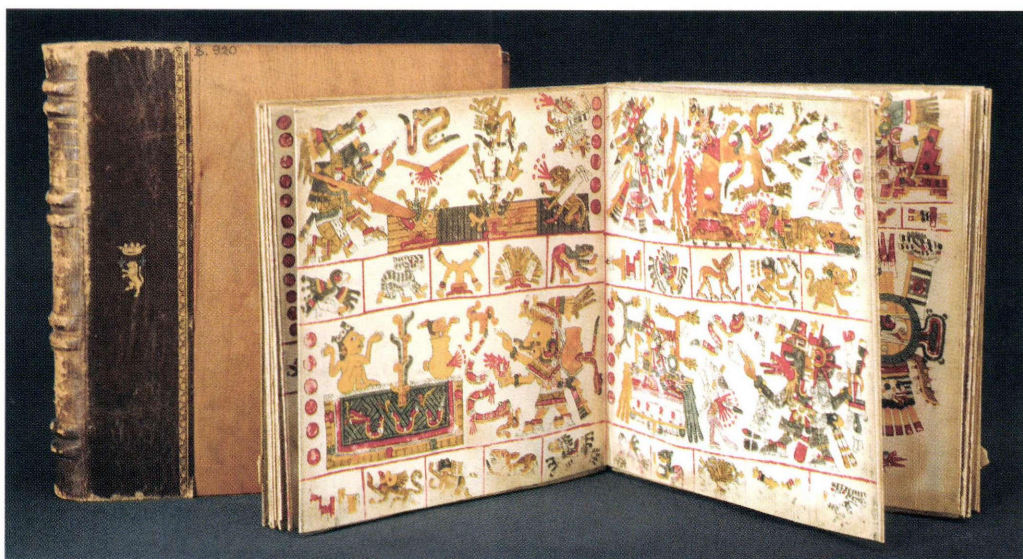
Εσται τι ισαγγει αρεσπεφ Αρεικη.

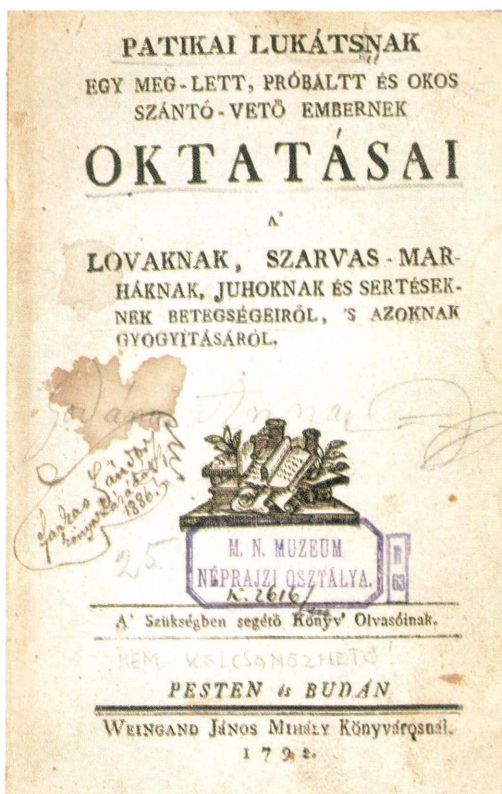
AMSTELODAMI,

Ex Officina JANSSONIO-WAESBERGIANA. Anno clb Idc LXXIX.
Cum Privilegiis.

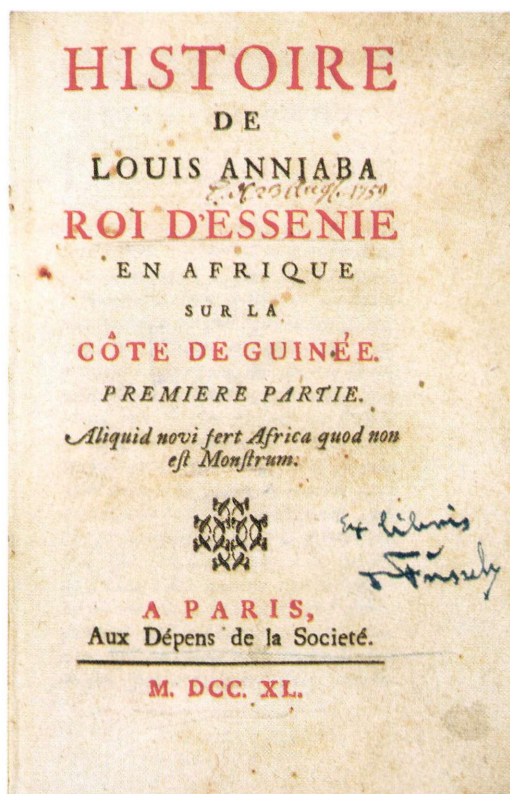

4. kép. Egy értékes ajándék (Borgia-kódex. Róma, 1898). Sarnyai Krisztina felvétele

5. kép. Farkas Sándor adománya ([Verseghy Ferenc]: Patikai Lukátsnak Oktatásai a' lovaknak, szarvas-marháknak, juhoknak és sertéseknek betegségeiről 's azoknak gyógyításáról. Pest és Buda, 1792. Sarnyai Krisztina felvétele

6. kép. Fuszek Rudof könyvtárából (Louis Anniaba király története a guineai partról. Paris, 1740). Sarnyai Krisztina felvétele

függő művek a továbbiakban „ún. göngyölített” leltári számokra kerültek, vagyis a több kötetből álló műveket az újabb darabok beérkeztekor a legkorábbi leltári számhoz csatolták. Ez az állománybavételi szisztema az oka annak, hogy a könyvtár történetének teljes és tényleges gyarapodását ma nem tudjuk pontosan kimutatni, mert a leltárkönyvek évi bevételezési számtartományai ezt az adatot nem fedik le, az éves jelentésekben közölt mennyiségek pedig részben „szépitének”, gyarapodásként tüntetnek fel még leltárba nem vett mennyiséget, s nincsenek szinkronban a leltárkönyv adataival. E munkára alapozva jelentek meg a *Néprajzi Értesítő*-ben a könyvtár már említett könyvjegyzékai, amelyek duplumokat már nem tartalmaznak.

Most már mondhatjuk, hogy kár volt még a felesleges könyveket is kivonni az állományból, fájón hiányolhatjuk a duplumokat, de a döntés a korszak könyvtári gyakorlatában nem volt példátlan. A tudományos könyvtárak még bevételezett könyveiket is elcserélték, ha valamit sükségtelennek ítélték, és más gyűjtemény hasznosítani tudta; miért ne jártak volna el ugyanígy a kéretlenül adományozott, sükségtelennek ítélt könyvekkel?! A tudományos könyvtárak közötti korabeli könyvcserre gyakorlatára saját könyvtárunkból konkrét példát is említhetünk. 1905-ben egy félezer darabból álló kínai és indiai textilkollekciót ajándékozott a múzeumnak Gillming Ferencné.⁸⁸ Az adományhoz ötvenhat spanyol, német és angol könyv is társult. Miután sem a *Coleccion de autores Espanoles* című sorozat, sem az úrnő férjének *Real e imperial fabrica de cogarros La Monradez* című, Kubában megjelent műve, még kevésbé a *Reports of the New York Bridge Company* periodika nem volt a Néprajzi Társaság számára érdekes, az ajándékból hét darab könyvet továbbadtak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának.⁸⁹ Tekintsük át a könyvtár gyarapodását a századfordulótól az első világháborúig!⁹⁰

Év	Vétel	Csere	Ajándék	Összesen
1901	116	107	46	269
1902	163	23	1078	1264
1903	715	34	1146	1865
1904	119	26	126	624
1905	124	20	123	267
1906	104	110	33	247
1907	106	22	34	162
1908	34	48	168	250
1909	89	7	10	256
1910	100	14	15	279
1911	116	6	23	259
1912	146	6	38	259
1913	179	2	20	324
1914	269	1	16	393
1915	37	2	24	73
1916	103	2	7	129
	2520	430	2907	6920

A táblázatból megállapítható, hogy ha a gyarapodásból kivesszük a két nagy hagyaték mintegy 3400 kötetét, akkor is ez az a tizenöt év, amikor a rendszeres vásárlás, adományozás és könyvcserre révén a könyvtár állománya az 1900-as 1200 kötetről hagyatékok nélkül is megháromszorozódott volna. Az adatsorból is kitűnik, hogy a könyvvásárlás ebben a másfél évtizedben rendszeres volt, a kiadványcsere hullámozó eredménnyel járt, az ajándékok bevételezése pedig időnként munkatorlódás miatt a későbbi évekre maradt.

A vásárlást külföldről a már jól bejáratott lipcsei Hiersemann cégtől intézték, az 1910-es évek végén évi 1000–1500 márkát költöttek el csak ennél a cégnél. Német, angol, francia és orosz nyelvű folyóiratokat vásároltak tőlük. Itt fizették például elő a *Journal of the China* (Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society, Sanghaj, 1858-, új sor: 1864–1906; ltsz.: F 7), a ma is megjelenő és könyvtárunkba csereként érkező *Ethnograficeszkoe obozrenye* című periodikát

88 FEJŐS, főszerk. 2000. 523.

89 NMI 4/1906

90 Az adatsor a hivatalos jelentésekből származik. A szöveges adatsor matematikai eltéréseit nem korrigáltuk; valószínű, hogy az összesenként jelentett adat a beérkezett, míg a részletező adatok a leltárba vett dokumentumok számát jelzik. A dőlt betűvel szedett éveken kerültek a könyvtárba a nagyobb hagyatékok.

(1889-, később Szovjetszkaja Ethnografija; Itsz.: F 255), az *Archiv für Anthropologie* (Braunschweig, 1866–1903, Neue Folge: 1904–1933; Itsz.: F 635) és a *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* (1931-től *Zeitschrift für Volkskunde Berlin*, 1891-; Itsz.: F 650) című, ma is megjelenő német néprajzi folyóiratokat. Állandó vevőként a számlákat sokszor évekkal később egyenlítették ki. A magyar könyvkereskedések közül rendszeres vevője volt a múzeum könyvtára Ranschburg Gusztáv (Ferencziek tere 2. szám alatti, Király-bazárbeli) kiterjedt bel- és külkapcsolatokkal rendelkező tudományos antikváriumának, a német, angol, svájci, itáliai, franciaországi könyveket forgalmazó Eggenberger-könyvkereskedésnek, a Grill-Benkő-féle antikváriumnak, majd a kiadói-könyvkereskedői Révai-nagyvállalat könyvesboltjának és ritkábban a Lantos-antikváriumnak, továbbá ifj. Nágel Ottó könyvkereskedésének.

Különösen a folyóirat-előfizetéseknél érvényesült Bátky azon elve, hogy folyóiratok beszerzését cserére alapozni nem nagyon lehet, a fontosabb folyóiratokat elő kell fizetni. A század első évtizedében hat-nyolc magyar és külföldi folyóiratot fizettek elő az Eggenberger-könyvkereskedésnél: *Magyar Nyelvőr*, *Erdély*, *Magyar Iparművészet*, *Uránia*, *Internationales Archiv für Ethnographie*, *Zentralblatt für Anthropologie*, *Mannus* (Würzburg-Leipzig), *Adria* (Triest), *Wörter und Sachen* (Heidelberg), *Museumskunde* (Berlin). Utóbb a késedelmes szállítások miatt a közvetlen kiadói megrendelés mellett döntöttek. A magyarországi folyóirat-előfizetés évi negyvenhatvan koronát vitt el a könyvbeszerzési keretből.

A könyvtár gyarapodásában a kiadványcsere hozadéka nem volt számottevő. Ez a pénzkímélő könyvbeszerzési forma akkor működik jól, ha a cserét kezdeményező intézménynek van nemzetközi érdeklődésre számot tartó idegen nyelvű kiadványa, folyóirata. A Néprajzi Tárnak azonban nem volt ilyen kiadványa, s így a könyvtár sem igen gyarapodhatott csere révén (1901–1905 között összesen nem haladta meg a huszonötöt azon intézmények száma, amelyekről cserében kiadvány érkezett volna). „Noha negyedévenként megjelenő Értesítőnk, továbbá a nagyobb terjedelmű miatt csak hosszabb időközökben elkészíthető szakkatalógusainkat a velünk csereviszonyban álló külföldi szakintézményeknek rendszeresen megküldöttük, valódi összeköttetést ezekkel nem igen tudtunk létesíteni. E bajon csakis úgy segíthettünk, ha a magyar Értesítő német megfelelőjéről gondoskodunk, a mi az igazgató úr ő méltóságának szíves hozzájárulásával ez év vége felé testet öltött, a mennyiben »Anzeiger der ethnographischen Abteilung des Ungarischen National-Museums« cím alatt – az eredetivel majdnem egyező német folyóiratot indítottunk” – írja az 1905-ös jelentés.⁹¹ (Az *Anzeiger* ugyan *Ergänzungsheft* néven, húszlapos terjedelemben 1902-ben indult, majd már a későbbi címet használva utólag jelent meg egy bővebb terjedelmű összefoglalás az 1903–1904-es évekről, 1905-ben kísérlet történt az évi négyszámos megjelenítésre, de a többszámos periodicitás fenntartására már a következő évtől sem volt lehetőség.) A *Néprajzi Értesítő* német rezüméit tartalmazó önálló kiadványt ebben évben az alaplap füzeteihez csatolva tudták megjelentetni, a külföldi múzeumoknak, néprajzi és antropológiai társaságoknak, egyetemeknek, akadémiai könyvtáraknak csak egy év múlva tudták kipostázni. A német nyelvű rendszeres megjelenésre szánt kiadvány valóban szép reményeket ébresztett a cserekapcsolatok kiépítésében. Két év alatt több mint százhusz külföldi intézmény reagált viszontküldeménynel. Sajnálatos, hogy a Néprajzi Tár a német nyelvű folyóirat-mutáció nagyobb terjedelemben való kiadását (150–300 lap) csak pár évig tudta fenntartani, a megjelenés ideje pedig egyre jobban elcsúszott az főlap megjelentetésétől. Az 1909-es évfolyam német összefoglalója csak a háború után, utólag jelent meg, s 1922-ben pótlólag egyszerre jelentek meg az 1910–1916-os *Néprajzi Értesítő* pár lapos német összefoglalói (*Anzeiger der Ethnographischen Abteilung des Ungarischen National-Museums 1902–1916*. Szerk. Semayer Vilibáld, Bátky Zsigmond). Ez azzal a hatással járt, hogy ismét nem lett tartós a könyvtári cserekapcsolatok többsége, s 1907-től ismét minimálissá vált a cserében érkező kiadványok mennyisége. Ennek ellenére a kísérlet nem volt teljesen sikertelen, ha nem is évente (s főleg nem is mindig bevételezett megérkező művekkel), de a korábbinál jóval több külföldi intézménynél tartották számon a magyar néprajz múzeumát. Többek között a rendszeres kiadványcsere-kapcsolat az első világháború előtt az alábbi külföldi tudományos műhelyekkel állt fenn: Royal Anthropological Institute of Great-Britain and Ireland (London), Narodopisne Museum Čekoslovanské (Praha), Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology (Harvard University, Cambridge), University of California (Berkeley), Antiquarian Society (Cambridge), The American Museum of Natural History (New York), Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology (Washington), Gesellschaft für Völker- u. Erdkunde (Stettin), Verhandlungen d. Naturforschende Gesellschaft (Basel), Rijks Ethnographisch Museum (Leiden), Museum für Völkerkunde

91 JELENTÉS 1905. 94.

(Hamburg), Musealverein für Krain (Laibach), Museum Voor Land- en Volkenkunde en Maritiem – Museum Prins Hendrik (Rotterdam), École d'anthropologie (Paris), Svenska Sällskapet för Anthropologi och Geografi (Stockholm), a norvég Tromsø és Stavanger városok múzeumai, Società di studi geografici e coloniali (Firenze), Musée du Congo (Bruxelles), Landesmuseum (Zürich), Hessische Vereinigung für Volkskunde (Giessen), Stadt. Rautenstrauch-Joest Museum für Völkerkunde (Köln), Société finno-ougrienne (Helsingfors), Nordiska Museet (Stockholm), Stadt Museum für Völkerkunde (Leipzig), Matice Moravska (Brünn), Moravska Musejní Společnost (Brünn), Stadt. Völker-Museum (Frankfurt am Main), Museum Malmö, Museum antropologii i etnografii imeni imperatora Petra Velikogo (Sankt-Petersburg), Historische Museum (Bern), Verein für Rheinische u. Westfälische Volkskunde (Frankfurt am Main), Polska Sztuka Stosowana (Kraków), Jugoslavenska Akademija (Zagreb), Vlastenecký Spolek Muzejní (Olmütz), Berliner Anthropologische Gesellschaft, Anthropologische Gesellschaft (Wien), Museum für Völkerkunde (Lübeck), Germanisches Nationalmuseum (Nürnberg).

A 20. század első másfél évtizedében az ajándékozás révén a könyvtárba került művek száma meghaladja a vásárlás mennyiségét. Ezek az ajándékok azonban már fölösleget nem tartalmaztak, mert csak a szükséges műveket vették állományba – igaz, sokszor évekkel később. A könyvajándékozás szokása eredményesen járult hozzá ahhoz, hogy kisebb terjedelmű, lokális érdeklődésre számot tartó, helytörténeti értékű művek is bőséggel kerültek be a könyvtárba. A Néprajzi Tár munkatársainak a különféle tudományos társaságokban való funkcióvállalása, rendszeres részvétele a felolvasóületeken eredményes szervezőtevékenységet jelentett, különösen azzal, hogy az egy-két könyves szerzőkben is kialakította a „fontos művet alkottam” érzését a múzeumnak adományozott könyvek elegánsan megfogalmazott dicséretei, köszönőlevelei révén. A könyvtári leltárkönyvek bejegyzései, a múzeum irattárában megőrzött levélmásolatok alapján nem túlzunk, ha a tizenöt év könyvadományozóit több mint félezer magánszemélyre, illetve intézményre becsüljük. Közülük csak a nevesebb vagy több könyvet adományozó donátorokat említjük meg. Szinte kötelező érvénnyel adományoztak könyveket a Néprajzi Tár munkatársai a saját intézménynek: Semayer Vilibáld itteni működése alatt minden évben tucatjával adott át – nyilván funkciója miatt szerzőktől kapott – könyveket, s Erneyi József, Beluleszky Sándor, Bátky Zsigmond, Madarassy László, Györfy István, Viski Károly, Sztripszky Hiador, Bán Aladár, Mészáros Gyula, Divald Kornél is bőséges könyvadományokat juttatott a múzeumnak. A múzeum főigazgatója, Szalay Imre is a különféle társaságoktól szét tiszteletpéldány könyveit, megalakulása után a Múzeumok és Könyvtárak Főfelügyelősége is gyarapította a hatáskörébe tartozó könyvtárakat, a Statisztikai Hivatal is adományként adta kiadványait, rendszeresen jöttek a saját kiadványok a Magyar Földrajzi Társaságtól, a Székely Nemzeti Múzeumtól, a Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeumtól, a Balatoni Múzeum Egyesülettől, a Technológiai Iparmúzeumtól, az Országos Széchényi Könyvtártól, a Szépművészeti Múzeumtól. A magánszemély adományozók között rendszeresen szerepel a régi külföldi kapcsolatnak számító Giuseppe Sergi professzor Rómából, Anton Dreschler Bécsből, Szinnyi József, Vikár Béla, Kuzsinszky Bálint, Sebestyén Gyula, Lóczy Lajos, Pápay József, Sági János, Czirbusz Béla, Bartucz Lajos, Kőrösy József, egy-két munkát adományozott Bartók Béla, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond, Róheim Géza, de sorolhatnánk még legalább félszáz nevet a Magyar Néprajzi Társaság tagjai közül, de a világ számos helyéről is érkeztek adományok, például Batáviából, Hamburgból, Koppenhágából, Tilfliszből (Tbiliszi), Chicagóból, Buenos Airesből, a dán királyi kormánytól, Párizsból stb.

A magánszemély adományozók közül egyvalakit külön is ki kell emelnünk. *Farkas Sándor* (1862–1926) szentesi gyógyszerész a 19. század végén autodidakta régészként végzett ásatási leleteivel először a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tárát gyarapította, s amellyel, hogy a Nagyalföldön gyűjtött néprajzi tárgyaiból egy magángyűjteményt hordott össze, gyűjteménye duplumaiból 1902-ben ezerkétszáz, az Alföldön gyűjtött tárgyat ajándékozott a Néprajzi Múzeumnak.⁹² Ezután külső megbízásként a tár által rendelkezésére bocsátott összegből folyamatosan gyűjtötte a különféle gazdasági, halászati szerszámokat és ipari munkaeszközöket a múzeum részére. Ő az egyik olyan 20. század eleji magángyűjtő, akinek úgy saját gyűjteménye, mint múzeumokba jut-

tatott tárgyai hozzájárultak a néprajz területén a mindennapi használati eszközök megőrzéséhez. A későbbiekben Farkas – gyűjteménye és szervezőmunkája révén – két vidéki múzeum, a szentesi Csongrádvármegyei Történelmi és Régészeti Társulat múzeuma, valamint a csongrádi Városi Múzeum alapításában is részt vett.⁹³ Mindeközben folytatta a Néprajzi Múzeum számára is

92 JELENTÉS 1902. 92.

93 Farkas Sándor életéről, munkásságáról lásd LÓRICZY 1988a és 1988b; FEJŐS 2006. 238–240.

tárgygyűjtését, egészen 1909-ig, amikor a tárgyduplumozásra hivatkozva a múzeum úgy döntött, hogy a továbbiakban nem finanszírozzák Farkas Sándor gyűjtését.⁹⁴ Farkas Sándor nemcsak tízezres nagyságrendben juttatott tárgyakat a múzeum gyűjteményébe, hanem közel ötven könyvet is adományozott az intézménynek. Könyvadománya nem mennyisége, hanem ritkaságértéke miatt nevezetes. Farkas Sándor szakmája iránti érdeklődésből gyűjtötte föl, juttatta könyvtárunknak a gyógyászat néhány régi könyvritkaságát. Adományában szerepel egy kézirat is gyűjtemény: „Magyar gyógyszerészeti kézikönyv, az 1700-as években használatos volt a magyar népnél” (ltsz.: 2620), Verseghy Ferenc álneven írt *Patikai Lukátsnak Oktatásai a' lovaknak, szarvas-marháknak, juhoknak és sertéseknek betegségeiről 's azoknak gyógyításáról* című könyve (Pest-Buda, Wingand, 1792; ltsz.: 2.616), Jakab István *Oktatás a marha-dőgről* (Buda, 1836; ltsz.: 4.959), valamint Luntz György János *Oskolai tanító könyv* című műve (Győr, 1793; ltsz.: 2.615). Ez a kötet könyvtárunk egyetlen Streibig nyomdában megjelent műve. Farkas adományozta a néprajz szempontjából is érdekes Decsy Sámuel *Osmanographia, az az: a' török birodalom ... leírása* című művét (1789; ltsz.: 2.619), továbbá adományaként került könyvtárunkba két szépséges 17. századi könyv: Joan. Sigism. Elsholz *Vom Garten-Bau oder Unterricht von der Gärtnerney auff das Clima der Chur-March Brandenburg...* című, sajnos csonka műve (Coellen an der Spree, 1666; ltsz.: 2.613) és a Johannes Hiskias Cardiculus három orvoslási művét összesítő, bőrkötéses kolligátum, amely az alábbi műveket tartalmazza: *Neue Stadt und Land-Apothec...* (Frankfurt-Nürnberg, 1670), *Kräuter- und Artzney-Buch...* genandt *Der Teutschen Speisskammer* (Frankfurt-Nürnberg, 1670) és *Cunei ad duros morborum nodos. Oder Keile zu den harten Knorren der Kranckheiten* (Frankfurt-Nürnberg, 1670; ltsz.: 2.553). A korabeli betegségek orvoslási módját leíró műveket egy szép metszet illusztrálja, amely a gyógynövények gyűjtését, feldolgozását s egy patikárius üzletét szemlélteti.

A múzeumi könyvtáraknak a közismert négyes könyvgyarapítási lehetőségén kívül (kötelespéldány, vétel, ajándék, csere) még egy különleges könyvbeszerzési forma is lehetőséget ad a könyvekhez jutáshoz, s ez nem más, mint a múzeum számára megvásárolt vagy ajándékba kapott tárgyakhoz, tárgyegyüttesekhez kapcsolódó könyvanyag. A Néprajzi Múzeum munkatársai is törekedtek arra, hogy a tárgyak adományozóitól – különösen, ha egységes tárgyegyüttesről volt szó – könyvtárukat vagy a tárgyegyüttes feldolgozását, megismerését segítő könyvgyűjteményeket is megszerezzék.

A könyvtárnak már a kezdeti időszakából van arra adatunk, hogy egyes tárgyegyüttesekhez könyvek is kapcsolódtak. 1900. évi utalásból ismert, hogy például a múzeumhoz került Néprajzi Missio-kiállítás anyagához könyvek is tartoztak, de hogy melyek, azt sajnos a leltárkönyvekből nem tudtuk megállapítani. Csak azt tudjuk, hogy a gyűjtemény idekerülésekor a Néprajzi Missio-kiállításhoz tartozó könyveket átválogatták, és csak a szükséges műveket tarthatták meg, mert a fölösleget – főleg keleti nyelvészeti anyagot – átadták az Országos Széchényi Könyvtárnak.⁹⁵ Ugyanígy részesült, főleg a közös múzeumi igazgatás alá tartozó más táraktól, a Néprajzi Osztály is fölös példányokból. Például 1908-ban kilenc braziliai témájú könyvet adott át az OSZK a Néprajzi Tárnak.⁹⁶ Műtárgyak vásárlásához kapcsolódik például a fényképekkel együtt vásárolt könyvek sora is. Pénzért vásárolta meg a Néprajzi Tár *Baráthosi Balogh Benedek* (1870–1945) etnográfus, nyelvész utolsó kelet-szibériai útja előtt harminckét könyvét.⁹⁷ Ez a csekély könyvmennyiség nem a kutató alapkönyvtára, hanem főleg elsősorban, 1903-as, Japánban tett kutatóútjának könyvhozáléka, kiegészülve néhány – általa fölöslegesnek ítélt – vékonyka, oroszországi kiadású könyvvel. A Baráthosi-könyvblokknak csak néhány darabja képviseli gyűjteményi értéket, ezek a könyvek csak kiegészítették az egy évvel korábban már kifizetett tárgygyűjteményt. A harminckét könyvért 219,50, az ugyanakkor megvett 169 képeslapért és fényképért 66,50 koronát fizetett a múzeum. Csak sajnálkozhatunk, hogy amikor 1929-ben kéziratgyűjteményét megvásárolta a múzeum, nem került sor könyvtárának megvételére is, halála után pedig, a háborús viszonyok közepette erre senkinek sem lehetett figyelme.

Szintén tárgyakhoz kapcsolódó – sikertelen – könyvszerzési eset volt, amikor a Nemzeti Múzeum tulajdonába került *Beck Fülöp*-féle núbiai leletmenésből származó egyiptomi gyűjteménynek 1913-ban, a Néprajzi Tárhoz kerülésével egy időben sikertelenül érveltek egy – bizonyára egyiptológiával foglalkozó – úgynevezett Heyerman-féle könyvtárnak a régiségtártól való megszerzése mellett.⁹⁸

S végül szót kell ejteni azokról a vásárlásról felajánlott hagyatékokról is, amelyeket még ebben a pénzfor-

94 NMI 50/1909.

95 NMI 45/1900.

96 NMI 8/1908.

97 NMI 69/1913.

98 NMI 3/1913.

rással rendelkező időben sem vásárolt meg a múzeum. 1912-ben halt meg *Borovszky Samu*, a *Magyarország vármegyéi és városai* című millenniumi sorozat szerkesztője, akinek könyvtárát özvegye a fivérének adta át, s beleegyezett, hogy a könyvhagyaték a Néprajzi Tárbá kerüljön. Borovszky Ferenc, az örökös ebben az értelemben tárgyalt a múzeummal, de elég sokat (1450 koronát) kért érte. Nem is a könyveket becsülte ennyire, hanem a könyveknek készítettet szekerényt óhajtotta kapcsolt áruként mindenképpen eladni. A múzeum azonban nem akart szekerényt vásárolni, a Borovszky-könyvekért pedig nem lett volna érdemes ezt a magas összeget kifizetni. Beluleszkó Sándor a könyveket átnézve megállapította, hogy éppen az, ami könyvészeti érték lett volna – vagyis a millenniumi sorozattal összefüggő helytörténeti anyag – nincs a hagyatékban, a gyűjtemény néprajzi könyvei pedig csak duplumot jelentenének a könyvtárban.⁹⁹ Így azután nem is vették meg Borovszky könyvtárát, akárcsak az 1914-ben Ranschburg könyvkereskedő útján értékesített *Nyáry Pál*-féle könyvtárt sem, amelyet az etnográfiával is foglalkozó Nyáry Albert ajánlott fel a múzeumnak. Az iratok utalásai alapján elképzelhető, hogy ezt a könyv-anyagot be is hozták a múzeumba megtekintésre, mert a könyvkereskedő is, az örökös is a jegyzékről hiányzó könyveket reklámálta az osztályigazgatónál.¹⁰⁰

S érdemes megemlítenünk még két olyan jelentős személyiséget is, akiknek kutatói könyves háttérét ma is hiányolhatjuk könyvtárunkból. *Katona Lajos* (1862–1910) filológus és folklorista, a magyar népmesekutatás úttörője; könyvtára az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményébe került. S bármily meglepő – annak ellenére, hogy hatalmas tárgygyűjteménnyel gyarapította a múzeumot –, nem található könyvtárunkban *Herman Ottó* (1835–1914) hagyatékából vagy saját adományozásából származó könyv sem. Ennek oka talán az is lehet, hogy Herman Ottó nem lehetett a könyvgyűjtés megszállottja, mint életrajzában olvasható: „A művészt otthona, a tudóst könyvtára jellemzi: ez tükrözi leghívebben vissza egész egyéniségét [...] Hermann Ottó uttörő volt, s mint ilyen, maga teremtett irodalmat; a mások eredménye csak másodsorban érdekelté [...] Ethnographiai könyvespolcán Lubbock méltán híres műve: »Die vorgeschichtliche Zeit«, mellette Retzius kicsiny »Finland«-ja, Ripleyn anthropológiája és Ratzel sorakozott. Egy csomó Finsch, Radloff, Schuchardt, Bastian és Maitzen-különlönyomat, néhány újabb munka és más semmi. A folyóiratokra nem fordított gondot, érzéketlensége az irodalom iránt egyáltalán oly nagyfoku, hogy szinte megdöbbenett – ha nem tudtuk volna okát. Ő alkotó elme volt. [...] nem volt szüksége mások eredményeire.”¹⁰¹ Még az itt említett művek könyvtárunkban található példányai sem Herman Ottótól kerültek könyvtárunkba (például a Lubbock-mű a Jankó-hagyaték része; ltsz.: 4.227), sőt saját munkáit sem ő adományozta a néprajzi könyvtárnak. Például az *Ösfoglalkozások. Halászat és pásztorélet* című (Budapest, 1898; ltsz.: 708) hatalmas összefoglalásának könyvtári példánya az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* folyóirat szerkesztőségének szóló dedikációját tartalmazza, s a szerkesztőség juttathatta a művet a könyvtárnak.

Összességében elmondhatjuk, hogy az első világháború előtt majdnem minden feltétel adott volt arra, hogy a Néprajzi Múzeum könyvtára lépést tartson az általa szolgált tudományszak publikációinak beszerzésével. Jó ütemben és folyamatosan gyarapították könyv- és folyóirat-állományát, mindig volt olyan munkatárs, aki feladatul kapta a könyvtár kezelését: Jankó János után Bátky Zsigmond, majd Beluleszkó Sándor, végül Schmidt Tibor. A könyvtár úgy a Csillag utcai épületben, mint az Iparcsarnokban (kivéve a költözés és egyéb okok miatti szünet időszakát) a használók rendelkezésére állt. A századforduló után már pontos adminisztrációval történt a kölcsönzés (megvolt a kölcsönzési formanyomtatvány), és súlyt helyeztek a könyvek visszaszerzésére is; például krimibe illő hosszas levelezés folyt Hegyi Ödön, a *Magyarország* című újság hírlapírója által kikölcsönzött fontos művek visszaszolgáltatása ügyében. A hírlapíró műve 1911-ben öt fényképet és három fontos könyvet kölcsönzött ki (Orbán Balázs *Székelyföld leírása* és Nagy Miklós *Magyarország képekben* című könyvét, valamint a Borovszky-féle *Magyarország vármegyéi és városai* című sorozat néhány kötetét). A felszólítás dacára ezeket nem hozta vissza. Hamarosan megkeresés érkezett a múzeumba egy marosvásárhelyi szállodából, hogy miután az illető fizetés nélkül távozott, ingóságait hatóságilag lefoglalták, többek között a Néprajzi Tárbá tartozó Orbán Balázs-könyvet, amelyet a zálogjog alapján csak bűnvádi eljárásban szolgáltatnak vissza. Végül is a Nemzeti Múzeum hivatala jogi úton volt kénytelen intézkedni a kölcsönzött könyv visszaszerzése ügyében.¹⁰² Hasonló, a „kebelbeli” olvasó miatt ennél sokkal kellemetlenebb levélváltás is előfordult a könyvek visszahozatalának kíváncsága miatt. 1911-ben Solymossy Sándor, a Magyar Néprajzi Társaság főtítkára egyenesen sértőnek érezte, hogy Erneyei

99 NMI 4/1913, 3/1913.

100 NMI 80/1914.

101 LAMBRECHT 1920, 170–171.

102 NMI 134/1913, 102/1915.

József segédőr tíz hónap elteltével ma is szabályosnak tekinthető – a kölcsönzött könyveket, azok kölcsönzési idejét felsoroló, a könyvtár nem nyilvános jellegére hivatkozó – hivatalos udvarias-sággal, ám a jogi behajtást is megemlítő levélben felszólította őt könyv visszahozatalára. Nyilván- való, hogy a felszólítást megelőzte már szóbeli kérés, amire a válasz a ma is időnként elhangzó „nekem van szükségem rá” lehetett. Az indulatos Solymossy méltóságán alulinak érezte a „nem iktatott levélben” történő okvetetlenkedést egy általa „illetéktelen közegnek” minősített alkalma- zott részéről, s egyenesen Semayer osztályigazgatóhoz fordult, merthogy neki „kikölcsönzött könyvek ügyében csupán a könyvtárossal és az osztályigazgatóval lehet dolga”. Így azután való- ban iktatott ügy lett a könyvkölcsönzésből. A válaszlevélben a Semayer éppen helyettesítő Bátky Zsigmond hasonló indulattal utasította vissza Solymossy epés megjegyzését: „A levele végén foglalt interpellációja egyéb pontjaira nem válaszolunk, miután az osztály belső életére és igaz- gatására vonatkozólag a Nemz. Múzeumon kívül álló embernek beavatkozását teljességgel illetéktelennek tartjuk.” Ami az ügy érdemi részét illeti: egyrészt elmagyarázta, hogy Ernyei joga- san járt el, mert a könyvtáros (Beluleszko Sándor) tudott a felszólításról, másrészt megerősítette, hogy „a népr. oszt. könyvtára kézikönyvtár, amely elsősorban az osztály tisztviselőinek haszná- latára van rendelve”. Még azt is megtette, hogy leírta, milyen munkálatokhoz (könyvszerkesztés) volt szüksége a beosztottnak a könyvekre. Valószínű, hogy a tyúkper Bátky óhajának megfele- lően „kölcsönös meglegedésre való elintézésel” végződött.¹⁰³

Nem szoltunk még a könyvtár első világháború előtti elhelyezéséről. Sajnos nem ismerjük a könyvtár iparcsarnokbeli elhelyezésének körülményeit, de úgy látszik, itt is önálló helyiséget kapott a könyvtár, s ugyanúgy alkalmatlan és szűkös lehetett a könyvtártér is, mint ahogy alkal- matlan volt múzeumnak maga az egész épület is. Az bizonyos, hogy a másfél évtized könyvgya- rapodását nem követte a könyvtártér bővülése; halvány utalásokból feltételezhető, hogy a könyv- állványokon dupla sorban tudták csak elhelyezni a gyűjteményt. Ezért folyamatosan foglalkozott a fenntartó és a múzeum vezetése is a Néprajzi Tár elhelyezésének kérdésével.

A VKM felszólítására 1911-ben készítette el Semayer Vilibáld azt a múzeumépület-tervezetet, amelyet a Dohány u. és a Károly körút sarkán álló üres telekre képzeltek el.¹⁰⁴ A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóságának készült felterjesztésében egy nagyszabású, a Néprajzi Múzeumra ala- pozott tudományos intézet építési tervét vázolta fel. Bár a szakmai tervet csak 1915-re érlelte meg magában, már az ekkor elképzelt épület funkcionális tereiben is felsejlik az az „Országos Ember- Néptani Intézet” működése, ahol egy múzeumba alapozva egységben valósult volna meg a néprajzi oktatás és ismeretterjesztés is.

E tervzetben külön nem szól a könyvtár gyűjtőköréről, de komoly tudományos igénybevételt – s mondhatni, a széles körű nyilvánosságot is – feltételező könyvtárhelyiségeket is tervezett. A nagyszabású, 45 ezer négyzetméteres épületben az alábbi impozáns könyvtári és közönség- szolgálati tereket képzelte el:

1. könyvtár (repositorium)	200 m ²
2. nagy olvasóterem	200 m ²
3. három kis olvasóterem, összesen	150 m ²

Vagyis a könyvraktár mellett nagy forgalmú közönségszolgálati olvasóterem és elmélyült ku- tatásra alkalmas kisebb tudományos olvasótermek szerepeltek szakmai elképzelésében. S ehhez még hozzátehetjük, mert még ma is korszerű megoldás lenne, hogy a nagy forgalmú könyvtári olvasóter mellé került volna a nyilvános kutatásra alkalmas fényképnéző terem s a száz évvel ké- sőbb is kevés helyen létező tárgytanulmányozó helyiség, valamint ide képzelte el a „fonogramo- zó” tereket is. S ezt az egész kutatási-közönségszolgálati épületrészről egy külön őrzött ruhatári rész szolgálta volna.¹⁰⁵ Hogy mennyire hosszú távra oldotta volna meg a tervezet a múzeum könyvtárának elhelyezését, mai adattal érzékeltethetjük: most a könyvtár teljes tere (raktár és olvasóterem) összesen 415 négyzetméter, amelyből csak 68 négyzetmétert foglal el az olvasóte- rem. A mostani közönségszolgálati olvasói tér nem nagyobb, mint a Semayer által megálmodott kis kutatói olvasótermek egyike.

Az első világháborút követő évek

A múzeum könyvtárának Jankó János által megindított folyamatos tervezését, fejlődését teljesen visszavetette

103 NMI 104/1911.

104 SZEMKEŐ 1997a. 74.

105 NMI 81/1911.

az első világháború, a háborút követő politikai események miatti személyi változások sora, valamint az, hogy az Iparcsarnok épülete az 1920–1922-es években viharkárok miatt használatra teljesen alkalmatlanná vált.

Az első világháború négy évében – ha nem is könyvgyarapodásban, de – a könyvtár életében mégis folyt némi előremutató munka. Amikor a háború kitörésének hírére a múzeum biztonsági okokból bezárt, s csak az irodákat tudták fűteni, és a tárgyakkal nem tudtak érdemben dolgozni, ismét nekiálltak a könyvtár (gyaníthatóan 1906 előtt be nem fejezett) rendbetételének, revíziójának. 1914 őszén ezt írták: „mi többiek a könyvtár és fényképtár katalógusának revíziójával vagyunk elfoglalva”¹⁰⁶, majd folyamatosan minden évben szerepel a munkákról szóló beszámolókbán a könyvtárban végzett revíziós munka, s végre 1916-ban befejeződött maga a revízió (könyvelle-nőrzés), s megkezdődött a katalógus szerkesztése.¹⁰⁷ A revíziós munka lezárására, vagyis a hiányok megállapítására, törlésére és a korábban elkezdett fölőspéldány-kivonásra azonban ismét nem került sor, mert „Schmidt Tibold eltávózása óta (bevonult) azonban [...] a további munka ezidőtájt szünetel, különösen azon oknál fogva is, hogy a könyvtár helyiségében uralkodó nagy hideg miatt a helyszíni szemle különben is lehetetlen lenne.”¹⁰⁸ Így a könyvtárban elvégzett harmadik állományrevízió is befejezetlen maradt, de a „néprajzi osztályt nem érdekli könyveknek kiiktatása” még így is tetemes könyvkivonást jelentett. A négy évig tartó háború alatt a látszat-munkán kívül más veszteség nem is érte a könyvtárt.

Szerencsére a Tanácsköztársaság könyvkollektivizálási lendülete sem érte el a Néprajzi Tár könyvtárát. Csak azt tudjuk, hogy ide is eljutott a Tanácskormány Közoktatásügyi Népbiztosságának begyűjtendő és átfűsülendő könyvtárakat felmérő kérdőíve, amelynek megválaszolását nem siették el a Néprajzi Tár munkatársai, csak 1919. július 15-én küldték el az adatszolgáltatást. (Maga a felmérőív nem maradt fenn.¹⁰⁹) Ekkor már nem volt ideje a könyvtárügyi politikai biztosnak semmilyen intézkedésre. Politikai okokból váltás történt a Néprajzi Tár vezetői posztján, 1919 októberében felfüggesztették Semayer Vilibáldot, majd a vizsgálat lefolytatása után, 1920 márciusában nyugdíjazták. Helyére visszahelyezték az osztályról 1909-ben távozott Bátky Zsigmondot, aki 1919 októberétől miniszteri biztосként, majd 1922-től kinevezett igazgatóként irányította a Néprajzi Tár munkáját 1934-ig, nyugdíjba vonulásáig. Az őt személyesen ismerő életrajzírója, Gunda Béla igazi könyvtárhasználó szobatudósként jellemzi Bátkyt: „[...] azok közé az elmék közé tartozott, akik számára a múzeum pótolta a külső világot. A Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben, könyvtárában fehér munkaköpenyében mindig úgy jelent meg, mintha laboratóriumi küszöböt lépett volna át. Megnézett néhány tárgyat, fellepozott egy-egy folyóiratot, könyvet, apró céduláira feljegyzett valamit, s már vonult is vissza dolgozószobájába. Napjai jelentős részét olvasással töltötte.”¹¹⁰ Személyében ismét egy, a könyvtárt is szemmel tartó vezető került a Néprajzi Tár élére. Átrendeződött a tár munkatársi gárdája is; a könyvtárrosszakmában bibliográfusként ismert Sztripszky Hiador még 1918-ban nemzetiségi ügyekkel foglalkozó miniszteriumi tisztviselő lett, a betegeskedő Mészáros Gyula 1921-ben nyugdíjba vonult, s 1921-ben meghalt a fiatal Schmidt Tibolt.

„Az első világháborúig a könyvtár fejlődése elég egyenletesnek mondható, ettől az időtől kezdve azonban határozott visszaesés mutatkozik” – értékeli Balassa Iván a könyvtári gyűjtemény két világháború közötti korszakát.¹¹¹

A könyvtár két háború közötti gyarapodásáról évekre lebontott pontos statisztikai adatsort sajnos nem tudunk prezentálni. (Mind a publikált, mind a létező iratforrásokban vannak kisebb-nagyobb időintervallumot átfogó rések, a beszerzési forrás jelölésének hiátusai, a leltárkönyvek pedig a többször említett „első számra való bevételezés” gyakorlata miatt nem adnak pontos számszaki adatokat.) A fellelhető adatok alapján a könyvtár dokumentumgyarapodása mindenképpen elérte (inkább meghaladta) az alábbi mennyiségeket: vétel útján beszerzett mű: 621 darab, cserében kapott mű: 2485 darab, ajándék 2767 darab, összesen: 6244 darab. Könyvtári statisztikai átlagszámítással pótolva a hiányzó időintervallumokra eső gyarapodást, nagyjából azt mondhatjuk, hogy a könyvtár mennyiségi növekedése a két világháború között hat-hétezer dokumen-

tum lehetett. A leltárkönyvek numerus currens szerinti vezetése a 12.347 leltári számot rögzíti 1944. augusztus 23-án. Az adatok alátámasztják a ké-sőbbi negatív ítéletet. Tény, hogy amíg a század első másfél évtizedében közel hétezer dokumentummal gyarapodott a könyvtár állománya, az 1917 és 1945 közötti években majdnem kétszer annyi idő alatt gyarapodott hasonló mennyiségű könyvvel, folyóirattal a gyűjtemény. Azaz

106 NÉ 15. évf. 1914. 3/4. sz. 311.

107 NÉ 17. évf. 1916. 1/4. sz. 167.

108 NÉ 17. évf. 1916. 1/4. 168.

109 NMI 90/1919.

110 GUNDA 1978. 18–19.

111 BALASSA 1952. 54.

ebben az időszakban nem tudták beszerezni a frissen megjelent hazai s különösen nem a külföldi szakirodalmat, s megszakadt fontos folyóiratok, sorozatok beszerzése. A könyvek piaci jelenléte idején elmulasztott beszerzés azzal jár, hogy fontos kiadványok későbbi pótlására vagy soha nem szakítható ki pénzforrás, vagy csak nagyon drágán kerülhet rá sor.

A múzeum könyvtára szisztematikus gyarapításának hiányát elsősorban – mint annyi más állami forrásból fenntartott intézménynél e korban – a szűkös anyagi viszonyok okozták. A korszak több ezer kötetes könyvgyarapodásában a vásárolt könyvek mennyisége alig haladta meg a félezetet; ez azt jelentette, hogy voltak évek, amikor tíz-húsz kötetnél is kevesebb dokumentumot vásároltak, vagyis még a kurrens folyóiratok többségét sem tudták megvenni.

A korszakban a bevételezett könyvek mennyisége közvetlenül a háború utáni gazdasági krízis idején, az 1920–1922-es években a legalacsonyabb, mondhatni elenyésző. Ennek oka azonban nem csak a pénzhány volt. Bátky Zsigmondnak, az új osztályigazgatónak a múzeum minden területén a munkaszervezésben nem jeleskedő Semayer után maradt „teljes rendetlenség” felismerésének feladatával kellett szembenéznie. „A háborút és a román intervenciók támadást baj nélkül átvészelő gyűjtemény teljes rendbetétele hárult legelső feladatként a megfigyeltkezett létszámú munkatársakra. A raktárak rendezése, kitakarítása, tárgyazonosítás, selejtezés, a raktári cédulák szakcsoportok szerinti szétosztása, új katalógizálás, restaurálás és a kiállított óriási anyag egy részének átrendezése évekbe telő munkát jelentett. Ehhez a munkához kapcsolódott a könyvtár állományának revíziója, bővítése, a fotólaboratórium és restaurátorműhely felszerelése valamint házinyomda létesítése, aminek révén 1924–1925 között a Magyar Népművészet sorozat 11 füzetét jelentették meg.”¹¹² S mindehhez járult Bátky azon törekvése, hogy a tűzveszélyes Iparcsarnok helyett biztonságos múzeumépületért harcoljon. S ekkor következett be a nem is annyira váratlan, mint nem kívánt fordulat. 1921-ben rongálta meg egy vihar először az Iparcsarnok épületének tetejét, majd egy 1922. nyári vihar betörte az épület ablakait. A tárgyak mentése bizonyára fontosabb volt minden tervszerű gyűjtésnél, s még inkább a könyvtárral való foglalkozásnál. Két névhez köthető könyvkupacról tudunk, ami ki volt téve a beázásnak. „Ponyvákkal letakart garmadákbán” álltak Herrmann Antal nemrégiben behozott újabb könyvei és Nagy Miklós hagyatéka.¹¹³ Szerencsére a Nagy Miklós-féle könyvek legértékesebbjét már előtte bevételezték (Az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* német nyelvű sorozatát; ltsz.: 7.043). Ezekkel a könyvekkel már csak az újabb költözés után foglalkoztak, s mint „régibevételezetlen ajándékok” kerültek leltárba.

1920–1921-ben mégis volt két nagyobb könyvtári gyarapodás, amelyet ezer gond és baj között is bevételezték. A párizsi béketárgyalásokra való előkészületi időben neves magyar értelmiségiek részvételével megalakult a „Magyarország területi épségének védelmi ligája” elnevezésű civil szervezet, amely azt a célt tűzte ki, hogy Magyarországot és népeit politikai, történelmi, statisztikai, földrajzi, néprajzi, nyelvi stb. szempontok szerint rövid idegen nyelvű tanulmányokban a külfölddel megismertesse, s ezzel is befolyásolja a béketárgyalásokon részt vevő politikusokat. 1921-ben a Néprajzi Múzeum könyvtára is megkapta a Védőligák Szövetsége szinte valamennyi megjelentetett brosrúját, s ezeket be is vételezték. Összesen húsz füzet jelent meg magának a ligának a kiadásában, közöttük a történészek körében ma is számon tartott, Teleki Pál és Cholnoki Jenő szerkesztette *Magyarország gazdaságföldrajzi térképe* és az *Ethnographical map of Hungary*, de ezenfelül a liga terjesztett kiadói jelzés nélkül megjelent propagandakiadványokat is. A könyvtárnak a liga ajándékaként megküldött 43 darab brosrú (ltsz.: 6.556–6.598) szerzői között többek között Gálóczy Árpád, Domanovszky Sándor, Jancsó Benedek, Melich János, Karácsonyi János, Gerevich Zoltán szerepel. A trianoni döntés következménye volt viszont, hogy 1922-ben a Magyar Királyi Belügyminisztérium kiadói remittendájából a nagyobb könyvtáraknak szétosztotta a Monarchia utolsó évtizedében készült magyarországi vármegyék hivatalos névjegyzékeit. A 64 volt vármegye névjegyzékéből 54-et kapott meg a Néprajzi Múzeum (ltsz.: 6.930–6.984).

A másik nagy könyvbevételezés egy olyan hagyatéka, amelyről bizonyára szívesen lemondott volna a Néprajzi Múzeum könyvtára. 1910-ben került díjas gyakornoknak *Schmidt Tibolt* (? –1921. április 15.) tanárjelölt a Néprajzi Múzeumba. A románul jól tudó fiatalember erdélyi gyűjtőutakon vett részt, és éppen csak megkezdte néprajzos pályafutását, amikor 1914-ben behívták katonának, s a romániai fronton tolmácsként szolgált. Leszerelése után, 1918-ban vette át a könyvtár kezelését (egyszermind a Magyar Néprajzi Társaság könyvtárnoka is lett). 1921-ben elhunyt, s személyében egy ígéretes néprajzos munkatársat veszített el a Néprajzi Múzeum. Legfőbb vagyona könyvtára volt, s talán özvegyén kívánt a múzeum vezetése segíteni azzal, hogy könyvhagyatékát

112 SELMECZI KOVÁCS 1989. 14.

113 NÉ 20. évf. 1927. 3/4. sz. 124–125.

megvásárolták. A 243 könyvért ötezer koronát fizetett a múzeum (Ists.: 6.623–6.865). S azt mondhatjuk, bármi is volt a hagyaték megvásárlásának indoka, megérte. A könyvhagyaték jelzi, hogy egy lelkes fiatal kutató saját korában milyen szakkönyveket tartott érdemesnek elhelyezni saját „jövendő” könyvtárában a történelem, a mitológia, a meseirodalom vagy a nyelvészet témaköréből. (Szerény anyagi eszközökből körülbelül a 20. század első két évtizedének irodalmát tudta megvásárolni.) Ugyanakkor a hagyatékból kitűnik az is, hogy Schmidt Tibolt az erdélyi és a román területek kutatására készült fel – talán származása is ide kötötte –; hézagpótló munkákat hagyott hátra könyvtárában az erdélyi és a román etnikai irodalom, valamint e terület helyismereti anyagában is. Könyvhagyatékának fele román nyelvű. Ennyi román nyelven megjelent szakirodalmat eddig összesen nem szereztek be a könyvtár számára, s 1945-ig nem is került be még egyszer ennyi román nyelvű irodalom, mert a romániai könyvtermés hivatalos vásárlásának gátlat vetett a trianoni határok nyomtatványbehozatali és postai korlátozása. A hagyaték tartalmán kívül könyveinek kezelésében is egy fiatal, könyvtárosszívű kutató megható könyvszeretetét fedezhetjük fel könyveinek otthoni kezelésében: szinte kivétel nélkül saját kezű tulajdonosi bejegyzéssel látta el könyveit.

Schmidt Tibolt pontos életkorát nem sikerült felderíteni, csak azt tudjuk, hogy fiatalon hunyt el, maradandó munkássággal nem járulhatott hozzá a néprajztudományhoz. Az általa gyűjtött tárgyakon kívül néhány könyvrecenzió, egy tanulmánya,¹¹⁴ a háború előtt megkezdett román népköltészeti kutatási témájának első publikációja¹¹⁵ és a párizsi békedelegáció számára készített térképe¹¹⁶ tartotta fenn nevét. Egy műve viszont abban a figyelemben részesült, hogy a szocialista korszakban „zárolt” könyvvé minősítették.¹¹⁷

A fiatal kutató könyveinél mennyiségében és tartalmában jóval jelentősebb könyvtár „szakadt a Néprajzi Tár nyakába” éppen 1921-ben, a múzeum ellehetetlenülésének évében. Itt azonban ismét vissza kell tekintenünk egy, a Néprajzi Múzeumon kívüli néprajzi egyesület, a Folklore Fellows Magyar Osztályának előtörténetére.

A Folklore Könyvtár, avagy a Fock-gyűjtemény

1907-ben K. Krohn, A. Oldrik és C. W. von Sydow kezdeményezésére alakult meg Helsinkiben a folklórkutatók szövetsége (*Folklore Fellows*, *Folkloristischer Forscherbund*, *Fédération des Folkloristes*) azzal a céllal, hogy a kutatók számára az egyes országok népköltési, népszokás- és néphit-anyagát hozzáférhetővé tegye. Elképzelésük az volt, hogy a nagy gyűjteményekről jegyzékeket készítenek, s azt valamely nemzetközi nyelven kiadják. A Folklore Fellows magyar osztálya azonban csak 1911-ben, a Folklore Fellows folyóiratának, a *Folklore Fellows Communications* első számainak megjelenése után jött létre, Sebestyén Gyula elnökletével, részben önállóan tevékenykedő társadalmi szervezetként, részben a Magyar Néprajzi Társaság szakosztályaként. Sebestyén Gyula és a Folklore Fellows magyar osztályának titkára, Bán Aladár nagyszabású tervet és útmutatót dolgozott ki a magyar folklór anyagának összegyűjtésére. Sebestyén Gyula mint a Magyar Néprajzi Társaság főtítkára, alelnöke, majd mint elnöke s egyszersmind az *Ethnographia* szerkesztője fáradhatatlanul szervezte s buzdította a fiatalokat és a vidéki kutatókat, tanárokat, a közép- és

főiskolás ifjúságot a magyar folklór akkor még fellelhető, szájhagyományként fennmaradt kincseinek felgyűjtésére.¹¹⁸ E társadalmi szervezőtevékenység mellett a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának (OSZK) igazgatóóreként módja és lehetősége volt arra, hogy kijárja azt a lehetőséget is, hogy megkezdődjön a folklór magyarországi adattárának kiépítése. Ez az adattár egyrészt a magyar könyvészetben már publikált adatok kicédulázásán (szisztematikus bibliográfiai munka), valamint a Folklore Fellows magyar szakosztályában végzett gyűjtések adattárba helyezésével jött volna létre. Elérte, hogy 1917-ben Jankovich Béla miniszter a Magyar Nemzeti Múzeum kebelében, az Országos Széchényi Könyvtár részlegeként egy új „folklore-osztály” megszervezését engedélyezte,¹¹⁹ amelynek természetesen Sebestyén Gyula lett a vezetője, miután a bibliográfiai cédulázás munkálataira „Segítségére 1916-ban egy szakdíjnak ren-

114 SCHMIDT Tibolt: Adalékok a hazai oláh-ság temető-kultuszához. Néprajzi Értesítő 15. évf. 1914. 1/2. sz. 132–161.

115 SCHMIDT Tibolt: A hazai oláh-ság Kolin-da-költészete. 1. Budapest, 1913. Fritz.; Ists.: 5.872.

116 SCHMIDT Tibolt: Az új Európa politikai térképe. 1: 5,250,000. Budapest, 1920. Magyar Földrajzi Intézet.

117 SCHMIDT Tibolt: Az erdélyi oláh kérdés és Nagy-Románia. Budapest, 1920. Pfeifer biz., Terminus ny. /Erdélyi magyar székely szövetség könyvtára./; Ists.: 6.616.

118 KÖSA 2001. 144; 1989. 43–51.

119 ETHNOGRAPHIA 28. évf. 1917. 1/3. sz. 152.

deltetett ki, ki a nyomtatványi osztály folkloristikai anyagának egy külön felállítandó folklore-katalógus számára való kicédulázásával kezdte meg munkásságát s folytatta ezt, valamint a gyűjtés megindulásával beérkező s vásárlás útján beszerzett anyag feldolgozásával mindaddig, míg 1919-ben el nem távozott intézetünkől.¹²⁰ S ami itt és most érdekes számunkra, hogy az adatok gyűjtésén kívül az új folklore osztály megszervezését új néprajzi könyvtár alapításával kezdte meg Sebestyén Gyula. Így egy időben azzal, hogy pártolta a Magyar Néprajzi Társaság könyvtárának átadását a Néprajzi Tár könyvtárának, attól egy különálló, az Országos Széchényi Könyvtáron belüli új néprajzi könyvtár megteremtését indította meg. E tényezők együttállása azt a gyanút kelti, hogy Sebestyén Gyula egy saját maga által vezetett – a Néprajzi Múzeum szervezetétől teljesen független – új, önálló néprajzi intézmény létrehozását képzelte el. Ez volt tehát a harmadik néprajzikonvntár-alapítás. A Folklore Könyvtár nem hosszú könyvgyűjtés eredményeként, hanem egyszeri vásárlással jött létre. Sebestyénnek, amint zöld utat kapott a Folklore Osztály megszervezésére, sikerült könyvtár vásárlására is pénzt szereznie, nem is keveset. Még 1917-ben 24 ezer koronáért megvásárolt egy 2700 tételből álló könyvmennyiséget.¹²¹ Ezt az összeget a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium biztosította az Országos Széchényi Könyvtár folklore osztályának. Az akció során megvásárolt külföldi néprajzi szakirodalom nem egy kutató magánkönyvtára, nem egy, a háború miatt megszűnt folkloristikai intézmény gyűjteménye, hanem egy nagy könyvkereskedés tematikus katalógusban felkínált teljes könyvanyaga volt.

Gustav Fock (1854–1910) 1879-ben alapította meg Lipcsében később nevéssé vált antikváriumát. Az egyre bővülő könyvescég a századforduló után már könyvkiadással is foglalkozott, s könyvkereskedését a tudományos könyvek egyik legnagyobb német exportőreként, kiterjedt bizományosi hálózatot működtető könyvesvállalkozásként tartották számon. 1885-től kiadott antikvár katalógusai közkézen forogtak a német nyelvterülethez kötődő tudományos intézetekben, annál is inkább, mert ez a kiadó rendszeresen megjelentette az új disszertációk bibliográfiáját. Az alapító halála után a cég egyre erőteljesebben állt rá arra, hogy a kiadási politikájába tartozó természettudományos műveket jelentessen meg és forgalmazzon. (Például 1904-től rendszeresen megjelentetik a kémia újdonságait tartalmazó bibliográfiát.) Elképzelhető, hogy éppen e profilváltás vezetett arra, hogy raktárkészletükből a társadalomtudományi művektől igyekeztek megszabadulni.

Azt, hogy a teljes folklorárúkeszletet megvették-e a Folklore Osztály számára a Fock cégtől, valamint azt, hogy a vételár reális volt-e, vagy sikerült kedvezményt elérni, ma már sajnos nem tudjuk megállapítani. A vásárlásban szerepelt ugyan maga a kereskedő könyvjegyzék is (G. Fock: *Folklore katalógus*; ltsz.: 10.000), ez azonban ma már nem lelhető fel az állományban. Letárlatunkban Sándor István ceruzás bejegyzése – „Hol van?” – utal arra, hogy a bevételezés vagy katalógizálás során történt gyakori használat során a könyvjegyzék „elkallódott”. E sajnálatos hiány miatt ma már nem tudjuk megállapítani, hogy az ún. Folklore Könyvtár kizárólag a Fock-féle vásárlásból állt, vagy egyéb könyveket is sikerült Sebestyén Gyulának gyűjtenie a különállóan elképzelt, „saját” folklorikonvntár számára. Ha volt is olyan elképzelés, hogy a Fock-féle vásárlás csak a Folklore Könyvtár alapját veti meg, s majd rendszeresen gyarapítják, a történelmi idő a fejlesztésre már nem adott lehetőséget.

Sebestyén Gyula 1919-ben „tudománypolitikai elképzeléseiről Szamuely Tiborral és Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztossal folytat megbeszéléseket”¹²² minekutána 1919. március 26-án a Magyar Néprajzi Társaság közgyűlésén elhangzott „A szocializmus és kommunizmus etnológiája” című elnöki beszédében a magyarság pogány kori patriarchátusának kommunisztikus vonásait taglalta. Ilyen előzmények után 1921-ben a direktóriummal való lepaktálással vádolta meg a társaságot vezető, úgynevezett kilences bizottságot.¹²³ Nem csodálkozhatunk, hogy a politikai fordulat után Sebestyént nyugdíjazták, s minden néprajzi alakulat éléről eltávolították, a folklore (Fock) gyűjtemény pedig gazdátlanul maradt az Országos Széchényi Könyvtárban. Ettől a különgyűjteménytől a nemzeti könyvtár is meg kívánt szabadulni, eleddig is úgy tekintették, mint olyan könyvállományt, amelynek csak „ideiglenes otthont” adtak.

1920-ban kezdeményezte az Országos Széchényi Könyvtár, hogy a FF könyvtárt vegye át a Néprajzi Tár. Sebestyén 1920-ban, menesztése előtt még megpróbálkozott azzal, hogy fenntartva a folklorikonvntár különállását, miniszteriális szinten két szobát szerezzen a Néprajzi Tárban a könyvtárnak,¹²⁴ de Bátky Zsigmond, a Néprajzi Tár miniszteri biztosa határozottan kiállt amellett, hogy csak átvétellel fogadja be a gyűjteményt; úgy vélte, semmi értelme egy külön kezelendő vagy

120 JELENTÉS 1913/1923. 44. – Az Országos Széchényi Könyvtár jelentésében.

121 ETHNOGRAPHIA 29. évf. 1918. 1/4. sz. 179.

122 DIÓSZEGI 1972. 20.

123 ETHNOGRAPHIA 30/33. évf. 1920/22. 159.

124 NMI 131/1920.

bárhol másutt létesülő néprajzi könyvtárnak. Helyet azonban még így sem tudott adni ekkora könyvanyagnak az Iparcsarnokban, de megtalálta a megoldást.¹²⁵ Ugyanebben az időben készítette el pénzügyi tervezetét a Néprajzi Osztályon sürgősen végzendő munkálatokra, amelyben az 1920–1921-es évre százezer koronás rendkívüli javadalmat kért előirányozni. A rendkívüli dotációban a kiállítási költségek mellett a folklórkönyvtár beletárolására (cédulaanyagra, leltárkönyvre és a legszükségesebb könyvkötészeti kiadásokra hétezer koronát tervezett. (Az összegek nem értékelhetők, mivelhogy napi inflációs koronáról van szó.) A szeptemberben jóváhagyott költségvetésben ezt a tervezetet elfogadták, a pénzt a gyűjtemény átvételi munkálataira is megkapta.¹²⁶ Ezután 1921. január 11-én a FF könyvtárt átadták a Néprajzi Tárnak, amelynek a múzeumi helyszűke miatt külön helyiséget béreltek a VI. kerületi Munkácsi utcai állami gimnáziumban, „hogy a beletároláshoz felállítható legyen”. Itt azonnal fűtési gondok merültek fel, s ismét pótköltségeket kellett igényelni; a téli hónapokra 150 koronát kérvényezett a múzeum vezetője, de csak 1921. februárban kapta meg a pénzre a miniszteri engedélyt.¹²⁷ De a könyveknek a könyvtári gyűjteménybe integrálására egy-két évig még nem volt mód, a bérlemény sem volt sokáig fenntartható, bizony átkerült ez a könyvanyag is a folyamatosan beázó Iparcsarnokba, majd onnan tovább 1924-ben a tisztviselőtelepi Szent László Gimnázium épületébe, ahova végre az Iparcsarnokból az egész múzeumot elhelyezték. A folklórkönyvtárnak – egyáltalán a folklórgyűjtés és -dokumentáció ügyének – drasztikus miniszteri döntéssel a Néprajzi Tárhoz helyezése még évekig nem jutott nyugvópontra a néprajzos szakmai közéletben. Érdekes, hogy nem Sebestyén Gyula volt az, aki kifogásolta a folklórkönyvtárnak a múzeumhoz csatolását, ő továbbra is rendszeresen ajándékozott könyveket a könyvtárnak. Egészen más ügy hordalékaként, a Magyar Néprajzi Társaság részéről érte támadás a Néprajzi Múzeumot a folklórkönyvtár miatt.

1926–1927-ben a Magyar Zoltán és munkatársai által kidolgozott tudománypolitikai reform tervei kapcsán zajlott le a néprajztudomány két világháború közötti legnagyobb szakmai vitája, amely a Sebestyén által tervezett központi folklórchívum elhelyezésének kérdésében zajlott egyrészt Solymossy Sándor, a Magyar Néprajzi Társaság alelnöke, az *Ethnographia* szerkesztője, másrészt a Néprajzi Társaság teljes körű gyűjteményezési feladatát képviselő Bátky Zsigmond és Viski Károly között az *Ethnographia* és a *Néprajzi Értesítő* hasábjain.¹²⁸ A vitában pró és kontra mindkét fél – helyzeteket, körülményeket nem mérlegelve – bőven érvelt a folklór könyvanyag sorsával s állapotával. Solymossy azt állította, hogy a múzeum új épülete kint van a város szélén, ahol a Fock-könyvtár is „használatlanul tengődik”, a folkloristák nem tudják használni. Ez a kitétel oly mértékben igaztalan vád volt, hogy Bátky válaszában részletesen leírta, mi történt pár év alatt a könyvekkel. Cikkéből kicsit bővebben idézünk: „Az ú.n. Fock-féle folklore-könyvtárról részletesebben kell szólnom. Ezt a Sebestyén Gyula igazgató úr Folklore-osztálya számára vásárolt, 17 ládát megtöltött könyvtárat Haller [Gyula] közoktatásügyi miniszter úr döntése 1920-ban a Néprajzi Múzeumnak juttatta. Minthogy akkor helyszűke miatt az Iparcsarnokban felállítani teljességgel nem tudtuk, megtehettem volna, hogy jobb idők reményében továbbra is a ládákban hagyom [...] Ehelyett Czakó min. tanácsos, Pintér főigazgató és Finály igazgató urak jóvoltából, a Munkácsy-utcai állami gimnázium épületében biztosítottam számára helyiséget, ott polcokra rakattam, s hogy a folklorista kutatók használhassák, rendezésükkel és leltározásukkal megbíztam Mészáros Gyula félig folklorista kollégánkat. Ő azonban hamarosan más, múzeumon kívüli szolgálati beosztást kapott, s így a könyvtár gazdátlanul maradt. Ekkor új munkaerőről kellett volna gondoskodnom [...]” Csakhogy a fűtetlen Iparcsarnokban a beázás elől kellett a tárgyakat menteniük. „Kapóra jött tehát az a 100.000 K, melyet múzeumunk átrendezési munkálataira Czakó miniszteri tanácsos úr szívésségéből kaptunk. Ebből 7000 K-t szántam a könyvtár rendezésére s Fejérpataky főigazgató úr „örömmel értesített”, hogy ennek íyetén felhasználásához a miniszter úr is hozzájárult. Ekkor, ha jól emlékszem, Solymossy tanácsára, szerény tiszteletdíj mellett Szendrey Zsigmond tanár úr, tehát egy ily munkára kiválónak jelzett folklorista, volt szíves vállalkozni a könyvtár rendezésére. Nagy buzgósággal hozzá is fogott a munkához, de időközben másnemű elfoglaltsága miatt, az osztályozáson és leltározásra való előkészítésen, sajnálatomra, túl nem jutott. A következő évben, 1921. november 30-án, a könyvtárt kénytelen voltam az Iparcsarnokba szállíttatni. Innen 1925 tavaszán mai helyiségünkbe költöztettük, s ezernyi dolgunk mellett is módot találtunk arra, hogy hivatalos órákon kívül könyvtárunk állományába beletároljuk, s a kutatóknak használhatóvá tegyük (ez Bartucz kollégánk érdeme). A múzeum tehát, életének talán legnehezebb korszakában az

125 NMI 84/1920.

126 NMI 86/1920.

127 NMI 5/1921.

128 SOLYMOSSY 1927; VISKI 1927; BÁTKY 1927.

egyfolytában 13 hónapig tartó szakadatlan, fárasztó költözködés közepett [sic!] is, megtette a könyvtár és tudomány érdekében azt, amit megtehetett, pedig Solymossy szerint semmi közö hozzá és a muzeisták nem is használják. E két utóbbira nem válaszolok, de az az állítás, hogy a könyvtár »tengődik« nem felel meg a valóságnak. Hogy maga Solymossy is kölcsönöz belőle, hogy mások is kölcsönöznek, hogy vidéki folkloristáknak is küldünk postán könyveket, naplóink tanúsítják.¹²⁹ S Bátky nemcsak állította, de a 2700 könyv bevételezését valóban csaknem be is fejezték addigra. A Fock-vásárlás könyveinek bevételezési dátuma 1924. július 10.–1928. január 31., a könyvek folyamatos leltári számra kerültek (ltsz.: 7.301–10.000).

Azon, hogy a folklórkönyvtár sorsa, tulajdonjoga vitát váltott ki, nem csodálkozhatunk; a néprajztudományban olyan jelentős könyvmennyiségről volt szó, amely ötven százalékkal emelte meg a múzeum könyvtárának addigi darabszámát. A folklórkönyvtár egy olyan könyvblokkot jelent ma is a Néprajzi Múzeum könyvtárában, amely nem valószínű, hogy ilyen teljességgel bármely más európai néprajzi gyűjteményben megtalálható. Ellentétben az általában kutatók nevéhez köthető hagyatékvásárlásokkal, ez a gyűjtemény ugyanis a témakör eladásában járatos könyvkereskedő által egész Európából átvett legenda- és meseirodalom hatalmas gyűjteménye. Valószínű, hogy még az antikváriumot is működtető cégalapító, Gustav Fock válogatta össze a kereskedésben forgalmazott műveket. És értett is hozzá, hiszen a könyvek között szerepel a könyvárus e témakörben használt szakkönyve, a *The Antiquari's books* sorozatban megjelent, Laurence Gomme szerkesztette *Folklore as an historical science* című kereskedői kézikönyv (London, 1908; ltsz.: 7.303). Ennek eladása is bizonyítja, hogy a cég az alapító halála után a néprajzi profilt teljesen felszámolta az üzletmenetből. Antikvár könyveket alig tartalmaz a gyűjtemény, leginkább korabeli (1860–1910 közötti) kiadások találhatók benne. Mégis az egyik legrégebbi könyvünk ebből a vásárlásból származik. Ez egy 14 centiméteres, hártýakötésű, Amszterdamban kiadott, két művet tartalmazó, 17. századi kolligátum, Kenelmus Digby *Theatrum Sympateticum, ofte Wonder-Toneel des Natuurs Vergorventheden* (Amsterdam, 1681, Royen K.) és *Nieuwe Beproeft en wel onderfochte Genees-Middelen* (Amsterdam, 1680, Royen K.) című, holland nyelvű műveit foglalja magában (ltsz.: 9.081). Hogy valóban kurrens volt a vásárolt könyvanyag, bizonyítja az is, hogy a nagy mennyiség ellenére alig-alig lehet találni a könyvekben előző tulajdonosra utaló bejegyzést vagy ex librist, e ritka kivételek közé tartozik: St. Julien *Les avadanans. Contes et apologues indiens* című, Párizsban, 1859-ben megjelent, háromkötetes művének nagyon szép, mívés ex librise (ltsz.: 7.878).

A gyűjtemény tematikáját csak szinonimákkal jellemezhetnénk: a teljes világirodalom legenda-, misztérium-, mitológia-, mese- és főleg „volksagen”, „folk-tales” irodalmát tartalmazza, a szövegközlésektől a filológiai feldolgozásokig (például az antik regék, a Faust, a Roland-ének, a Genováva-legenda, a Grimm-mesék és Shakespeare, és Boccaccio *Dekameronja*, de még a *Kámaszutra* is). A népmesegyűjtemények és -tanulmányok sora pedig a teuton mitológától a főleg németül publikált európai, keleti és afrikai meseirodalomig terjed, néhány orosz művet is tartalmaz, s tekintélyes mennyiség foglalkozik az északi népek meséivel, de nem kívánjuk itt a világ népeit felsorolni. A gyűjtemény túlnyomórészt német nyelvű (tartalmazza például a *Deutsches Sagebuch* sorozatot), szép számú francia nyelvű könyv található benne (például a *Collection de Contes et de Chansons Populaires* sorozat kötetei), de akad benne pár darab spanyol, angol, dán, norvég, svéd és még magyar nyelvű könyv is. A könyvek között nemigen lehetne érdekesség alapján válogatni, a példák felsorolásától eltekintünk. Néhány magyar érdekességet azonban mégis megemlítünk, e művek külföldi könyvársi forgalomban való megléte eladhatóságukat is jelzi. A megvásárolt könyvanyagban megtalálható Brassai Sámuel *Magyar vagy cigányzene?* (Kolozsvár, 1860; ltsz.: 7.724), Bartalus István *Magyar Orpheus* (Pest, 1869; ltsz.: 7.695), Liszt Ferenc *A cigányokról és a cigányzenéről* (Pest, 1861; ltsz.: 7.689), József főherceg *Fundamentum linguae Zingaricae* (Budapest, 1887; ltsz.: 8.153) és Ábrányi Kornél *A magyar dal és zene sajátosságai* (Budapest, 1877; ltsz.: 9.780) című kötete.

A gyűjtemény legfőbb érdekessége, hogy a jelenlegi számolás szerint 232 darab doktori disszertáció téziseit (*inaugural dissertation*) tartalmazza, ami a könyvmennyiség 8,5 százalékát teszi ki, tehát a könyvtár tartalmazza a Fock-cég által összeállított disszertációbibliográfia néprajzi anyagát is. Védési hely szerint leggyakrabban a jénai, a lipcsei, a hallei, a göttingai, az erlangeni, a breslaui, a berlini, a münsteri egyetemek filozófiai, illetve filológiai fakultásai szerepelnek (német nyelven, illetve latinul, de még görögül is megírt disszertációelőzetesekkel). Elemzésük bizonyára érdekes eredménnyel járna, jó szívvel ajánljuk szakdolgozati témának.

---

129 NÉ 20. évf. 1927. 4. sz. 124–125.

1924-től a második világháborúig

Az 1924. szeptemberi, a későbbi Könyves Kálmán körútra való költözés, az 1926-os állandó kiállítás megnyitása után végre elérkezett az idő arra is, hogy Bátky Zsigmond a részint hanyagság, részint kevés munkaerő miatt a múzeumban „felgyülemlett rendetlenségeket” felszámolja. Ekkor került sor a könyvtárban is az újabb (immár negyedik) revízióra. A munka során Bátky most már vezetőként érvényre juttatta a század első évtizedében a múzeum és a Magyar Néprajzi Társaság könyvtárnokaként kierielt könyvtári elképzeléseit, például a duplumozás megszüntetése, sőt kivonása, felajánlása értékesítésre és cserére. Évek munkájával tulajdonképpen ekkor vittek végig először egy teljes könyvtári állomány-ellenőrzést és gyűjteményrendezést (amellyel oly sokat dolgoztak a munkatársak az első világháború előtt, de befejezetlen maradt), ekkor vonták ki végleg az évtizedek során bevételezett duplumokat, ekkor revidéálták először a folyóiratokat, gyűjtötték ki azok beszerzendő hiányait, s ekkor építették ki a könyvtár katalógusrendszerének alapjait. A publikált beszámolókból nyomon követhetők a körülbelül két évig tartó könyvtári munkálatok munkafázisai. Bátky feszített tempót diktálhatott. Az 1927. második negyedévi beszámolóban így írt: „Könyvtárunk revíziója és fényképkatalógusunk további folytatása a berendezési munkálatok miatt lassúbb ütemben haladt.”¹³⁰ Az 1927. év végi beszámolóban ez áll: „Könyvtárunk revíziója jelentékenyen előrehaladt. Könyvanyagunk rendben van, a hiányok megállapítottak s a törzscédulák és utalólapok elkészültek. December végén hozzáfogtunk a folyóiratanyagunk revidálásához.”¹³¹ 1928. első negyedévi jelentés: „A folyóiratok revíziója tovább folyt. 96 f. ir került revízió alá”¹³², a második negyedévben „126 f. ir revíziója készült el, már csupán a magyar folyóiratok vannak hátra”¹³³, s az év végére „Könyvtárunk revízióját teljesen bevégeztük. A hiányok megállapítása után, mely elsősorban a háború miatt elmaradt külföldi folyóiratokra vonatkozik a beszerzések jövőének sorra. Javadalmunk csekélysege azonban csak a legszükségesebb hiányok pótlását engedi meg.”¹³⁴

Tudjuk, hogy Bátky azt az elvet képviselte, hogy a folyóiratokat elő kell fizetni, s nem lehet hosszú távon cserére, ajándékokra alapozni a legszükségesebb folyóiratok beszerzését, s a hiányokat is célszerűbb megvásárolni. A „javadalom csekélysege” az 1920-as években és később sem engedte meg az ilyen nagyvonalú fejlesztést. Sőt, ha a vásárolt könyvek mennyiségét tekintjük, bizony azt látjuk, hogy a további években még a legszükségesebb könyveket sem tudták vétel útján beszerezni. (1926-ban ötvennyolc, 1930-ban öt [!], 1931–1932-ben tizenöt és tizennyolc, 1938-ban tizenhét könyv az éves szaporulat, kivételes év, és bizonyára valami pénzszerzés áll mögötte, amikor 1927-ben 121 és 1935-ben 135 könyvet tudtak vásárolni.) A könyvbeszerzés egy részét, valamint a külföldi folyóiratok előfizetését az 1922-ben az országos múzeumokat, könyvtárakat és levéltárt közös szervezetbe fogó Országos Magyar Gyűjteményegyetem keretében létrehozott Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központon keresztül volt köteles a múzeum könyvtára is intézni.

Bizonyára a költözés utáni könyvtári rendteremtés, valamint a pénzügyi források elapadása irányította a múzeum figyelmét ismét a Magyar Néprajzi Társaság könyveire, s az *Ethnographia* folyóiratért a kiadványcsere keretében a társasághoz beérkező folyóiratokra. Az elhalt és a Néprajzi Társaság új otthonába költöztetett töredék társasági könyvtár beolvasztásának kezdete valóban ezekre az évekre esik, mint ahogy azt már korábban kifejtettük.

A társasághoz érkező folyóiratok rendszeres átadásában történő megegyezés azonban nem lehetett egyszerű. Az 1920-as években az időszakai sajtó megjelenésének és postai forgalmazásának, valamint behozatalának ellenőrzése a Miniszterelnökség sajtóosztályának feladata volt. Bár a lapok tartalma alapján terjesztési betiltást elrendelő intézkedést ritkán foganatosítottak (például IV. Károly király visszatérési kísérletei idején), a volt ellenséges országok területéről hiányosan érkeztek meg még az előfizetett lapok is, s egyértelmű volt a közvéleményt befolyásoló legfontosabb sajtótermékek, az időszakai lapok szabad forgalmának korlátozása az elszakított területek államai részéről. Könyvek, periodikumok esetében „lazább” ellenőrzésre, kevesebb odafigyelésre számíthattak a társadalmi egyesületek, mint a hivatalos intézmények. Egyrészt ezért vált fontossá, hogy a Magyar Néprajzi Társaság hivatalosan is, tagjai által is segítse a múzeum könyvtárának könyvhöz jutását – s

ezen belül is leginkább a kurrens folyóiratok beszerzését. Csakhogy... a gyakorlat korábban is, de ma is azt mutatja, hogy a szerkesztőségek a recenzálásra kiosztott kiadványokat általában a honorárium részeként juttatják az ismertetésre vállalkozó szakembereknek. S ehhez még hozzájárult az a feszültség is, ami a Néprajzi Múzeum és a Magyar Néprajzi Társaság vezetése között a folklór-könyvtár ügyében kialakult. Majdnem egy évtized telt el,

130 NÉ 19. évf. 1927. 3. sz. 119.

131 NÉ 20. évf. 1928. 1. sz. 54.

132 NÉ 20. évf. 1928. 1. sz. 94.

133 NÉ 20. évf. 1928. 2. sz. 95.

134 NÉ 20. évf. 1928. 3/4. 127.

amikorra sikerült elérni, hogy a társaság a beérkező folyóiratokat átadja az immár egységesült egyetlen néprajzi könyvtárnak. Az első nagy átadott folyóirat-mennyiséget 1936 februárjában vételezték be a leltárkönyvbe (95 darab), s ezt követte októberben 141 darab folyóirat, s a átadás gyakorlata, ha nem is hiánytalanul, egészen a második világháborúig rendszeres volt. A folyóiratok átadásának rendszeresítését már a Bártkty az igazgatói székben követő Madarassy László érdeméül tudhatjuk be, aki 1934–1936 között volt a tár vezetője. Ő könnyen egyezkedett az *Ethnographia*–*Népelet* szerkesztőségével, hiszen 1931–1934 között ő szerkesztette a lapot.

A kiadványcsere-kapcsolatok ki- és visszaépítésére s különösen a külföldi folyóiratoknak kiadványcsere keretében történő rendszeres beszerzésére Bartucz Lajos igazgatása (1936–1940) alatt történt intenzív kísérlet. Ő is – mint korábbi megbízott könyvtárnok – behatóan ismerte a könyvgyűjtemény hiátusait. A múzeumban dolgozó tiszteletdíjas vagy ingyenes gyakornokok (például Márkus Mihály, Némethy Endre) – akiket mindig beosztottak könyvtári munkára – állandó feladatává vált, hogy kiadványcsere, hiányzó művek és folyóiratok beszerzése ügyében levelezzenek. Ezekben az években a múzeum iktatókönyveiben tömegesen szerepelnek kiadványcsere-levelek, ezekből csak néhány példa: Ethnografiskog Musej Zagreb (ma Etnografski Muzej), Schweizerisches Geschellshaft für Volkskunde Basel, Szentpétervári Tudományos Akadémia, Tucuman publications, Philadelphia, Heidelberg és Lund egyetemei, a *Studia Fennica*, *Virittää* folyóirat szerkesztősége, Finnország stb. A csere fellendítéséhez azonban „csereképes” kiadvány is szükséges. Bartucznak sikerült az 1935-ben teljesen önálló lappá vált *Néprajzi Értesítő* oldalszámát majdnem megháromszoroznia, 1937-től két összevont füzetben jelent meg. Mint beszámolója is mutatja, a kiadvány bővítésében annak könyvtári csereére történő alkalmasságával is érvelhetett Zichy István főigazgatónál. „Folyóiratunk megjelenése nem csak tisztviselőink tudományos munkálkodhatására, hanem pusztuló néprajzi kincseinknek a jövőbeli tudományos kutatás számára való megmentése a hazai és nemzetközi kutatók számára való közzététele, könyvtárunk részére pedig anyagi erőnket felülmúló s a kutatásokban nélkülözhetetlen szakkönyveknek, monografiáknak és folyóiratoknak csere útján való megszerezhetése szempontjából is rendkívüli fontosságu. Ily módon vált lehetővé, hogy könyvtárunkat 7000 P értéket megközelítő könyv és folyóirat anyaggal gyarapíthattuk. A folyóirat kiadásának költségei tehát a múzeum számára más úton busásan megtérültek. [...] Állandó törekvésünk, hogy cikkeink idegennyelvű kivonatainak minél terjedelmesebbé tétele által a magyar néprajzi eredményeket a nemzetközi tudományosságba belevigyük. Ezért sikerült cserét létesítenünk több olyan külföldi folyóirattal is, amelynek értéke és terjedelme sokszorosan felülmúlja az »Értesítő«-ét.”¹³⁵ Az igazgató nem túlzott, a kiküldött új szerkesztési elveken nyugvó (rengeteg könyvismertetést közöltek) *Néprajzi Értesítő* hozadéka volt, hogy míg a korábbi években a kiadványcsere mennyisége maximum száz kötet volt évente, 1937-ben már 445, majd 1938-ban 699 kiadvány érkezett a könyvtárba csereként. 1939-ben még a könyvtári szaporulat jelentős részét tette ki a kiadványcsere, majd a szépen induló cserekapcsolatok a háború kitörése után ismét beszűkültek, mert ismét életbe lépett a háború esetén elrendelhető kivételes intézkedéseknek a sajtóra vonatkozó előzetes cenzúrája, amely kiterjedt a postai szállítás ellenőrzésére is.

1939-ben került a múzeumba dr. Krompecher Bertalan főiskolai gyakornok (később Korompay Bertalan néven ismert finnugrista néprajztudós), aki a könyvtár kezelésének feladatát kapta. Ő az ajándékok révén történő könyvgyarapodást kívánta fellendíteni. A *Néprajzi Értesítő*ben *Néhány szó a Néprajzi Múzeum könyvtáráról* címmel felhívást tett közzé, amelyben a magyar néprajzi irodalom könyvtárnak való ajándékozására buzdított: „Ha valamely tudománra, hát a néprajzira igazán elmondhatjuk, hogy semmiképpen nem lehet meg, mihelyt magasabb célok felé törekszik, összehasonlító vizsgálódások, irodalmi tájékozódások, anyagismertető leírások, egyszerűen könyvek nélkül. De a külföldi könyvek beszerzése még hagyján! Vannak közelebbi és sürgősebb feladataink is. Ilyen mindenekelőtt népi műveltségünk emlékeinek megmentésével kapcsolatban az arról szóló magyar néprajzi irodalomnak a lehetőség teljes egybegyűjtése és számontartása.”¹³⁶ Ezért kéri a folyóirat olvasóit, cikkíróit, mindenkit, hogy adományozzanak könyveket a könyvtárnak, különösen a kevésbé hozzáférhető helyen, vidéki vagy külföldi folyóiratokban, vagy nem néprajzi tárgyú könyvekben megjelent publikációkat. „A könyvtár-gyarapításnak ez az önkéntes előmozdítása magános támogatók részéről nem jelent túl nagy áldozatot, de nagy hasznót jelent a magyar néprajz ügyének. 1. Elősegíti, hogy múzeumunkból, amely a néprajzi munka központi szerve, áttekintést lehessen szerezni az ország minden részében folyó rokontárgyú munkáról és eredményeiről. 2. Ha bibliográfiai számadásra kerül sor – ennek megszervezése pedig hovatovább halaszthatatlanná válik –, néprajzunk minden művelője bizonyos lehet felőle, hogy munkája nem

135 NÉ 29. évf. 1937. 3/4. 499.

136 NÉ 32. évf. 1940. 3/4. sz. 225–226.

fog kimaradni az ilyen összefoglalásból, hanem esetenként a külföld előtt is könyvészeti tájékoztatásban számolnak be róla. 3. Lesz egy hely Magyarországon, ahová bizalommal fordulhat felvilágosításért minden érdeklődő.¹³⁷ Amellett, hogy tudjuk, ez a felhívás a könyvtár gyarapodására már nem lehetett hatással, a felhívás szövegében, érveiben már körvonalazódni látszik a könyvtár később megvalósult feladatköre – nevezetesen a néprajz fő publikációs áramlata mellett a szaktudomány hungarika irodalma lehető legteljesebb összegyűjtésének igénye, a rendszeres bibliográfiai munka s a kutatószolgálat nyilvánossá tételének igénye. Ez utóbbinak azonban nem volt valóságos tere: „Elgondolásunk pedig az, hogy könyvtárunkat ne csak a könyvek befogadásának szemmelartásával, hanem mindenekelőtt a kutatók igényeinek megfelelően bővítsük és fejlesszük tovább. A legfontosabb teendők egyike volna egy kutatószoba berendezése könyvtárhelyiségünk mellett néprajzi szakemberek, egyetemi hallgatók és a Magyar Néprajzi Társaság tagjai számára.”¹³⁸ Sajnos elkülönített kutatószoba (olvasóterem) csak jóval később, 1975-ben létesült, már a Kossuth téri múzeumépületben. A Könyves Kálmán körüli épületben mindvégig csak a mennyezetig bepolcozott könyvtartásban lehetett olvasni, mint ezt egy nemrégiben előkerült fénykép és az emlékezők is tanúsítják.

A rendszeres és folyamatos egyenkénti vagy pár darabos könyvajándékok mellett a második világháború előtt is érkeztek a könyvtárba nagyobb adományok, hagyatékok. A tár dolgozói által adományozott könyvek közül kiemelkedik *Márkus Mihály* 1943. évi, hatvankét darabos könyvadománya (ltsz.: 12.155–12.216). Márkus Mihály (Markuš, Michal, 1912–2005) szlavista néprajzkutató, később a kassai Kelet-szlovákiai Múzeum őre, a Szlovák Néprajzi Társaság elnöke 1937-ben önkéntes gyakornokként került a budapesti Néprajzi Múzeumba, a múzeum épületében élte át Budapest ostromát. Könyvadományával a két világháború közötti szlovák anyagi kultúrával kapcsolatos, többségében szlovák nyelvű könyvekkel egészítette ki a könyvtár hiányos állományát. E művek beszerzése a két világháború között hivatalos úton nemigen volt lehetséges.

1931 novemberében vette át a Nemzeti Múzeum Állattárától a Néprajzi Tár *Bíró Lajos* (1856–1931) zoológus és etnográfus könyvanyagának idevonatkozó részét. Az állattár mellett, hogy hetvennyolc nagyon érdekes fényképnegatívot adott át, a könyvekből igen szűkmarkúan juttatott a Néprajzi Tárnak. Főlöslégsen kellett elhozni az *Ethnographia* és a *Néprajzi Értesítő*, az *Anzeiger* példányait, valamint a korábban már a könyvtárnak is meglévő *Bíró Lajos*-különlenyomatokat, összesen nyolcvanegy darabot.¹³⁹ Természetes, hogy ezekben az esetekben a bevételezésben nagyfokú szelekció érvényesült. Nem is vettek leltárba mást, mint egy – az állományban addig nem szereplő periodika 19. század végi hat évfolyamát (*Nachrichten über Kaiser Wilhelms-Land und von Bismark-Archipel* 1893–1889-es évfolyamai; ltsz.: 10.682) s a jegyzéken szereplő könyvekből kettőt, amelyből az egyik egy sorozat csonka darabja, a másik valóban a kutató új-guineai munkásságával kapcsolatos mű volt (ltsz.: 10.683–10.684).

A múzeummal kapcsolatban állt kutatók közül *Lambrecht Kálmán* (1889–1936) paleontológus, de emellett a magyar malmok néprajzi kutatásának atyja halála után néhány könyve is a múzeum könyvtárába került (ltsz.: 11.397–11.407), ezek közül csak egy, a holland malmokkal foglalkozó könyv számít érdekességnek. A kutató hagyatékának értékesebb része, a malmokról készült képeket tartalmazó újságkivágatainak gyűjteménye az Ethnológiai Adattárba került.

Afrika-könyvgyűjtemény: Fuszek Rudolf hagyatéka

E kisebb könyvadományok, hagyatékok után 1942-ben egy ritkaságszámba menő hagyatéka alapozta meg a Néprajzi Múzeum könyvtárának afrikai tárgyú könyvgyűjteményét. A gyarmatok közé ékelődve Afrika akkori Bors-partján 1847-ben létrejött Afrika első köztársasága, Libéria (fővárosa Monrovia), amelynek lakosságát az őslakók mellett Amerikából visszatelepült négerrek alkották. E politikai életét illetően zavaros, a gyarmati világban az önállóság megtartásáért nem mindig tiszta eszközökkel lávírozó, illegális kényszerrabszolgaként kezelt munkaerővel üzletelő, de mindezekelőtt az „európaiak temetőjeként” ismert járványokkal sújtott országban vállalta az első orvos missziójának munkáját 1913-ban a magyar *Fuszek Rudolf* (1882–1941).

Fuszek Rudolf a magyar orvosi diploma után Hamburgban szerzett képesítést a trópusi betegségek gyógyítására, majd Bolíviában, utána – az afrikai Kamerun német gyarmat létrehozásának idején – egy vasútépítésnél szerzett gyakorlatot, majd elvállalta Libéria egészségügyének megszervezését. Sikerral szorította

137 Uo.

138 Uo.

139 NMI 63/1931.

vissza a trópusi járványokat, egyszemélyes kórházként praktizálva járta a falvakat, és gyógyított egész hátralévő életében; 1931-től Libéria egészségügyi minisztereként európai diplomáciai küldetéseken képviselte választott országát.¹⁴⁰

Mindemellett szabad idejében a természettudományok kutatója volt; antropológiai, zoológiai, néprajzi gyűjtőként, igazi polihisztorként járta be a Kamerunból és Libériából elérhető afrikai tájakat (Szenegált, Dahomeyt, Togót, Nigériát, Francia és Belga Kongót, Fernando Poót, Ghanát, a Yap-szigetet, az Aranypartot, valamint természetesen a libériai törzsek és népcsoportok egész területét.) Néprajzi gyűjteményének tárgyait 1937 és 1939 között három alkalommal ajándékozta szülőföldje néprajzi múziumának, összesen 672 tárgyat, amelyek között a 121 különböző libériai törzstől származó maszk a múzeum afrikai gyűjteményének igen becses kollekciója. Gyűjteményét a múzeum 1937-ben kiállításon mutatta be a nagyközönségnek.¹⁴¹ 1939-ben járt utoljára Magyarországon, ekkor a múzeumból egy kellemetlen affér miatt visszavitt olyan tárgyakat, amelyeket korábban letétként hagyott itt.¹⁴²

Az 1930-as évek végén Fuszek Rudolf hazatelepülését tervezte, szándékát azonban már nem vihette véghez, mert 1941. május 29-én váratlanul elhunyt Monroviában. Könyvgyűjteményét azonban még életében, végrendeletében a Néprajzi Múzeumra hagyományozta. Iratforrások nem szólnak róla, de feltételezhető, hogy az utolsó, 1939-es szállítmánnyal együtt érkezett Magyarországra, lehetséges, hogy nem azonnal a múzeumba, de közvetlenül a halála után, 1941-ben 228 könyvét átvette a néprajzi könyvtár.¹⁴³ Bizonyos, hogy könyvgyűjteményének ez csak töredéke, hiszen sem ide, sem más magyar gyűjteménybe nem került orvosi, járványtankutatásait megalapozó szakirodalma. Még saját orvosi publikációit sem tartalmazza a gyűjtemény. S miután Libériában e korban nem létezett könyvtár, bizonyára kénytelen volt saját szakkönyvtárt tartani, hogy a járványtan új eredményeit oly hatékonyan tudja alkalmazni.

Hagyatékát a megérkezés után hamarosan bevételezték, az állományba vétel 1941. november 30-án kezdődött (Itsz.: 11.839), és legkésőbb áprilisig befejeződött. A Fuszek-könyvek leltári számsora a 3. leltárkönyv utolsó lapján kezdődik, és folytatódik a 4. leltárkönyvben a 12.041. leltári számig, s ide tartozik még néhány korábban bevételezett könyve is (170 leltári tétel, 229 darab). Ám valószínű, hogy a háború alatt a 4. leltárkönyv első tíz lapját kitépték, és a könyvek alapján 1948 novemberében pótolták ezeket a lapokat. (Az időpontra a 11. lap kezdő dátumából – 1942. április – következtethetünk.) Az újbóli állományba vétel miatt néhány könyv későbbi leltári számot kapott.

A Fuszek-hagyatékban igen ritka a tulajdonosjelzés, a birtokosra csak néhány dedikáció utal, például a *The Republic of Liberia* című, Hamburgban, 1926-ban kiadott mű, amelyet a szerző, Momulu Massaquoi dedikált az orvosnak „Dr. Fuszek with proform and respect of The Author, Monrovia 28. febr. 1927.” (Itsz.: 12.023).

Fuszek Rudolf jól beszélt németül, angolul, spanyolul, s megemlíti róla, hogy gyorsan és anyanyelvi szinten sajátította el a pidgin-English-t. Miután arra törekedett, hogy Libériáról minden megjelent művet megszerezzen, s az afrikai országban ez idő tájt nem volt nyomda, az állami kiadványok is külföldön jelentek meg, gyűjteményének nyelvi összetételében az angol és német nyelvű könyvek dominálnak. 131 angol és 67 német nyelvű könyvet tartalmaz a hagyaték, a többi francia, spanyol s néhány magyar nyelvű kötet. A gyűjteményen látható, hogy azon kevés művelt européer közül, aki a 20. század első felében Libériában élt, Fuszek Rudolf igyekezett összegyűjteni minden Libériára vonatkozó irodalmat, az állam kiadványait s mindazon műveket, amelyek érintőlegesen is foglalkoztak az afrikai témájú művek közül Libériával is. (Ilyen például Abayomi Karuga *History of Liberia* [Liverpool, 1926; Itsz.: 11.841] vagy Henry Johnston *Liberia* [London, 1906; Itsz.: 11.950] című kötete.) A Libériáról írt művek egy része az állam által felkért külföldi szerzőktől származik, illetve külföldi politikai elemzők írása (például R. C. F. Maugham *The Republic of Liberia* című műve [New York, 1919; Itsz.: 12.010]). A csak Libériával foglalkozó művek száma így sem haladja meg az ötvenet. Ezt a mennyiséget azonban nem szabad az európai országokról szóló publikációk mértékével mérni; valószínű, hogy a budapesti Néprajzi Múzeum az egyetlen hely Európában, ahol e kis afrikai ország 20. század első felében megjelent „liberica” irodalma majdnem teljességgel megtalálható. Kevesebb, de számottevő még kameruni időszakának könyvgyűjtése is. A gyűjtemény másik nagy értéke Afrikával foglalkozó kultúrtörténeti, ismeretterjesztő, sőt kolonizációpolitikai irodalmának bősége. Mint világutazó nyilván érdeklődéssel olvashatta a földrajzi felfedező írásait és tárgygyűjtésének szakirodalmát is. Ízelítőül

140 Életútját, orvosi tevékenységét illetően lásd PUSZTAI 2003.

141 FEJŐS, főszerk. 2000. 490.

142 NMI 98/1939.

143 NÉ 34. évf. 1942. 1. sz. 90.

egy kis szemelgetés a könyvei címében előforduló földrajzi fogalmak között: Amerika, Sierra Leone, Szudán, Szenegál, Rhodesia, pápuák, bantuk, India, Melanézia, Patagónia, arabok, Új-Mexikó, Egyiptom, Etiópia stb.

Diplomáciai útjai során valószínűleg antikvár afrikai tárgyú könyveket is vásárolt. A gyűjteményben összesen hat darab Európában kiadott 18. századi mű szerepel, az ezekben érintett földrajzi területek: Guinea (ltsz.: 11.845), Sierra Leone, (ltsz.: 12.029), Dahomey (ltsz.: 11.970), a hottentották és a kafferek területe (ltsz.: 11.966), a legérdekesebb mű pedig a *Louis Anniaba király története a guineai partról* címmel megjelent, francia nyelvű könyv (Paris, 1740; ltsz.: 11.846), valamint egy Svédországot és a Lappföldet ismertető, Koppenhágában nyomtatott kötet.

Fuszek Rudolf könyvtárából származik a Néprajzi Múzeum folyóirattárának ma az első leltári számot viselő folyóirata: *The African Repository and Colonial Journal*, Washington (1825–1892; ltsz. F 1).

Fuszek Rudolf Géza nagyvonalú könyvhagyatéka további Afrika-tárgyú könyvgyűjteményeket vonzott a Néprajzi Múzeum könyvtárába. Neves donátorok adományozták később Afrika tárgyú könyveiket könyvtárunknak (1984: Sík Endre hagyatéka, 1997: Rudnyánszky István hagyatéka). Nekik köszönhető, hogy a mai Afrika-történettel foglalkozó kutatók számára is megkerülhetetlen a Néprajzi Múzeum Könyvtárának használata.

Kitekintés az 1945 utáni időszakra

Fuszek Rudolf adományával lezárult könyvtárunk életében a „nagy hagyatékok” korszaka. Az 1945 utáni időszakban sem a könyvgyűjtési szokások (lehetőségek), sem a könyvtárpolitika nem segítette elő, hogy tudományos könyvtárak jelentős kutatók könyvtárát egyben megvásárolják, de a rendszeres könyvbeszerzési keret biztosítása lehetőséget is adott a könyvtáraknak arra, hogy többé-kevésbé lépést tartsanak a megjelenő szakirodalom kurrens beszerzésével. Szerencsére a könyvadományozás szokása továbbra sem halt el, a néprajztudomány művelőinek egy-egy rész tudományi területen összegyűjtött – és könyvtárunknak adományozott – könyvei továbbra is jelentősen hozzájárulnak a könyvtár gyűjteményének gyarapításához. Ez azonban már egy másik korszak, más módon szervezett, más könyvtári technikákkal működő könyvtár, amelynek története külön tanulmányba kívánczok. Itt és most csak egy rövid összefoglalást adunk a Néprajzi Múzeum könyvtárának 1945 utáni történeteiből, a gyűjteményt gyarapító nagyobb adományokról.

A második világháború alatt légoltalmi okokból a múzeumot bezárták a látogatók elől, s műtárgyai értékesebb részét a Nemzeti Múzeum épületébe menekítették. A könyvtár azonban mindvégig az olvasók rendelkezésére állt, s ezért a könyveket még 1944-ben sem hordták át biztonságos helyre. Csak az ostrom előtti utolsó pillanatban kezdte meg a könyvek menekítését a múzeumban bent lakó személyzet (Márkus Mihály múzeumi gyakornok, Gunda Béla és három altiszti család) a múzeum biztonságosabbnak ítélt pincéjébe. „December 26-án lehordtuk a legfontosabb értéktárgyainkat az alagsorba [...] Dr. Gunda Béla egy. tanár vezetésével hozzáfogtunk a szakkönyvtár legértékesebb példányainak a leszállításához. Elsősorban a külföldi folyóiratokat, ritkább kiadványokat emeltük ki. Ezeket az alagsorban, az óvóhely előtti ládákra helyeztük el [...] A könyvanyag 80%-a azonban így is a helyén maradt.”¹⁴⁴ Valóságos csoda, hogy a könyvtár gyűjteménye nem szenvedett jelentős kárt sem az épület körüli harcokban, amikor könyvekkel körülakott géppuskaállás volt a helyiségben, sem a katonaság nem tüzelte fel a könyveket.

A romossá vált, kiállított műtárgyaiban nagy veszteségeket szenvedett Néprajzi Múzeum második világháborút követő első nagy tételül gyarapodása a könyvtárt illette. A háború végén elhunyt a hetvenesztendős *Solymossy Sándor* (1864–1945. április 9.) akadémikus, a szegedi egyetemen az etnológia első rendes tanára, a Magyar Néprajzi Társaság volt alelnöke, az *Ethnographia* című folyóirat volt szerkesztője. Még csak találgatni sem tudjuk, hogy a fővárosi romeltakarítások, az újjáépítés megkezdésének évében, az ideiglenes nemzeti kormány Teleki Géza vezette Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériuma kinek a javaslatára, kinek az intézkedésére vásárolhatta meg Solymossy Sándor könyvtárát. Ami konkrétum: a neves folklorista könyvtára legkésőbb az 1945-ös esztendő őszén VKM-ajándék címszóval a Néprajzi Múzeum könyvtárába került, s december 6–20. között a 387 tételt tartalmazó könyvhagyatékot bejelentőzték a könyvtár állományába (ltsz.: 12.367–12.753). A mennyiség

és az, hogy a könyvanyag kilencven százaléka német nyelvű arra utal, hogy a Solymossy által élete során gyűjtött, szép ex libris-sel ellátott könyvtárnak ez csak töredéke, de az összehasonlító néprajz irodalmát ismerő, szakértő néprajzos válogathatta ki.

144 MÁRKUS 1997. 31.

1946-ban, Lajtha László igazgatósága alatt került a könyvtár élére *Sándor István* (1907–1994), aki az új korszak terv- és tartalomutatisztas időszakában is finoman egyensúlyozva tartotta fenn az összhangot a tudományos értékű könyvgyűjtés és a felügyeleti szervek által megkívánt „a szovjet néprajztudomány eredményeit ismertető” művek beszerzése között. Még a legszorosabb ötvenes években is sikerült, sőt éppen ekkor sikerült igazán egyenkénti búvárkodással megvásárolnia antikváriumokban sok 17–18. századi könyvet. (Tele voltak az antikváriumok felszámlált könyvtárakból kimenekített értékekkel.) 17–18. századi könyveink több mint kétharmada az 1950-es évek „kézi vásárlásának” hozadéka. A háború idején elmaradt könyvvásárlásokat s különösen a külföldi folyóiratok évfolyamhiányait azonban csak évtizedek gyűjtésével sikerült úgy-ahogy pótolni. 1947-ben a Rockefeller Alapítvány az American Library Association közvetítésével tudományos folyóiratok háborús évfolyamainak felajánlásával segítette a magyar tudományos könyvtárakat. Az adomány elosztását az Országos Könyvtári Központ végezte, az e korban megszokott könyv- és folyóiratjegyzékek kibocsátásával. A Néprajzi Múzeum könyvtára öt amerikai folyóirat pótlására nyújtott be igényt, de csak két folyóirat évfolyamhiányait kapta meg (*American Anthropologist*, 1942–1946; ltsz.: F 2093; *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1942–1944; ltsz.: F 2111¹⁴⁵).

1947–1948-tól a könyvbeszerzés tervezett költségvetési összegekből folyamatossá és rendszeressé vált, a külföldi cserekapcsolatok kibővültek a „baráti és szövetséges” országok intézményeivel kialakított cserekapcsolatokkal. Kínával s a Szovjetunió szinte valamennyi tagköztársaságával tartott fenn a könyvtár kiadványcsere-kapcsolatot. A kutató néprajzosok sem szoktak le a könyvadományozásról. Megritkultak azonban a hagyatékok, helyszűke miatt évtizedekig inkább hárította a könyvtár a felajánlott nagyobb könyvgyűjteményeket.

1947-ben *Bán Aladár* (1871–1970), a finnugor népek folklorista kutatója, az észt *Kalevipoeg* magyar fordítója, a Folklore Fellows magyar osztályának hajdani titkára könyvtárának egy részét a múzeumnak adományozta. A 108 tételből álló könyvadomány (ltsz.: 12.973–13.080) kilencven százalékáa finn és észt nyelvű szakirodalomból áll. Úgy tűnik, tudatosan válogatta ki könyvtárából ezeket a műveket, vagy mert úgy vélte, már nem lesz rájuk szüksége, vagy mert a néprajzi könyvtárban érezhette nagyobb biztonságban azokat. Bán Aladárt ugyanis a későbbiekben kitelepítették, több hányattatás után töredékes könyvtára, irat- és jegyzethagyatéka szülővárosa, Várpalota könyvtárába került, de bibliotékájának e maradéka már alig tartalmazott néprajzi tárgyú könyveket. Lehetséges, hogy finnugrisztikai tárgyú magyar könyvei is a Néprajzi Múzeum könyvtárában lappanganak, irathagyatékában utalások vannak arra, hogy az 1960-as években is ajánlott fel megvételre könyveket a múzeum könyvtárának.¹⁴⁶

Jelentéktelen mennyiség, harmincöt könyv került be a könyvtár állományába (ltsz.: 14.311–14.345) 1948-ban, *Emyei József* (1874–1945), a Néprajzi Múzeum volt munkatársa, a Magyar Néprajzi Társaság volt könyvtárnoka, később a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának könyvtáros tisztje, majd éremtárának, utóbb Országos Természettudományi Múzeumának igazgatója, főigazgatója könyvhagyatékából. Ezek nem veretes néprajzi szakmunkák, inkább azok a művek, amelyek saját intézménye könyvtára számára „érdektelenek” lehettek, általános történeti munkák, néhány egyházmegyei schematismus, iskolai értesítőkönyvek és egyéb vegyes műfajok szerepelnek benne.

A keményvonalas kommunista korszak idején a tudományos könyvtárak sokszor nyújtottak menedéket politikailag nemkívánatos személyeknek (Lajtha László így alkalmazta könyvtárosnak a szegedi egyetemről indoklás nélkül eltávolított Sándor Istvánt), de könyveknek is. 1949-ben a tudományos élet átszervezésének feladatával megalakult a Magyar Tudományos Tanács, amely azonnal megkezdte a második világháborút átvészelt tudományos intézetek felszámolását, illetve a választásokat megnyert MKP párthűségének jegyében való átalakítását. Többek között megszüntették a Teleki Intézet utódja, a Kelet-európai Tudományos Intézet tagintézeteként működött Táj- és Népkutató Osztály Néptudományi Intézetet, amelyet 1938 októberében Táj- és Népkutató Központ néven még Teleki Pál hívott életre a budapesti egyetem általa vezetett gazdaságföldrajzi, a Györffy István vezette néprajzi és a Magyar Zoltán vezette közigazgatástudományi tanszék közreműködésével. Programjukban az általános szociográfiai érdeklődés mellett a legjelentősebb szerepet a néprajzi gyűjtés kapta. Az ország területén végzett kutatások eredményeiről részben beszámoltak az intézet kiadásában megjelent *A magyar táj- és népkutatás könyvtára* kötetei. A néprajztudományban ma is oktatási segédletként használt bibliográfiai tájékoztatást nyújtó *Magyar népkutatás kézikönyve* füzetét s a *Néprajzi tanulmányok* című sorozatot megjelentető, megszüntetett intézet könyvtárát a Néprajzi Múzeum szerezte meg. Az 1949-ben *Néptudományi Intézet* jelzéssel bevételezett

145 NMI 120/1947.

146 KÖNCZÖL 1974. 42.

könyvtár 493 tételből áll (ltsz.: 13.360–13.852), s ehhez az átvett könyvtárhoz kapcsolódik még az intézet saját kiadványait tartalmazó könyvblokk is (ltsz.: 14.544–14.560). Valószínű, hogy a Néptudományi Intézet saját kiadványainak remittendáját is felkínálták az országos könyvtáraknak. Az átvett könyvtár többségében magyar nyelvű, a néprajz és szociológia tárgykörébe tartozó, az intézet fennállása idejének könyvkiadását tükröző monográfiákat, különlenyomatokat tartalmazott.

A népművészet, a viseletkutatás irodalmában gazdag a magyar népviselet, különösen a hímzések kutatásával foglalkozó *Palotay Gertrud* (1901–1951) etnográfus könyvtárunkba 1951-ben került, nyolcvannégy darabos, válogatott hagyatéka (ltsz.: 17.196–17.279).

Az 1950-es évek könyvgyűjtése ebben a tudományos könyvtárban is Janus-arcot mutat. Amellett, hogy egy 1952-es külső szakmai vizsgálat is javasolja a háborús hiányok pótlását, elismeréssel szólnak a gyűjtemény hatvan-negyven százalékos arányáról a külföldi szakirodalom javára, mégis javasolják a szerzeményezésben a szovjet néprajztudomány eredményeit bemutató eddig beszerzett könyvek mennyiségének emelését.¹⁴⁷ Ekkorra már megkezdte a könyvtár a szemináriumokon, Szabad Nép-felórákon szükséges marxista klasszikusok beszerzését és egyéb szocialista ideológiai „alaplátványok gyűjtését is”. Ezeket azonban szinte bölcs előrelátással nem a könyvtár numerus currens állományába, hanem „Id.” jelzéssel különgyűjteménybe helyezték el. (Így azután könnyű volt 1961-ben selejtezni ennek a különgyűjteménynek a nagyobb részét, de még ekkor is megmaradt 463 darab „marxizmus klasszikusa”).

Ugyanezen vizsgálat javaslatára az addig egységes leltári számokon kezelt állományból megkezdtek a folyóiratok kiemelését, és kardexnyilvántartás felállításával 1953 és 1963 között valamennyi addig meglévő folyóiratot F-fel kezdődő leltári számsorrendre helyeztek át.¹⁴⁸

Ugyancsak ez a vizsgálat javasolta, hogy az ún. segédkönyvtárt (bibliográfiák, kézikönyvek) jelentősen bővíteni kellene¹⁴⁹ – ez egybecsengett a könyvtárakban (és a múzeumokban is) az öt éves terv munkafelajánlására alakított „munkaközösségek” vállalásaival. A múzeumi intézmény ekkor Sándor István vezetésével bibliográfiai munkaközösséget alakított, s ezzel indult meg a Néprajzi Múzeum könyvtárában a retrospektív és kurrens néprajzi bibliográfia szerkesztése. (Megjegyezzük, nem sok bibliotékában készült el ennyi munka az akkor alakított bibliográfiai munkaközösségekben, az OSZK-ban például a vállalásban szereplő, két világháború közötti könyvészeti ciklus csak az 1980-as években jelent meg.) S e bibliográfiai munkákhoz valóban egy jobb könyvészeti gyűjteményre volt szükség. A javaslatnak megfelelően ezért ekkor kiválogatták a gyűjteményből a bibliográfiákat (Sándor István szobájába kerültek), majd ezeket is átleltározták új – KV – jelzetű leltári számokra 1960–1970 között (1128 tétel).

Sándor István vezetése alatt épült ki a könyvtár közelmúltig vezetett cédulakatalógus-rendszere: a betűrendes (sajnos csak szerzői) katalógus, a múzeum munkatársai segítségével kidolgozott néprajzi szakozásra alapozott szakkatalógus s a néprajztudományban fontos földrajzi katalógus.

Sándor István megteremtette a magyar tudományos néprajzi könyvészetet, amelynek a mai napig a múzeum könyvtára a műhelye.¹⁵⁰

Az 1970-es években egy akkor modern, új dokumentumtípussal egészült ki az addigi könyvés és folyóirat-gyűjtemény. Szinte elsőként a múzeumi könyvtárak közül a Néprajzi Múzeum kialakította mikrofilm-külo ngyűjteményét. A mikrofilmtchnikát ugyan már több mint húsz éve alkalmazta a könyvtár – a külföldről könyvtárközi kölcsönzésként kért fontos művekről, illetve részleteikről mikrofilmet készítettek (1952-ben 127 tekercs mikrofilmje volt a könyvtárnak) –, ám ezeket a könyvállományban tartották nyilván, s nem is volt a könyvtárnak külön leolvasóberendezése. A könyvtár mikrofilmtára *Diószegi Vilmos* (1923–1972) sámanhitkutatásainak köszönheti különgyűjteményi létrejöttét és jelentős gyarapodását. Diószegi a Néprajzi Múzeum munkatársaként 1953-ban létrehozta a Sámanhit Archívumot, amelyben összegyűjtötte az eurázsiai samанизmusra vonatkozó tárgyfotók mellett a publikált és kéziratok forrásokat. Különösen nagy mennyiségű különlenyomatot, cikket hozott az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején tett szibériai és mongóliai útjairól. A Sámanhit Archívum 1963-ban átkerült az MTA Néprajzi Kutató Csoportjához, majd Diószegi halála után ismét visszahelyezték a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába. Mivel ezt a gyűjteményt a téma tartja össze, kivételesen nem bontották meg dokumentumfajták szerint, s így nem került át a könyvtárba a nyomtatott anyag sem. Annak érdekében, hogy a kutatók és az érdeklődők sza-

147 Jelentés a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja felügyelete alatt álló országos múzeumok könyvtárainak munkájáról. (1952. szeptember 24.–október 3.) Gépirat. Sebestyén Géza rendezés alatt álló hagyatéka az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtári Intézetében.

148 Uo. A/6.

149 Uo. A/2.

150 SÁNDOR ISTVÁN munkásságáról lásd Könyvtáros 1991.

badon használhassák, a Sámánhit Archívumban található könyvészeti anyagról mikrofilmmásolatokat készíttetett a múzeum, leolvasókészüléket szerzett be, s így Diószegi Vilmos gyűjtésének ez a része a könyvtárban is a kutatók és az érdeklődők rendelkezésére áll (1076 hosszabb-rövidebb filmtekercs).

1984-ben vételezte be a könyvtár *Sík Endre* (1981–1978) diplomata, volt külügyminiszter, történész, Afrika-kutató 385 kötetből álló, Afrika-témájú hagyatékát (ltsz.: 49.588–49.972). Sík Endre az első világháborúban az orosz fronton hadifogságba esett, itt azonosult a kommunista eszmékkel, s itt indult a szocialista Magyarországon magasra ívelő politikai és diplomáciai karrierje. Miután több szovjet egyetemet is elvégzett, az 1920-as években a moszkvai Keleti Dolgozók Kommunista Egyetemének tanára lett, s ekkor kezdte el tanulmányozni az afrikai népek történetét. Utóbb a Szovjetunió Tudományos Akadémiája történelmi, majd néprajzi intézetének munkatársaként is ezt a kutatási témát folytatta. Nyugdíjba vonulása után a marxista történet szemléletet alkalmazva négy kötetben megírta fő művét, a *Fekete-Afrika története* című munkát, amely először francia nyelven jelent meg.¹⁵¹ Könyvtárának Afrika-kutatással kapcsolatos könyvei kerültek a Néprajzi Múzeumba. Sík Endre gyűjtötte a teljes afrikai földrészre vonatkozó irodalmat, a frankofon országoktól kezdve, Közép-Afrikán át Madagaszkárig minden területről található könyv hagyatékában. A gyűjteményben a francia nyelvű könyvek vannak többségben, de angol és német munkák is szép számmal szerepelnek. Témáit tekintve hallatlanul vegyes, néprajz, népismertetések, politikai, országismertető könyvek, útleírások, a kolonizáció témaköre. A gyűjtemény 20. századi kiadásokból áll, de körülbelül húsz-huszonöt darab 1850 előtt kiadott mű (Afrika-utazók, John Barrow, James Holman, Stephen Kay, Francois Le Vaillant, Hugh Clapperton könyvei) mellett szép számmal tartalmaz 19. század végi könyveket is.

1988-ban Hoffmann Tamás jóvoltából jutott a könyvtár birtokába egy mennyiségben is jelentős könyvhagyaték, *Dömötör Teklának* (1914–1987), a népszokások, a néphit, a népi színjátszás és színháztörténet kutatójának néprajzi könyvtára. A külön leltárkönyvbe DTH jelzéssel bevételezett gyűjtemény 1172 kötet könyvet tartalmaz (ltsz.: DTH 1–1.070). A hagyaték többsége magyar nyelvű, ebből a folklór, néprajz tárgyú könyvek jelentős része a könyvforgalomban jól használható duplumként szerepel a könyvtár állományában. A népi vallásosság, a néphit, a népmese, a népi színjátékok, a színháztörténet témakörében gyűjtött angol és német nyelvű szakirodalma viszont hiányokat pótol a gyűjteményben.

Mint az a korábbiakban is előfordult, a múzeum könyvtárába került könyvhagyatékok a múzeumnak adományozott vagy a múzeum által megvásárolt tárgyhagyatékokhoz, gyűjteményekhez kapcsolódnak.

Ilyen hagyaték a műgyűjtő *Rudnyánszky István* és felesége, *Szávay Edit* könyvhagyatéka, amelyet 1997-ben minisztériumi dotációból vásárolt meg a múzeum. A gyűjtő Párizsban, Nyugat-Afrikában, Egyiptomban volt sajtótudósító, s 246, e területen vásárolt afrikai tárgya-hoz 135 könyv társult. A könyveket nem a könyvtár numerus currens leltárába, hanem külön leltári tételként, nevesített hagyatékként vételezték be (ltsz.: Rud 1–135). Ezek nem annyira tudományos céllal beszerzett művek, hanem az afrikai tartózkodás során beszerzett érdekességek, érdeklődésből vásárolt könyvek. Az afrikai törzsi művészettel foglalkozó néhány értékes mű mellett elég sok kiállítási katalógust és apró ismeretterjesztő füzetet is tartalmaz az adomány, sőt a gyűjteményben az afrikai irodalommal keverednek orosz, szlovákiai, román és bulgár népművészettel foglalkozó könyvek is.

Németh Lajosné Fülöp Katalin (1930–2000) húsz éven át volt a Néprajzi Múzeum textilgyűjteményének vezetője; a legutolsó becses hagyatékot az ő örökösei adományozták a könyvtárnak 2002-ben. Az 1881 tételből álló könyvhagyaték a viselettörténet gazdag tárháza. Különös ritkaságértéke a gyűjteménynek, hogy Fülöp Katalin igazi muzeológusként rengeteg apró, pár lapos kiállítási katalógust is megőrzött, amelyeket eleddig a könyvtár efemer aprónyomtatványként kezelte.

Kutatók, múzeumi munkatársak az utóbbi évtizedekben gyakorta adományoznak olyan könyveket is a könyvtárnak, amelyek meglévő folyóiratok különlenyomatai, esetenként többszörös duplumok. Általában az adományozók is arra kérik a könyvtár dolgozóit, hogy ha a saját gyűjteményben már megvannak ezek a művek, juttassuk el a néprajz tárgykörében érdekelt más könyvtáraknak. Ez történt például *Némethy Endre* (1912–1995) muzeológus – aki a Néprajzi Múzeum fényképtárát rendezte, majd a műtárgyvédelmi oktatás megszervezőjeként vált a restaurátorok közismert nagy öregjévé – adományával is. Ő ugyan a restaurálás témakörében folytatott hosszú munkálkodása során létrehozott egy jelentős könyvgyűjteményt, de ezt azon céllal tette, hogy a restaurátorképzésnek legyen

151 SÍK Endre: *L’histoire de l’Afrique noire*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961–1964. Magyarul 1964 és 1973 között jelent meg.

egy központi könyvtára. E gyűjtemény ma is az Iparművészeti Egyetem restaurátorképző helyén található, tulajdonjogilag a Magyar Nemzeti Könyvtárhoz tartozik. Némethy Endre, amikor nyugdíjas-évei munkálkodását is abbahagyta a Néprajzi Múzeumban, tizennégy doboznyi dokumentációt hagyott az Ethnológiai Adattárnak. Adománya egyládányi (duplum) különlenyomatot is tartalmazott, amelyeket egy-két kivételtől eltekintve a kárpátaljai múzeumoknak ajánlott fel intézményünk.

A mai napig a könyvtárban található a múzeum kiadványainak kezdetektől maradt remittendája. Ez a könyv- és folyóiratanyag mindig módot adott arra, hogy új néprajzi intézmények könyvtárai – ha nem is hiánytalanul, de – legalább a legfontosabb folyóiratok sorát megkapják. E kiadványokból segítette a könyvtár az 1967-ben létrejött MTA Néprajzi Kutató Csoportja (ma MTA Néprajzi Kutatóintézet) könyvtárának megszervezését, majd a múzeumtól 1972-ben önállósult szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum könyvtárának létrejöttét. Legutóbb a Pécsi Egyetem Néprajzi Tanszéke, illetve 2001-ben a szabadkai Városi Múzeum könyvtára kapott nagyobb könyv- és folyóirat-mennyiséget a Néprajzi Múzeum kiadványaiból.

A rendszeres könyvvásárlásnak, a kiadványcsere folyamatosságának, a néprajzosok könyvadakozó kedvének köszönhetően a Néprajzi Múzeum könyvtára a 2002-ben zárult utolsó állomány-ellenőrzéskor 76 391 könyvet (ezen belül 1076 mikrofilmet és 35 CD-ROM-ot), 64 206 évfolyam folyóiratot (2914 folyóiratcímet), összesen 140 597 dokumentumot mondhatott magáénak. A kézirat lezárása napján (2006. május 2-án) vettük leltárba a könyvtár 68 655 sorszámú könyvét. E gyűjtemény a Jankó János által száz éve meghatározott elvek alapján nyilvános könyvtári szolgálattal áll a kutatók, az egyetemi hallgatók s minden néprajz iránt érdeklődő olvasó rendelkezésére. Könyvlajstromát mára már az 1990-től számítógépen épített, 2001-től az interneten is elérhető katalógus és a számítógépen feldolgozott *Magyar néprajzi bibliográfia* adatbázisa váltotta fel. S itt az új kihívás is – a digitális könyvtár létrehozásának igénye. Több mint száz éve Jankó János megálmodta s megteremtette ezt a könyvtárt, utódai legjobb tudásuk és szándékaik szerint továbbfejlesztették, mindig a kor könyvtári igényei szintjén tartották, mertek újat kezdeményezni; kötelességünk a hagyomány továbbéltetésével az új évezred szolgáltatásait is megtermenteni.

Irodalom

APOSTOLOK MÓDJÁN

1999 Apostolok módján. Wlisslocki Henrik, József főherceg, Hermann [sic!] Antal és Erdős Kamill a cigányokért. Budapest, Országos Cigány Információs Művelődési Központ.

BALASSA Iván

- 1952 A Magyar Néprajzi Múzeum 1872–1952. (Gépirat a Néprajzi Múzeum Könyvtárában)
- 1975 Jankó János. Budapest, Akadémiai Kiadó. (A múlt magyar tudósai.)
- 1997 A Néprajzi Múzeum történetéből (1944–46). Magyar Múzeumok, 3. évf. 3. sz. 25–28.

BÁTKY Zsigmond

1927 Múzeumunk érdekében. Néprajzi Értesítő, 19. évf. 3. sz. 123–127.

CSERBÁK András

1988 Kalendárium-típusok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében. Budapest, Műzsák. (Néprajzi közlemények, 29.)

DIÓSZEGI Vilmos

1972 Sebestyén Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó. (A múlt magyar tudósai.)

FEJŐS Zoltán

2006 A néprajzi műgyűjtés kezdetei. In FEJŐS Zoltán (szerk.): Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Budapest, Néprajzi Múzeum, 230–243.

FEJŐS Zoltán, főszerk.

2000 A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum.

GUNDA Béla

1978 Bátky Zsigmond. Budapest, Akadémiai Kiadó. (A múlt magyar tudósai.)

HÁLA József

2002 A magyar néprajz „vándorapostola” városunkban. Herrmann Antal váci évei és kapcsolatai. Vác, Váci Múzeum Egyesület. (Váci füzetek, 5.)

HERRMANN-TANULMÁNYOK

1999 Tanulmányok Herrmann Antal emlékére. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. (Cigány néprajzi tanulmányok, 8.)

JANKÓ János

2000 Utazás Osztrájköldre. 1898. Budapest, Néprajzi Múzeum. (Series historica ethnographiae, 11.)

JELENTÉS

1898–1913/1923 Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum [...] évi állapotáról. Közread. a Magyar Nemzeti Múzeum Igazgatósága. Budapest, Stephaneum Ny.

KÓS Károly

1989 Herrmann Antal jelentősége a századforduló körüli néprajzi mozgalomban. Ethnographia, 100. évf. 1/4. sz. 176–188.

KÓSA László

- 1989 A Magyar Néprajzi Társaság története. 1889–1989. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- 2001 A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest, Osiris.

KÖNCZÖL Imre

1974 Bán Aladár irodalmi és tudományos hagyatéka. In KODOLÁNYI János, ifj. – VOIGT Vilmos (szerk.): Bán Aladár emlékezete. Várpalota, Városi Tanács VB Művelődési Osztálya – Magyar Néprajzi Társaság, 41–56.

KÖNYVTÁROS

1991 „Az intézmény idegközpontja a könyvtár...” Látogatás a 84 éves Sándor Istvánnál. Riporter Korompai Gáborné. Könyvtáros, 41. évf. 5. sz. 265–268.

LAMBRECHT Kálmán

1920 Herman Ottó. Az utolsó magyar polihisztor élete és kora. Budapest, Bíró Miklós.

LŐRINCZY Gábor

- 1988a A csongrádi múzeumi törekvések első korszaka. Farkas Sándor régészeti tevékenysége és a városi múzeum. In Mozaikok Csongrád város történetéből. Csongrád, Csongrád Városi Tanács VB, 8–21.
- 1988b Farkas Sándor, a múzeumalapító gyógyszerész (1862–1926). Honismeret, 16. évf. 6. sz. 54–55.

MÁRKUS Mihály

1997 Dr. Márkus Mihály múzeumi gyakornok jelentése a Néprajzi Múzeumban 1944. XII. 1.–1945. III. 15. közötti időben történt eseményekről. [NMI 44/1945.] Magyar Múzeumok, 3. évf. 3. sz. 28–32.

MNT

1989 Százéves a Magyar Néprajzi Társaság. Néprajzi Hírek, 1/3. tematikus szám

MÓRA László

1981 Bemutatjuk a Néprajzi Múzeum könyvtárát. Könyvtáros, 31. évf. 9. sz. 532–535.

PUSZTAI Gabriella

2003 Libéria magyar egészségügyi minisztere: Dr. Fuszek Rudolf. Világtörténet, tavasz-nyár, 64–76.

SELMECZI-KOVÁCS Attila

- 1989 A Néprajzi Múzeum története. In SELMECZI-KOVÁCS Attila, SZABÓ László (szerk.): Néprajz a magyar múzeumokban. Budapest–Szolnok, Néprajzi Múzeum – Szolnok Megyei Múzeumi Igazgatóság, 7–27.
- 1997 Fejezetek a Néprajzi Múzeum történetéből. Magyar Múzeumok, 3. évf. 3. sz. 13–20.

SOLYMOSSY Sándor

1927 Magunk ügyében! Ethnographia, 38. évf. 2. sz. 127–132.

SZEMKEŐ Endre

- 1997a Törekvések az önálló Néprajzi Múzeum megteremtésére. Néprajzi Értesítő, 79. évf. 57–83.
- 1997b A Néprajzi Múzeum a Csillag utcában (1893–1906). Magyar Múzeumok, 3. évf. 3. sz. 21–24.

VISKI Károly

1927 Válasz Solymossy Sándornak. Néprajzi Értesítő, 19. évf. 3. sz. 120–123.

Folyóiratok

ETHNOGRAPHIA

1890– Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.

NÉ

1900– Néprajzi Értesítő. (A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője etc.) Budapest, Néprajzi Múzeum.

Rövidítések

Itsz. A művek leltári számai. A Néprajzi Múzeum Könyvtárának leltárkönyvei a könyvtár irattárában, 1893–.

NMI A Néprajzi Múzeum iratai a múzeum Ethnológiai Adattárában.

Habent sua historia libelli – Historical Strata Within the Library of the Museum of Ethnography

Today, the book collection of the Budapest Museum of Ethnography looks back over a 110-year past. Though its founder, János Xántus, acquired books only sporadically, in 1893 the core library was purchased by János Jankó, who organised the books and periodicals it comprised into a comprehensive library-scientific system. It was also Jankó who placed the principles the museum library applied to its collection endeavours squarely over scientific foundations that are still considered modern today. In his view, a basic ethnographic library should consist of three parts: museum collections and related analytical work; a publicly operated library for use by both professional ethnographers and other interested parties; and a library collection maintained for the purpose of aiding education. This study attempts to discover what sources were used to expand the book collection—holdings that today consist of 140 thousand volumes and periodicals in the Hungarian, German, English, Russian, and numerous other languages—during which periods of the hundred odd years preceding the millennium. In the course of the project, study of the library's still perfectly preserved inventories, archive resources, and—of course—the books themselves (which fortunately have survived both the ravages of time and the dangers posed by several moves) eventually yielded a list of public and private libraries that have been absorbed over time into that of the Museum of Ethnography, as well as a roster of fascinating and nationally unique book collections on various themes that have both made the library of the Museum of Ethnography special in and of itself, and imbued it with particular importance to ethnographic and anthropological research.

To mention only the largest among them: from the estates of notable ethnographic researchers came the collection acquired by János Xántus on his American expedition; the library of Antal Hermann - the fount of all research on the Roma people in the collection - donated to the library by the collector himself; the library of János Jankó, including his literature on contemporary Russian fishing; and the considerable quantities of books left by Tibolt Schmidt, Sándor Solymossy, Mihály Márkus, Aladár Bán, Tekla Dömötör, and Mrs. Katalin Fülöp Németh. The library acquired a core literature on Africa from Rudolf Fuszek, Liberia's first doctor, to whose holdings were added the material of the diplomat Endre Sik and the journalist István Rudnyánszky. The project also succeeded in mapping out the fate of the Hungarian Ethnographic Society library until the time it merged with the library of the Museum of Ethnography; and in shedding light on how the library of the Hungarian branch of the Folklore Fellow organisation, including its international folklore literature from the turn of the 20th century, was founded through the purchase of the ethnographic collection of a German bookseller (Gustav Fock). Beyond the story of how the collection developed, the study touches on the process involved in organising and studying the library collection as it changed from one historical period to the next.

Borsodi korsók a 18. századból

A Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteményének feltett 18. századi edényei között van kilenc korsó, melyek Mezőcsátról vagy környékéről származnak. 18. századi edényünk az egész Alföldet tekintve is csak nagyon kevés van, azok is inkább a század utolsó évtizedeiből valók, és többnyire úrasztali boroskancsók. Ezért figyelemre méltó, ha egy kis térségből ilyen sok darab maradt ránk. Különösen érdekessé teszi ezt a gyűjteményt az is, hogy mind korsó, noha a 19–20. századi mezőcsáti fazekastermékek többsége találedény volt. Magángyűjteményekben, illetve más múzeumokban még kilenc hasonló darab ismert.

Ezeknek a korsóknak vannak állandó jegyeik. Ilyen mindenekelőtt a formájuk: alul hasas, csapott vállú; kissé totyakos körte alakjuk van. Kettő kivételével rostély nélküli butykoskorsók. A lapos, egy vonalban végigszurkált, döntő többségben vízszintes írókás vonalakkal díszített szalagfűl felső illeszkedésénél a nyak belül kissé kitágul, ami kívül kis gallért alkot. Ez a gallér két, majdnem egyenlő magasságú, de alul szélesebb részre osztja az edény viszonylag vastag és rövid nyakát. A nyak és a váll vonala nem válik élesen el, hanem enyhe ívben hajlik a has felé. Több darabon fakéscsíkkal hangsúlyozott a váll és a nyak találkozása. Talpuk körülbelül fél centiméter magas és profilált: az aljtól három millimétert szélesedik, majd visszakeskenyedik, és úgy indul fölfelé az edény teste. Viszonylag vékony falúak, legtöbbjük fakó vörösre, illetve egészen világosra égő agyagból készült.

Állandó a díszítmény szerkezete is: a száj alatt rendszerint nincs dísz, vagy csak egy-két vízszintes írókás vonal fut körbe. A fül és a váll közötti nyakszakaszon alul-felül dupla vízszintes csíkok közé az egyik típusnál egyszerű hullámvonal, kis függőlegesek, karikák kerültek, a másik típusnál függőleges írókás vonalak és széles, színes ecsettel festett csíkok váltják egymást. A hason három-öt írókás vonal alatt egy hullámvonal zárja le a fő díszített felületet. Fehér vagy vörösbarna engobe-bal (földfesték) alapszínezték őket, a máz rendszerint kisebb felületet takar, néha alig a váll aljáig ér. A sötét alapszínű edények közül egy olyan akad, melyet sötétebb barnával alapoztak (HOM ltsz.: 53.269.1), a többi téglaszínű, vörösbarna földfestékkel öntötték le a díszítés előtt. Nyoma sincs ekkor még a 19. századból ismert és népszerű mangántartalmú, majdnem feketébe hajló sötétbarna alapszínnek. Közös bennük, hogy nincs köztük datált vagy felírtos darab.

A has és a váll közötti díszítményük alapján a korsók két típust képviselnek. Az egyikre egyszínű, egyszerű vonalakat írókáztak. A másikat ecsettel és írókázással díszítették, és ezeken nagyméretű virágok, virágágak, tulipánbokrok láthatók.

Egyszínű vonaldíszes korsók

A Néprajzi Múzeum négy egyszerű vonaldíszes korsója közül hármat gyűjtöttek Mezőcsáton (1–3. kép), egyet a közeli Tiszaigaron (1–4. edényleírás). A három csáti korsó formája ugyanaz, az igari némileg eltér tőlük, szokatlanul csapott vállú. Az egrői Dobó István Vármúzeumban két vörösbarna alapszínű (5–6. edényleírás), a miskolci Herman Ottó Múzeumban három sötét és egy világos alapozású korsó (7–10. edényleírás) gazdagítja ezt a típust (4–6. kép), így összesen tíz edényt hasonlíthatunk össze. A díszítést írókával vitték a felületre, és kevés, egyszínű motívum (kis vonalak, pöttyök, de legfőképpen spirálok) ismétléséből áll. Az összesen három világos alapú korsón fáradt fehér földfestéken téglaszín, vörösbarna dísz látható. Lényegesen több a vörösbarna alapozású, mint a fehér korsó, viszont az utóbbiak díszítménye a vörösbarna alapúakkal ellentétben nem a legelemibb geometriai elemek egyszerű ismétlése. Mind formájukat, mind díszítményüket tekintve a sötét alapozású edények egységesebbek, s ez nemcsak a Néprajzi Múzeumban, hanem más gyűjteményben lévő darabokat figyelembe véve is igaz.

E korszóttípus használatának korát keresve egyértelmű, hogy bár a korszóforma a 15. századtól jelen volt Északkelet-Magyarországon, ez a csapott vállú, rostély és kiöntő nélküli, viszonylag rövid és széles nyakú, lapos szalagfüles változat lényegesen későbbi. Az írókás díszítési technika használata a 16. század utolsó harmadától mutatható ki Közép-Európában (STEPHAN 1986. 36). A magyar fazekasok a 16–17. század fordulójánál korábban nem kezdtek írókás használni, ezt a törökök által a 16. században elpusztított és újra nem települt helységeinken folytatott ásatások leletei egyértelműen bizonyítják. A technika éppen a sötét alapú edényekkel került hozzánk nyugatról, s a barna alapozású edények motívumai mindig szorosabb kapcsolatban maradtak Közép-Európa hasonló termékeinek díszítményeivel, mint a világos alapozásúak (TOMKA 2005. 62).

A borsodi régészeti anyag – mely Tomka Gábornak a közeli ónodi és szendrői várakban végzett ásatásain, Mohi elpusztult mezőváros területén és több alkalommal a diósgyőri várban (CZEGÉDY 1986),¹ valamint Miskolcon, a belvárosban felszínre került leletekből áll – is azt támasztja alá, hogy a sötét alapszínű töredékek aránya a 17. század folyamán és a 18. század elején csökkenő tendenciát mutatott (TOMKA 2005. 62; VIDA 1999. 27. kép). Szintén Tomka Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy a sötét alapozású kerámiának belső kronológiáját – a viszonylag kisszámú lelet miatt – eddig még nem sikerült meghatározni: a legerősebb európai párhuzamot mutató egyszerű vonaldíszes darabok talán a korábbiak, de már a 17. század közepétől voltak virágdíszes, sötét alapú töredékek is (TOMKA 2005. 65). Bizonyos motívumok csak a sötét alapozáson jelentek meg, és ezek közül ő is éppen a spirálokat emelte ki (TOMKA 2005. 60). Nem véletlen tehát, hogy a hét sötét alapú borsodi korszóból négyet egymáshoz nagyon hasonló spirál díszít, mely elem a 17–18. századi termékeken Európa-szerte is kedvelt motívum volt.²

Miskolcon, az Erzsébet fürdő udvarán került elő az a kis bögre- vagy kancsószerű edényke, mely színei, kompozíciója, de főleg spiráldíszé miatt előzménye ezeknek a korszóknak.³ A diósgyőri vár környéki leletek közt félkész, vörösesbarna alapú tányér peremét is díszíti spirál, bizonyítva a motívum helyben kedvelt voltát.⁴ A Mezőcsáton élt Kiss Károly évtizedeken át összegyűjtött minden földben talált csereptöredéket. Így került felszínre egy fakó rózsaszínre égett, nagyméretű, gömbölyű testű edény válltöredéke is, melyen vörösesbarna, írókázott spirálok sora látható, tehát mezőcsáti használatban is voltak ilyen díszű kerámiatermékek. Noszvajon (Borsod megye) került elő egy kancsó, amelynek a has-, nyak-, fülcsíkozása ugyanaz, mint a vizsgált korszóké, más ugyanúgy csak a válláig került rá, mint azokra, és a fő díszítménye vörösesbarna nyolcasok sora (DIVM ltsz.: 75.14.3). Egy budapesti magángyűjteményben őriznek egy lévőrti, gömöri gyűjtésű kisebb kancsót (7. kép), melynek a formája, alapanyaga és mázoltságának mértéke párhuzama e noszvaji nagy-kancsónak.⁵ A vállán lévő vörösesbarna, írókás motívumot ott láthatjuk az egyik ismertetett korszó vállán (ltsz.: 68.33.101; 2. kép). A két kancsó és a mezőcsáti edénytöredék korábbi a bemutatott korszóknál, feltehetőleg előzménye azoknak. A datálást igencsak megnehezíti, hogy a régészeti szakirodalom nem szolgáltat párhuzamot ehhez a típushoz.

Mivel a sötét alapon fehérrel írókázott díszítésű edények belső kronológiája jelenleg nem ismert, nem tudjuk megmondani, hogy mikortól és meddig készült ez a korszóttípus, s hogy díszítése miként változott. A díszítmény egyszerűsége és koraisága ellenére ezeket a korszókat nem datálhatjuk a 18. század első felénél korábbra, mert hasonló stílusú korszók töredékei nem kerültek elő a 17. századi anyagban. Mint az előbbi példák is mutatják, a motívum maga jelen volt a 17. században, de más formákon. Meg kell azonban itt jegyezni, hogy sötét alapozású korszók töredékei nagyon ritkák, s a 18. század felé haladva a vörösesbarna alapszínű edénytöredékek száma nemcsak a korszókat, de a

tálasedényeket tekintve is csökkenő tendenciát mutat. Éppen ezért érdekesek ezek a nagyfokú egységet mutató és csak ezen a kis tájegységen belül előkerült edények. Ezen az edényeken a forma és a díszítés szerkezetének azonosága, valamint az a tény, hogy mindezek együttes jelenléte hiányzik a 17. századi régészeti anyagból, azt támasztja alá, hogy ezek a korszók inkább 18. századiak, akár annak a második feléből valók is lehetnek. A HOM 53.231.3 leltári számú korszó fülén ugyanis egy mesterjegyek is beillő jel van: egy elnyújtott S betű, egyszerűen áthúzgálva (5. kép). Ez a jel több, a következőben ismertetendő, a másik típusba tartozó virágos korszó fülén is jelen van,⁶ melyeket – mint majd láthatjuk – a 18. század második felénél hamarabbra nem datálhatunk.

1 Újabbán Lovász Emese vezet ott ásatásokat.

2 STEPHAN 1986. 63., 80., 81., 103., 105., 115., 116., 117., 144., 145., 188. kép, VII., VI-II., XIII., XIV. színes tábla.

3 HOM történeti gyűjtemény ltsz.: 58.238.1.

4 HOM régészeti gyűjtemény ltsz.: 75.78.77. töredék.

5 Czente Zoltán magántulajdona, Budapest.

6 HOM ltsz.: 86.57.1, DIVM ltsz.: 61.119.1, HOM ltsz.: 86.86.21.

Virágdíszes korsók

A csapott vállú, alul hasas korsók másik típusán többszínű növényi ornemens pompázik. Új díszítési technika jelent meg rajtuk, az írókázás mellett ecsettel is festették őket. A forma, a díszítmény tagolása és a fő díszített mező alatti csíkozás a hason többnyire ugyanaz, mint az egyszerű vonalas díszítésű edényeké. A nyak azonban azoknál díszesebb, állandóbb motívumot kapott: vörösesbarna vagy zöld függőleges, széles csík váltakozik hol egy másik színű hasonló csíkkal, hol dupla vagy tripla függőleges, mangánfekete vonallal. Szinte mindegyiken van tulipán: vagy virágtövön ábrázolva, vagy többször ismétlődő, különálló virágszálként.⁷ Az alapszínük vörösesbarna vagy kissé sárgásfehér, sötétbarna alapszínű egy sincs köztük.

A virágtöves csoport díszítése nem olyan egységes, mint az egyszínű, vonaldíszes korsóké. A látszólagos sokféleségben az edény formáján kívül a díszítés szerkezetét adó vonalazás fogja őket egybe. Három típusba sorolhatók. Talán a korábbiak közülük a nagy rozettás-tulipántövesek, a másik csoportba tartoznak az ismétlődő, ecsetes tulipános díszűek, míg a harmadik típusba tartozó néhány virágtöves korsó motívumai már megegyeznek a 19. századi mezőcsáti fazekasság motívumaival van rokonságban. Ez utóbbiak talán a 18. század utolsó harmadától a 19. század első feléig tartó népművészeti korszak termékei, és így a készítési idejük akár későbbi is lehet a 18. századnál.

A Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteménye öt ilyen edényt őriz (11–15. edényleírás; 15–16., 19. kép). Még három, bizonyosan Mezőcsáton használt korai korsó ismert. Juhász István mezőcsáti magángyűjteményének darabja egy vörösesbarna alapozású, rostélyos nyakú és hiányos szájú példány. A szája összenyomott korsószáj lehetett, a nyak csíkozása egyedi: két sorban egymás alatt zöld és fehér, ecsettel festett, függőleges szirmokból áll. Nem szurkált a füle, és inkább gránátalmának nevezhető a rajta lévő virágtő, mintsem tulipánnak, a virágtő melletti nagy, négyszirmú rozetta pedig mintha sablonnal készült volna. Az edény díszítése a sok éven át benne tárolt petróleumtól és valamilyen mázhibától halvány, és nehezen látszik. Hoffmann András mezőcsáti műgyűjtőtől került a miskolci múzeumba két másik 18. századi példány (HOM ltsz.: 1996.8.50 és 1996.8.35; 8. kép). A Hoffmann-gyűjteményből származó, Mezőcsáton gyűjtött korsó (HOM ltsz.: 96.8.50) olyan nagyfokú hasonlóságot mutat a Néprajzi Múzeum 73.32.3 leltári számú példányával, hogy nem zárható ki az sem, hogy egy kéz készítette őket (9. kép). A formán és a színeken, a nyak és a has díszítésén, valamint a tulipántöveken kívül rokonná teszi őket a hatalmas, kívül körbekeretezett rozetta.

A másik korsó, melyre szintén Hoffmann András talált rá, szokatlan színezésű, és nem zárt, hogy némileg későbbi (HOM ltsz.: 96.8.35). Az egészen világos falát barnával alapozták, fehér írókás vonalak közt három régies, talán zöld vagy sárga, nagy tulipán díszíti, melyeknek középső szirma nem színezett, a fehér, írókázott oválisban három vízszintes hullámvonal került. Valószínűleg égetési hiba miatt nem állapítható meg, hogy a máz eredetileg szintelen volt-e, vagy színezett. Zöldes összhatása van a barna alapozással, a régies tulipánfejek szirmai alig látszanak, és megállapíthatatlan az eredeti színük.

Ezek a Mezőcsáton vagy környékén gyűjtött korsók segítenek más, Borsod megye déli részéről a miskolci múzeumba jutott, illetve néhány környékbeli magángyűjtő tulajdonában lévő edény meghatározásában. Knopp János magángyűjteményének darabja az a korsó, mely Eger környékéről származik, és melynek a koncentrikus körökből álló, körbekeretezett boglár vagy napraforgó mellett nem virágtöves, hanem pontozott és áthúzgált szárú tulipán a dísze (10. kép).

Lajos Árpád vitte a Herman Ottó Múzeumba a mályinkai (Borsod megye) református templom használt korsót (HOM ltsz.: 55.17.1; 11. kép). Ez a nagyméretű, többször publikált edény minden részletében – a forma, a fül, a nyak, a has csíkozásai, a fő motívumok és a kompozíció alapján – ehhez a bemutatott korsótípushoz kötődik. A fül mellett kétoldalt és elöl, a füllel szemben több koncentrikus körből álló, körbekeretezett nagy napraforgó vagy boglárszerű virág virít, melynek ügyetlenebb, egyszerűsített változata a Néprajzi Múzeum 73.32.3 leltári számú (8. kép), illetve a miskolci múzeum 95.8.50. leltári számú korsóján látható (9. kép). E nagy virág egy korábbi variánsa ott van az egri múzeum egy jóvialisan kerekded, nagyméretű, Egerben gyűjtött korai kulacsán (DIVM ltsz.: 60.28.1; 12. kép), valamint egy Keleméren (Gömör megye) gyűjtött nagy tálon, melyet szintén Miskolcon őriznek,⁸ valamint egy magántulajdonban lévő, gömöri eredetű cseréphordó fenekén is.⁹ Az egri múze-

7 Knopp János magángyűjteménye, Budapest, HOM ltsz.: 1996.8.35, Néprajzi Múzeum ltsz.: 68.38.3, HOM ltsz.: 86.57.1.

8 HOM ltsz.: 53.275.1; VIDA G. 1999. 16. kép; STEPHAN 1986; FÜGEDI M. szerk. 1997. 396. kép; DOMANOVSKY 1981. II/297, 1. kép.

um említett kulacsának másik oldalának közepén pedig ott látható egy háromágú tulipántó, amely az egyik tipikusnak nevezhető motívuma e terület kerámiaművészetének. Hol régiesebb, egyszerűbb, de stilizáltabb, kontúrozott formában (HOM ltsz.: 95.8.50), hol mint kissé naturalista, kontúrozatlan virágtó bukkán fel.¹⁰ A kulacs, a mályinkai nagykorsó és a nagy virágtöves tál egykorúak, azonos motívumaik azonos kompozícióban jelennek meg rajtuk, és a bemutatott, úgynevezett hódoltság korabeli magyar kerámiaművészet termékeiként előzményei a tárgyalt korszoknak.

Nagytyálaról került a miskolci Herman Ottó Múzeumba egy szájj nélküli kanta vagy nagykorsó (HOM ltsz.: 86.57.1). A kora, a formája, a has és a nyak csíkozása, valamint a három jobbra dőlő tulipán virágjának rajza köti a tárgyalt korszokhoz. A virágtó rajza, a pontozottak, de főleg mesterjegynek is beillő füldísz¹¹ viszont másik öt korszóval azonos. Több hasonló edény ismerete nélkül az most még nem dönthető el, hogy egy új típus darabjait sikerült-e megtalálni, vagy egy műhely, esetleg egyetlen ember produktumait, ami – ismerve 18. századi edényeink számát – valóságos csodával érne föl. Mivel ez utóbbi említett hat korszó lelőhelye messze esik egymástól (Sárospatak, Nagytálya, Egerszalók és Sajóecseg, Tard), és nincs köztük Mezőcsáttal közvetlenül összekapcsolható tárgy, ezért annak ellenére is kimaradnak a jelen vizsgálatból, hogy egy műgyűjtőtől vásárolt, ismeretlen használati helyű darab kivételével a többi lelőhelye Mezőcsát negyven kilométeres körzetén belül van. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek azok a korszók, melyek füldíszítése megegyezik az egyik egyszerű, vonalas díszű, Cserépfalun gyűjtött korszóval (HOM ltsz.: 53.231.3; 5. kép). E füldísz miatt nem datálhatjuk két külön korszakba a két alapvetően eltérő típust, egyidősnek kell tekinteni őket, és a 18. század második felére keltezzük a készítésüket.

Knopp János gyűjteményének még egy darabja tartozik ide (14. kép). Ezen két oldalán ívbén meghajló szárú, fehér, írókázott vonalakkal és ecsettel festett zöld levelekből álló virágbokor van, mely egészen nagy, hátrahajló, bogycs ágban végződik. Középen, a füllel szemben félkörbe hajlott szárú gránátalma látható, melynek közepét három fehér vízszintessel rajzolták meg, mint a Herman Ottó Múzeum Nagytályán gyűjtött kantáján (HOM ltsz.: 86.57.1; 13. kép) és a Hoffmann-gyűjteményből a miskolci múzeumba került korsón lévőét (HOM ltsz.: 96.8.35). Knopp János korszója párja egy Tiszafüreden gyűjtött edénynek (ltsz.: 67.67.14), illetve néhány mezőcsáti, 19. századi terméknek, melyeken ezek a motívumok láthatók (ltsz.: 68.33.60).

Több olyan elem van, amely egymáshoz kapcsolja ezeket a látszólag sokféle díszű edényeket. Ilyen a pontozott szárú tulipántó, főleg maga a virág, melynek a motívumon belül éppúgy, mint az egész kompozíciót tekintve váltakozó színűek a szirmai. Amennyiben az egyik tulipán két külső szirma zöld, és a középső vörösesbarna, akkor a másik virágon fordított a színek elosztása, és ha az edényen másik tulipántó is van, akkor a két bokor színezése egymáshoz viszonyítva is váltakozó lesz.

A virágok gyakran ecsettel festettek, és nem kontúrozottak (15–16. kép), noha a régió korábbi fazekaskészítményein kizárólagos, a 19–20. századi csáti termékeken általános, de nem kizárólagos volt a motívumok körülderajzolása. Három edényen a tulipánok középső szirma „üres” vagy nem teljes felületét töltötték ki színnel. Ezekbe rendszerint három írókás, vízszintes vonalat rajzoltak.¹² Némileg eltér ezektől a Knopp János magángyűjteményében lévő boglárca-tulipános korszó, az ő tulipánjának is „üres” a közepe: az oldalszirmoktól kisebb két középső szírom alatt egy írókával vonalazott, festetlen ovális van (9. kép). A miskolci múzeum mályinkai nagykorsójának (11. kép) és nagytályának (HOM ltsz.: 53.275.1), az egri múzeum korai kulacsának (DIVM ltsz.: 60.28.1; 12. kép), valamint a Hoffmann-gyűjteményből Miskolcra került nagy virágú példánynak a tulipánjai (HOM ltsz.: 96.8.36) is mind üres középtűk.

Két edényen körbepontozták a középső szírmot (ltsz.: 68.38.3 és 129636); szíromfélét pontozott körbe a készítője a Néprajzi Múzeum 73.32.3 leltári számú korszóján is, a nagy virágok közti motívum részeként (8. kép). Ez utóbbi korszón a körbepontozott szírom mellett barna, írókás, hosszan jobbra nyúló, spirálban végződő kacsok vannak. Hasonló nő ki a 68.38.3 leltári számú korszón a tulipán szárából, és önálló motívumként áll a fül mellett egy másikon (HOM ltsz.: 67.45.154; 15. kép).

A virágdíszes korszók datálásához több fogódzónk is van. Ehhez röviden fel kell eleveníteni, hogy milyen kerámiastílus előzte meg a vizsgált korszakot Borsod megyében. A 17. század elejétől körülbelül a 18. század

9 Czente Zoltán magántulajdona, Budapest.

10 Ltsz.: 68.38.3, 129636; Juhász István magángyűjteménye, Mezőcsát.

11 A fülon a habán edényeken is gyakori díszítés látható. A miskolci fazekascéh 1767-es szabályzatán (HOM helytörténeti dokumentumgyűjtemény ltsz.: 79.4.1.4) többféle variációban számtalan helyen használták díszítőelemként.

12 Knopp János magángyűjteményének vörösesbarna alapú korszója, HOM ltsz.: 86.57.1; 96.8.35.

közepéig nemcsak Északkelet-Magyarországon, hanem az Alföldön dél felé legalább Hódmezővásárhelyig, keleten Nagyváradig, északon a gömöri településekig, nyugaton nagyjából a Duna mentéig mutatható ki egy eddigi ismereteink szerint meglepően egységes stílusú fazekasság. Ennek többnyire fehér alapon sötétbarna kontúrokkal, zöld és vörösbarna térkitöltésű, írókával felvitt, reneszánsz és keleti eredetű, késő reneszánsz növényi ornemens volt a dísz. Ritkábban vörösbarna (de soha nem feketésbarna) alapon fehérrel kontúroztak, ilyenkor a zöld mellett a fehérrel is használták a motívumok színezésére.

Tomka Gábor borsodi ásatásainak anyagával bizonyította, hogy a 17–18. század elején jelent meg először a vidék kerámiáin kontúrozatlan motívum: kezdetben csak pötty és csíkozás. Ecset használatának a növényi motívumok létrehozásában az északkelet-magyarországi várak használatáig (a 17–18. század fordulója) nincs nyoma. Tehát az ecsetes festésű virágos korsóknak későbbieknek kell lenniük (TOMKA 2005. 66).

Ha van közöttük kronológiai sorrend, akkor minden bizonnyal a boglárszerű, nagy virággal és tulipántövekkel díszítettek a korábbiak. Idetartozik Knopp János korsója (10. kép), melynek a formája is régiesebb a többiénél, valamint a két egymáshoz hasonló példány (8–9. kép). Ennek a típusnak közvetlen előképe és gyökere van a hódoltság korabeli magyar fazekasság 17–18. századi termékei között (egri kulacs, mályinkai korsó, miskolci nagytál, 11–12. kép).¹⁴ A 18. század első feléből találtunk a motívumokhoz párhuzamot: a lyukas közepű tulipánokhoz a miskolci mesterrek által 1735-ben festett megyaszói mennyezetkazettákon (SZABADFALVI 1980. 63., 69. és 73. kép), a boglárszerű, nagy virághoz pedig egy 18. század első felére datált úrírhízmészen. Egy kassai kanonoktól származó terítőszél nagy virágja¹⁵ szinte azonos az egyik Miskolci Mihalinak tulajdonított csempe sarkának díszével (CZEGLÉDY 1986. 71. tábla), több 17. század első feléből származó tányér öblének rozettás motívumával,¹⁶ rimaszombati ásatási anyag csempéjének, egy gömöri származású, magántulajdonban lévő hordóbutellának,¹⁶ valamint a nagyvirágú korsók boglárjának rajzával. Ezt a motívumot tekinthetjük az írókázott stílus első, viszonylag nagy területen elterjedt és körülbelül egy, esetleg másfél évszázadon át azonos formában előforduló elemének.

Az ecsetes, kontúrozatlan tulipántöves korsók datálásához is van némi adatunk. A Néprajzi Múzeum 68.38.3 leltári számú korsóján (15. kép) egyedi módon rajzolták meg a tulipán szárát. Ez a motívum leginkább kiegészítő sordíszként szokott szerepelni, de például a miskolci mesterrek által 1735-ben festett megyaszói (Zemplén megye) mennyezetkazetták középső motívumaként is gyakori.¹⁷ Az íveket színnel töltve meg ugyanez a rajza annak a tálnak, melyet a miskolci Nemzeti Színház melletti ásatásánál hoztak felszínre, s amelyet a régészek is a 18. századra datáltak (VIDA 1999. 37. kép). Virág rajzolására használták ezt az elemet a Néprajzi Múzeum hatalmas méretű táján, melyet a kutatók stíluskritikai alapon miskolci készítésűnek tartanak. A tál aljába, egy kétfejű sas mellé 1780-as évszámot karcoltak (ltsz.: 54.47.1; 17. kép). Viszontláthatjuk egy sárga mázas bokályon, melyet a Borsod megyei Szendrőládon gyűjtöttek, és 1786-os évszám van rajta.¹⁸ Ugyanezen bokálynak előkerült 1787-es évszámmal egy párja a Mezőcsáthoz közeli Gelejről (ltsz.: 73.32.1). Ezen tárgyakkal a miskolci fazekascéh megalakulása (1767) körüli időkre datálása annál is inkább helytállónak tűnik, mert a fazekas legénytársaság 1771-ből származó szabályzatán ilyen formájú (de más színű) bokály képét láthatjuk.¹⁹ Megerősíti a 18. század második feléből, utolsó harmadából való származtatást az erős sárga szín használata, ami a datált példányok szerint az 1770-es évektől az 1830-as évekig volt Borsodban divat.

Alátámasztja ezt a kormeghatározást néhány évszám és feliratos, és pár velük azonos stílusú, datálatlan miskolci festett bútor is. Egy ládát, két fogast az 1770-es évekből, egy zsoltártartó állványt, valamint egy 1753-as évszámot viselő saroktékát sorolhatunk fel, melyeken igen harmonikus, szép, kírleltlen egységes stílusú tulipános virágtövek láthatók (FÜGEDI, szerk. 1997. 218., 326., 327. kép). Ezeken a széles levelű, húsos szirmú, egyszerű rajzú tulipántöveken a levelek között ott vannak a vonalkák és a pontok, a spirálba forduló kacsok, a jellegzetesen visszahajló levelek. Tökéletesen közéjük illik a gömöri Nemesradnóton gyűjtött gyertyamártó (ltsz.: 130534) tulipános virágbokra is: a bokor tövéénél

13 E stílus későbbi, már a szétesés jeleit mutató példányán, egy hatalmas tál fenekén 1780-as évszám van (ltsz.: 54.407.1). Az továbbra is kérdés, hogy ezen edények stílusa önálló regionális, kis egységnek tekinthető-e a hódoltság korabeli magyar fazekasságon belül, vagy nagyobb területen fordultak elő párhuzamai.

14 LÁSZLÓ 2001. 66, 47. számú bemutatott textil.

15 HOM ltsz.: 63.1.310 (VIDA 1999. 10. kép), HOM ltsz.: 5.688.56.

16 Czene Zoltán magántulajdona, Budapest.

17 SZABADFALVI 1980. 11., 15., 26., 29., 52., 53. kép.

18 HOM ltsz.: 53.1433.1; VIDA 1997. 348. kép; 1999. 41. kép; 2003. 17. kép.

19 HOM helytörténeti dokumentumgyűjteménye ltsz.: 76.13-1; VIDA 1997. 125. kép; 1999. 43. kép.

két oldalra hajló spirállal (FÜGEDI, szerk. 1997. 344. kép). Nem lehet tudni a miskolci avasi templom festett bútorainak készítési idejét, Tombor Ilona későbbre teszi az 1735-ös megyaszóinál. Megmaradt darabjain elsősorban sarokmintákat láthatjuk viszont a tulipántöves korszok virágait. A datálásnál azonban óvatosságra int, hogy az 1726-ban készült zubogyi (Gömör megye) mennyezetkaszetták sarokdíszeként is ugyanilyen tulipántövek virítanak (FÜGEDI, szerk. 1997. 224. kép).

A vizsgált korszok többségének – az egyszerű vonalas díszűekkel megegyezően – rostély és kiöntő nélküli butyokszokszájuk van (ltsz.: 67.67.14 és 129636). A rostélyos nyakú, összenyomott szájú korszok némelyike abban is eltér a többitől, hogy a hasuk csíkozásában megjelenik egy körülbelül egy centiméter széles, körbefutó, vörösbarnára festett sáv. Ez a két új elem (a rostélyos, összenyomott korszokszáj és a széles, vörösbarna csík a hason) mutatja a korszok eme típusának fejlődési útját. Tomka Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy a korszokszáj későbbi jelenség a butyokszójánál, de sohasem szorította ki azt a használatból.

A következő korszakot (mely valószínűleg a 18. század végétől a 19. század első harmadáig tartott) négy korszok képviseli: Knopp Jánosé, mely színes és mázas, a Juhász István tulajdonában lévő korszok, valamint a Néprajzi Múzeum 67.67.14 és 59.150.178 leltári számú darabjai (14., 17–18. kép). Ezekről tételezhető fel legnagyobb valószínűséggel, hogy Mezőcsáton készültek, mert a motívumaik párhuzamait megtaláljuk a 19. századi csáti termékeken.

Felmerül a kérdés, hogy ha a bemutatott két korszoktípus – az egyszerű vonaldíszes és a gazdag virágmintás – egyidős, miért készültek alig díszített darabok a szép mázú, színes növényi díszű áruk tömeges termelése idején? Talán használati edények lehettek. A 19. század végi selejtgödörök feltárásának legérdekesebb tanulsága éppen az volt, hogy mennyire eltért ugyanazon korszak díszedényeinek és a legnagyobb tömegben készített, hétköznapi használatú edényeknek a stílusa. Az 1890-es évekből való selejtgödör mintegy 150 rekonstruálható edényből huszonegy darab volt egyforma, egy színnel fröcskölt, tizennégy darab pedig csupán néhány fekete körrel díszített (VIDA 1997. 470). A közeli Átányban a 20. század közepén is volt külön hétköznapi és külön ünnepi vizeskorszok (FÉL-HOFER 1997. 206). Akár hétköznapi használatra szánt termékek voltak, akár nem, ezeket a spiráldíszes edényeket a méretük miatt nemigen használhatták víz-hordásra – többségük magassága tizenhatszáz centiméter. Talán bortartó korszok voltak: egy ember egynapi adagja fér beléjük.²⁰

Kézenfekvő lenne a készítőhelyet keresve azt válaszolni, hogy ezek a korszok helyi termékek, a jól ismert 19. századi mezőcsáti fazekasok elődeinek portékái. Csakhogy semmiféle adatunk nincs arra vonatkozólag, hogy a 18. században dolgozott volna fazekas a városban. A mezőcsáti fazekassággal eddig részletesen foglalkozók – Domanovszky György és Füvessy Anikó – aprólékos gondnal gyűjtötték össze minden fellelhető adatot (DOMANOVSKY 1953; FÜVESSY 1996), és e célból átvizsgáltam az 1734-től vezetett református anyakönyveket. A mezőcsáti 18. századi anyakönyvek semmiféle olyan megjegyzést nem tartalmaznak, mely fazekasra utalna. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem is élt ilyen a városban, mert az anyakönyvek e tekintetben nagyon szűkszavúak, és csak egy-két esetben neveztek meg bennük foglalkozást.²¹ A legkorábbi írott adat a mesterségre vonatkozóan 1794-ből származik, amikor Hatalmas Pál és egy másik, a Tsudafavirág nevet választó korszok legény tanult a miskolci fazekascéhnel (FÜVESSY 1996. 156; 2005. 106; VIDA 1999. 85), és ennek a céh irataiban nyoma maradt.

1991-től négy éven át kerestünk volt csáti fazekasok portáján félkész töredékeket rejtő selejtgödöröket. Bárhol dolgoztunk, mindenhol került elő vékony falú, rózsaszínre égő agyagból készült, 17–18. századra datálható töredék, de félkész egy sem volt köztük. Kiss Károly, a mezőcsáti fazekasság elkötelezett helyi kutatója legfontosabb segítője volt ezeknek az ásatásoknak. Ő évtizedeken át lehetőség szerint minden földmunka során mentette és gyűjtötte az előkerült cserépdarabokat. A több ezer félkész darab között a 19. századnál előbbre datálható nem volt.

A városban a földből előkerült korai edénytöredékek beleillenek az úgynevezett hódoltság korabeli magyar fazekasság stílusába. Ecsethasználatnak ekkor nyoma sincs. Az elemzett és bemutatott, a 18. századra (néhány esetben legfeljebb a 19. század első harmadára) datálható korszokon azonban az íróka használata mellett néha ecsettel is festettek, mégpedig a fő virágmotívumokat. A 19–20. századi csáti fazekasok kezében az íróka maradt a legfőbb díszítőeszköz, de kiegészítő jelleggel előfordult az ecset használata is. Ugyanakkor a vizsgált korszok többségén hiába keresünk rokonságot a mezőcsáti fazekasság legjellemzőbb 19. századi díszedényeinek (madaras butellák, Miska-kancsók, madaras tálak) motívumaival, noha a város közepén föld-

20 Csupor István szíves szóbeli véleménye.

21 MOL A 1418 1734–1795. A mezőcsáti református egyház anyakönyvei: keresztek, holtak, házasságok.

munka során előkerült madaras nagytál bizonyítja (Vida 1999. 21. kép; 2003. 16. kép), hogy a motívum a 17. század második felében és a 18. század elején már jelen volt Csáton.

Ha viszont nem helyi készítésűek ezek a korsók, akkor kereskedelem révén kellett odakerülniük. A tiszafüredi fazekasság egy generációval későbbi a mezőcsátinál, így ezek a darabok nem lehetnek fürediek; szóba jöhető készítőhely lehet Miskolc, az összefoglalóan gömörinek nevezett fazekasközpont vagy Eger.

Eger korabeli fazekasságáról nem sokat tudunk, általában úgy emlegetik, mint saját középkori fazekashagyománnyal nem rendelkező helységet. Bizonyosságul a vár számadásait idézik, mely szerint a 16. században hét esetben hívtak kályha készítéséhez vagy javításához Miskolcra mestereket (Détsy 1964. 137–180). Tény azonban, hogy a vár ásatása közben került elő félkész töredék, és ez azt bizonyítja, hogy a 17–18. században lehetett Egerben fazekasság, és a helyben készült edények stílusa teljesen belesimult a Nógrádtól Zemplénig kimutatható úgynevezett hódoltság korabeli magyar kerámiaművészetbe.

Hogy a helyi termékeken kívül honnan szereztek be az egriek az edényeket, ahhoz a korabeli vásárok árusairól kellene többet tudnunk, de feltételezhető, hogy e tekintetben nem sokat változott a piac a következő kétszáz év alatt. Az egri vásárokon való edényárusításokról a város 18. század végi iratai között maradtak adatok. Ezek szerint elsősorban miskolci fazekasok hoztak árut Egerbe, akik ugyanolyan joggal adhatták a portékáikat, mint otthon.²² Egerben áru-
ló losonci mesterek arra panaszkodtak, hogy kiszorították őket „az Contár vagy is Tót, s Falusi Czéh vagy társaság nélkül levő Fazekasok hátok megé” (idézi Lénárt 1975. 157), s ez az utalás egyértelműen a gömői fazekasokra vonatkozik, tehát az egri háziasszonyok leginkább miskolci és gömői termékeket használtak.

Az egri fazekascéh 1818-as megalakulása előtt, 1768-tól a miskolci céh landmajsztereiként dolgoztak egri mesterek. 1798 és 1820 között négy, apa-fia névegyezés esetén öt egri fazekasról tudjuk, hogy a miskolci céh vidéki mesterei voltak (Vida 1999. 58).²³ Egyiküknek – Nyáry Mihálynak – az egri céh megalakulásakor konfliktusa is támadt a többi mesterrel, mert a miskolci céh elbocsátó írását adta legényeinek az egrié helyett, vagyis miskolci céhtagnak tekintette magát az egri céh megalakulása után is (Lénárt 1975. 158). A beadványt három mester írta alá, és név szerint négy személyt említettek benne, akik nem akartak az egri céhnek fizetni, vagyis ekkor legalább hét fazekas dolgozott a városban. A miskolci fazekascéhnek 1767 és 1872 között huszonhárom egri tanítványa volt (Bodó 1975. 89–93).

Az egri fazekasságnak önálló arculatát a 19. század második felétől ismerjük. Akkori készítményeik az éppen születő hevesi stílusba tartoznak, addig azonban joggal feltételezhető, hogy a közös gyökér, az azonos piac, a földrajzi közelség és a közös céh miatt valószínűleg a miskolci termékekkel hasonló stílusú edények készülhettek, vagy legalábbis nagyon eltérőek aligha lehetnek tőlük. Ezt az a városi tanácshoz beadott, 1798-ban kelt kérvényük is igazolja, amelyben – már többszöri alkalommal – az idegen fazekasok szabad árusításának tilalmát szerették volna elérni. Ebben arra hivatkoztak, hogy azok olyan árut hoznak Egerbe, „amelyeket ők is meg tudnak csinálni, s velük nemcsak a helybelieket, de a környéket is el tudják látni” (Lénárt 1975. 158).

A miskolci (és vele együtt a diósgyőri) fazekasság története a 16. századtól írásos említések, iparos-összeírások révén jól követhető. Egy 1575-ös évszámú kályhapárkány és egy Miskolczi Mihali nevet ábrázoló csempe révén a csempéiket és a készítőit is azonosítani lehetett (Votr 1954). Arról pedig, hogy milyen edényeket készítettek a diósgyőri és a miskolci fazekasok, a városban és a vár környékén folyt és jelenleg is folyó ásatások megbízható bizonyítékkal szolgálnak, annál is inkább, mert több félkész töredék is van köztük. Eszerint a miskolci fazekasság is része volt az úgynevezett hódoltság korabeli magyar írókás kerámiastílusnak.

Ez a meglehetősen egységes kerámiadíszítés valamikor a 18. században, talán a közepe táján szétesett, de jól datálható, zárt leletegyüttesek híján e folyamat menetét nem tudjuk részleteiben követni. A 18–19. század fordulójáról ránk maradt néhány datált, többnyire egyszínű, applikált díszű miskolci remekmunka (Vida 1999. 51–52. kép), az írókás stílus későbbi életéről pedig a már ismertetett datált bokály 1786-ból (HOM ltsz.: 53.1433.1) és néhány datálatlan bokály, illetve talasedény töredéke tanúskodik (Vida 1999. 37, 42. kép). Mindez azonban túl kevés ahhoz, hogy a Mezőcsáton

22 Nem köztudott, hogy 1578-tól 1807-ig Egernek az Eger-patakon túli része a várral együtt Borsod megyéhez tartozott. Ennek a mesterek könnyű áruvási lehetőségeiben, a várban a különböző fenntartási munkák alkalmával a miskolci mesterek részvételében, a két város iparosainak kapcsolattartásában nyilván nagy szerepe volt.

23 A miskolci fazekascéh iratai a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentum Gyűjteményében, a továbbiakban HOM HTD találhatók.

vagy környékén gyűjtött korszók azonosításában a segítségünkre lehessen. Éppen a 18. század miskolci termékeiről nincs elégséges ismeretünk.

A 18. század harmincas éveitől Miskolc lakosságának vallási és etnikai összetétele a tömeges beköltözés miatt megváltozott. Az addig református, nemesi dominanciájú városba elsősorban északról, többnyire más nemzetiségűek költöztek be. Ez a bevándorlás megváltoztatta a vásárlóközönséget, ami más ízlés, másféle díszítésű edény iránti igény formájában jelentkezett. A miskolci fazekascéh irataiból jól követhető a 18. század végén egy északról dél felé tartó mestermigráció, melyhez hasonló zajlott le ugyanekkor Sárospatakon is (ROMÁN 1955. 15). Az 1767 és 1872 között felvett 129 céhmesterből negyven volt gömöri landmajsztère a miskolci fazekascéhnek (BODÓ 1975; VIDA 1999. 58). A mestermigráció éppen Miskolc és a Mezőcsáthoz közeli Ónod vonaláig tartott, átalakította Sárospatak, Miskolc és Ónod fazekasságának stílusát. Legalábbis ekkortól használtak ecsetet, a fehér alapszín jelentősége ekkortól egyre kisebb lett, a kedvelt zöld mellett új, például az egészen sötétbarna alapszín jelent meg, és kicserélődtek a motívumok is. A miskolci és a mezőcsáti díszítési technikában bekövetkezett, északról jött első változások egyike lehetett az ecset használatának elterjedése. De azt egyáltalán nem tudjuk, hogy milyen ütemben történt a változás, hogy ez a folyamat mennyire volt szinkrónban a tágabb környék fazekasságának stílusváltozásaival, melyek ugyanerre a korszakra estek. Meg kell említeni, hogy úgy a betelepülési mozgalmak, mint a mestermigráció elkerülték Mezőcsátot, illetve Csát esetében az a viszonylag ritka jelenség volt tapasztalható, hogy a Tisza túloldaláról és Szabolcsból a földesúri költöztetések alól szabadulni vágyó magyarok költöztek be a 18. század első felében,²⁴ ennek következtében az ízlés- és stílusváltozás Mezőcsáton nem következett be.

Hasonlóan keveset tudunk a 18. századi gömöri készítésű mázas és díszített edényekről. Céheik sokkal korábbiak, mint a borsodiak: Jolsván 1609-ben, Rimaszombatban 1628-ban, Rozsnyón 1703-ban alakult meg a fazekascéh. B. Kovács István jelentette meg néhány régészeti lelet képét Rimaszombatból (B. KOVÁCS 2001). Ennek alapján a 17–18. században ugyanolyan stílusú kerámiát használtak Rimaszombatban is, mint Borsod váraiban és városaiban, valamint Egerben és Északkelet-Magyarország szinte minden mezővárosában. Ismerve a 17–18. században is nagyon nagy volumenű rimaszombati fazekasságot kizárható, hogy a városban és környékén előkerült töredékek ne helyi készítésű edények darabjai lennének, hogy az idevalók ne helyi terméket vásároltak volna. Ezek az edények is az országrésznyi területre kiterjedő hódoltság korabeli magyar fazekasság stílusában készültek, és minden bizonnyal ugyanebben a stílusban dolgozott a vidék minden fazekasa a 17. században és a 18. század első felében. A 18. század közepi és végi gömöri díszített kerámiaművészetéről nincsenek pontos ismereteink, különösen nem készítőhelyenként elkülönítve. Az összefoglalóan gömörinek nevezett központ ugyanis mintegy harminc települést jelent, melynek mintegy felét magyarok, másik felét szlovákok lakták, s alig hihető, hogy az egységes hódoltság korabeli magyar fazekasság stílusának felbomlása idején mindegyikben továbbra is hasonlóan díszítették az edényeket.

Némelyik a bemutatott korszók közül olyan világos színűre égő agyagból készült, hogy óhatatlanul is gömöri készítménynek tűnhet. Természetesen ez nem lehetetlen, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ezeknek a korszoknak a 19. század végi, 20. század eleji utódai valóban gömöriek, vagy legalább ott is készültek. E késői darabok azonban formában, színben (a kék szín használatában) és motívumaikat tekintve is eltértek a bemutatottaktól, a rokonság mégis nyilvánvaló. Arra viszont Miskolc mellett a Sajó medréből előkerült félkész kiskorszó a bizonyosság, hogy nem minden világos falú edény készült Gömörben. Miskolc határában is lehetett tűzálló agyagot bányászni, amit a fazekasok használtak is.

Ha viszont gömöri készítésűek a bemutatott korszók, akkor mi annak a magyarázata, hogy a hatalmas gömöri piacörzetet más vidékein nemhogy hasonló mennyiségben, de egyenként sem bukkannak fel ilyen korszók? Hiszen akkor nagy mennyiségben kellett készülniük, és nagy területen árulták őket. Az ugyanis elképzelhetetlen, hogy a meglehetősen nagy távolságra lévő gömöri fazekasok kifejezetten a dél-borsodi területre készítettek volna speciális korszótipusokat. Ez elmentmond a kornak, amikor még sokkal nagyobb területen volt egységes a stílus: a készítőközpontok saját díszítőhagyományának kialakulása 18. század végi–19. század eleji jelenség. Megállapítható azonban, hogy a vizsgált korszók anyaga, színei és díszítményei a korábbi közös díszítőstílus ismeretében a gömöri készítőhelynek nem mondanak ellent.

Feltételezhetjük, hogy a korábban egységes díszítőstílus felbomlása nem robbanásszerű folyamat volt, hanem

24 A Rákóczi-szabadságharc után Borsod vármegye ugyanis háromévi adómentességet ígért a lakatlanná lett területek újranepestítőinek (VERES 1984. 31).

egyfajta átalakulás, és nem egy gyökeresen új stílus váltotta fel a régít – legalábbis a 19. század első harmadáig. Ebben az esetben pedig joggal vélekedhetünk úgy, hogy a 18. század második felében megkezdődött ugyan a korábban országrésznyi területen nagyon egységes díszítés népi-esedése, a különböző központok stílusa ugyan távolodni kezdett egymástól, és megindult a kisebb területen elterjedt helyi díszítőhagyományok kialakulása, de az egri, a miskolci (vagy talán helyesebb borsodit említeni) és a gömöri díszítmények még mindig igen hasonlóak lehettek egymáshoz.

A dél-borsodi terület 18. századi kerámiaművességének párhuzamait keresve segítségül lehet hívni a kor más műfajú díszítőhagyományait: a hímzést, de legfőképpen az általában datált és szignált festőasztalos-termékeket. A hímzés nem szabadrajzú műfaj, a motívumokat előrajzolt vagy leszámolható mintákról vitték fel, a készítő fantáziája, alkotókedve kevesebb teret kaphatott, ezért a tájakhoz kötött önálló stílus még a kerámiához viszonyítva is kevésbé állapítható meg, és kevés direkt párhuzamot lehet találni. Ritka kivétel a már idézett, kassai kanonoktól származó, 18. század elejére datált terítőszél nagy, boglárszerű vagy rozettás virágja.²⁵

Borsod és Gömör megyében sok festett templomi mennyezet és bútor maradt fenn, többek között éppen azokból a helységekből (Mezőcsát, Noszvaj, Mezőkeresztes, Mályinka, Miskolc), ahonnan a bemutatott edények valók, s ez nyilván nem véletlen. Ezeket, valamint a Felvidék festett mennyezeteit vizsgálva Tombor Ilona megállapította, hogy a 18. századi kazettákon határozottan kirajzolódik egy miskolc-gömöri műhelystílus (TOMBOR 1968. 54). Ennek legfőbb jellegzetessége a hosszanti tengelyre fűzött, dús levelű virágbokor, melynek a levelei között nincsenek virágok, csupán a száruk végén, leggyakrabban tulipán, szegfű. „A fennmaradt emlékekből és adatokból egy nagy hatósugarú, közkedvelt gömöri, XVIII. századi festő-asztalos műhelyre következtethetünk, amely céhbeli kapcsolatban állt a mai magyar Felvidék egyes helységeivel. Itt elsősorban Miskolcra gondolhatunk.” (TOMBOR 1968. 76–77.)

A vizsgált 18. századi korszók díszítményeinek eredetéhez vagy a készítőhely megtalálásához azonban hiába keresünk közvetlen párhuzamot az 1746-ban komáromi festőasztalosok által készített csodaszép mezőcsáti mennyezetdeszkákon (HUSZKA 1897–1898). Csak a közös gyökér, a közös stílus azonos: a kora újkori késő reneszánsz. Segítséget nyújtott viszont a miskolci avasi, a megyaszói, a zubogyi templom és néhány datált miskolci bútor az 1770-es évekből. Nyilván nem véletlen, hogy a mázas gömöri edények vásárlóközönségének déli határa egybeesett Borsod megye határával. Mindezek elég nagy biztonsággal erősítik meg azt a feltételezést, hogy a 18. századi borsodi és gömöri fazekasság stílusa sem lehetett nagyon távoli egymástól.

A magyarázatot a földrajzi közelség mellett a két vidék lakosságának társadalmi és vallási rokonságában lelhetjük meg. Mezőcsát a Bükk hegység déli lejtőjén a dél-borsodi Mezőség központi települése volt. Ez a kis tájegység nyugaton a matyó és a bükkaljai falvakig, délen a mai Tisza-tó területéig (Poroszló, Tiszavalk, Tiszadorogma), keleten a Tiszáig, északon pedig Emőd vonaláig tart. Ez a vidék természetföldrajzi szempontból ugyan az Alföldön fekszik, művészettörténeti vonatkozásai azonban északra, a megyeszékhely Miskolc felé mutatnak. Ezt a templomi mennyezetkazetták kapcsán Tombor Ilona is megállapította. A lakosság a 18. századi betelepülésekig egyöntetűen református volt. Ami azonban a tájegység igazi arculatát művészettörténeti szempontból meghatározta, az a református kisnemesesség kivételesen magas aránya.

Köztudott, hogy Magyarországon belül Borsod megyétől csupán Máramarosban volt magasabb a nemesek százalékos aránya. Borsod megyében pedig kiemelkedően sok elszegényedett kisnemes élt éppen Mezőcsát környékén. Az 1784–1787-es népszámlálás adatai magukért beszélnek: az összes férfi lakos közül nemes volt Mezőcsát 40,5, Mezőkeresztesen 27,8, Gelejen 69,6, Igricin 51, Papiban 56, Ecsegen 50,8, Felsőnyáradon 29,1, Ároktőn 42, Tiszatarjánban 23,4 és Nemesbikken 44,6 százalék. Ugyanekkor a megyeszékhely Miskolcon 30,4 százalék volt ez az arány. Ez a református kisnemesek lakta vidék a 18. században vallása védelmében bezárkózott, a társadalmi státusát kifejező kultúrájához, művészeti formanyelvéhez, tárgyaihoz egyre erősebben ragaszkodóvá vált, mint ahogy ez általánosan is elmondható a kor minden református többségű, nemesi vagy mezővárosi közösségéről. A forgalmasabb kereskedelmi útvonalak mentén lévő települések, amelyeket jobban érintett a más vallásúak, sok esetben más etnikumúak beköltözése, nem tudták megtartani a református nemesi dominanciát. A betelepülések által kevésbé érintett, kereskedelmi útvonalaktól távol eső, a külső települések felé zárkózott dél-borsodi Mezőség ellen tudott állni a barokk hatásának, meg tudta őrizni a 16–17. századi, a reneszánszban gyökerező református kisnemesi kultúráját.

25 LÁSZLO 2001. 66, 47. számú bemutatott textil.

Ez a rendkívüli nyitottság saját tájegységének települései felé és ugyanakkor a más kultúrájú vidékek felé mutatkozó zárttság is nagyszerűen érzékelhető Mezőcsát 18. századi református házassági anyakönyvéből.²⁶ A 19. századi fazekasság történetét ismerve, de főleg nagy tömegben készült árujuk közös stílusa alapján intenzív kapcsolatot tételezhetnénk fel Mezőcsát és Tiszafüred között. Az anyakönyvek a 18. században minimális kapcsolatra utalnak: 1734 és 1795 közt alig egy-két házasságot kötöttek egymással fürediek és csátiak. Dél-Borsodnak a 20. századig megőrzött késő reneszánsz kultúrájára nem figyelt fel időben senki a népművészet-kutatók közül. Az utóbbi évtizedben tűntek el a nádtetős, ámbitusos kismemesi lakóházak, és ma már csak néhány múzeumba került, gyönyörű 18. századi díszített tárgy bizonyítja, valamint a temetők sírjelei (köztük Gelejen Gelei Katona Istváné) őrzik a vidék református kismemesi kultúráját.

Közismert, hogy Gömör megye bizonyos részein hasonló volt a 18–19. században a református kismemesek szerepe, bár ott az összlakossághoz viszonyítva kevesebb nemesi származású élt. Nem véletlen tehát, hogy a gömöri és a borsodi díszítőművészet olyan közeli rokonságban állhatott egymással.

Jelen ismereteink szerint azt kell feltételeznünk, hogy nem volt a 18. században Mezőcsáton fazekasság, és a bemutatott edények nem csátiak. Az összegyűjthető adatok arra utalnak, hogy a 18. század végéig Borsod és Gömör megye díszítőművészete, tárgyainak stílusa nagyon hasonló lehetett. Ennek megfelelően ezeket a korszakat éppúgy készíthette miskolci, gömöri vagy éppen egri fazekas. Az előkerülés földrajzi megoszlása alapján a legnagyobb valószínűsége annak van, hogy a legközelebbi, társadalmi, kereskedelmi és közjogi szempontból is szoros szálakkal Mezőcsáthoz kapcsolódó városban, Miskolcon készültek ezek az edények, vagy akár ott is készülhettek volna.

---

²⁶ MOL A 1418 1734 1795. A mezőcsáti református egyház anyakönyvei: keresztek, holtak, házasultak.

Irodalom

BODÓ Sándor

- 1975 Fazekas mesterlegények Miskolcon 1768–1872-ig. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 14. évf. 89–93.

CZEGLÉDY Ilona

- 1986 A diósgyőri vár. Budapest, Akadémiai Kiadó.

DÉTSZY Mihály

- 1964 Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493–1596 között. Az Egeri Múzeum Évkönyve, II. évf. 137–180.

DOMANOVSKY György

- 1953 Mezőcsáti kerámia. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. (Magyar népművészet, XVII.)
- 1981 A magyar nép díszítőművészete. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FÉL Edit – HOFER Tamás

- 1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest, Balassi.

FÜGEDI Márta (szerk.)

- 1997 Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.

FÜVESSY Anikó

- 1996 Ismeretlen mezőcsáti fazekas család a múlt század elejéről. Néprajzi Értesítő, LXXVIII. évf. 155–167.
- 2005 Adatok egy ismeretlen mezőcsáti fazekas családról. In FÜVESSY Anikó: Válogatott kerámia-tanulmányok 1979–2005. Szolnok, 113–116. (A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok közleményei, 59.)

HUSZKA József

- 1897–1898 A mezőcsáti kórus. Magyar Iparművészet, I. évf. 20–25.

KOCSIS Gyula

- 1971 Adatok Mezőcsát gazdaság- és néptörténetéhez. In KISS László – PATAKI Sándor: Mezőcsát népi kultúrájából. Mezőcsát, II. Rákóczi Ferenc Könyvtár. (Mezőcsáti helytörténeti füzetek, 3.)

B. KOVÁCS István

- 2001 Agyagkenyér. Fejezetek az agyagművészet történetéből Gömörben és Kishontban. Rimaszombat, Gömör-Kishonti Múzeumi Egyesület.

KRESZ Mária

- 1972 A Borsod megyei fazekasság. Herman Ottó Múzeum Közleményei, 11. évf. 157–167.
- 1991 Magyar fazekasművészet. Budapest, Corvina-Forum.

LÁSZLÓ Emőke

- 2001 Magyar reneszánsz és barokk hímzések. Iparművészeti Múzeum, Budapest.

LÉNÁRT Andor

- 1975 Az egri céhek és a magisztrátus a 18–19. század fordulóján. Az Egeri Múzeum Évkönyve XIII. évf., 155–173.

ROMÁN János

- 1955 Sárospataki kerámia. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. (Magyar népművészet, XXI.)

STEPHAN, Hans-Georg

- 1986 Die bemalte Irdenware der Renaissance in Mitteleuropa. München, Deutscher Kunstverlag.

SZABADFALVI József

- 1980 A megvaszói festett asztalosmunkák 1735-ből. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. (Borsodi kismonográfiák, 9.)

SZENDREI János

- 1891 Magyar díszítmények. Művészi Ipar, VI. évf. 74–96.

TOMBOR Ilona

- 1968 Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból. Budapest, Akadémiai Kiadó.

TOMKA Gábor

- 2005 Északkelet-Magyarország kora újkori kerámiaja. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat.

VERES László

- 1984 Borsod megye etnikai arculatának változásai a 18. század első felében. In KUNT Ernő – SZABADFALVI József – VIGA Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, XV. évf. 27–35.

VIDA Gabriella

- 1997 Néprajzi ásatás kerámiai Mezőcsáton. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXI–II–XXXIV. évf. 467–482.
- 1999 A miskolci fazekasság a 16–19. században. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- 2003 Használati és díszedények a 17–18. században Északkelet-Magyarországon, különös tekintettel Borsod megyére az árszabások, ásatási leletek és inventáriumok alapján. Néprajzi Értesítő, LXXXV. évf. 61–92.

VOIT Pál

- 1954 Késő reneszánsz kályhák Miskolci Mihály műhelyéből. Művelődéstörténeti Értesítő, 118–122.

Tárgyleírások

1. (1. kép)

Ltsz.: 68.33.100. Gyűjtőhelye Mezőcsát. Fakószürke, vékony falú edény. A vörösbarna alapfestés a has aljáig ér, csak a vállig fedi vékony máz. Füle egy vonalban függőlegesen szurkált, és kétszer három kissé ferde, fehér írókás vonal díszíti. Nyakán a gallérig három fehér csík fut körbe. A gallér alatt rövid, ferde csíkok, majd két vízszintes vonal, melyek alá egy hullámvonal került. A fő díszített mezőben hét darab spirál van.

M: 23 cm, fenék-Á: 9,5 cm, száj-Á: 3,5 cm, has-Á: 15 cm.

2. (2. kép)

Ltsz.: 68.33.101. Gyűjtőhelye Mezőcsát. Fakószürke, vékony falú, kissé kerekded hassal. A has aljáig vörösbarna festékekkel alapozott, erre fehérrel írókáltak. Fülén felül íves vonalak, alul vízszintesek. A hason öt csík alá került a hullámvonal, a nyak alsó részén körbefutó csíkok. Fő díszre négy darab koncentrikus ovális, közepén pontozott körből és egy balról hozzájuk nőtt spirálból áll.

M: 18 cm, fenék-Á: 6 cm, száj-Á: 3 cm, has-Á: 11 cm.

3. (3. kép)

Ltsz.: 97.44.20. Gyűjtőhelye Mezőcsát. Vörös téglaszínre égő agyagból készült. Fehérrel alapozták, erre került a díszítés. Zöldes olomáz fedi a nyakát és a vállát. A füle vízszintesen áthúzgált, szurkált. A nyak alsó részén, vízszintesek közt hármassával rendezett, függőleges vonalak díszítik. A vállat két, egymástól egy centiméter távolságra lévő csíkkal hangsúlyozták. A fő díszített mezőt dupla függőleges vonalakkal öt mezőre osztották, melyekbe két-két fordított szívet rajzoltak.

M: 28 cm, fenék-Á: 9 cm, száj-Á: 3 cm, has-Á: 18 cm.

4.

Ltsz.: 142270. Gyűjtőhelye Tisza-ígar. A nyak felső és alsó részének vastagsága között jelentős, másfél centiméteres különbség van, váll

erősen csapott. Fehér alapfestése a hasa alattig ér, zöldes máza alig fedi a vállat. A fülén ferde vonalkázás látható. A nyakon a gallér és a két fakéscsíkkal hangsúlyozott vállvonal közt vízszintes csíkok közé köröket rajzoltak. Öt darab, vörösesbarna színnel írókázott vonalcsozor lóg le a vállvonalról.

M: 23 cm, fenék-Á: 9 cm, száj-Á: 3,5 cm, has-Á: 15 cm.

5.

Dobó István Vármúzeum, Eger (a továbbiakban: DIVM) Ltsz.: 54.255.1 számú korszó: Gyűjtési hely Noszvaj, Borsod megye. Középen hasasodó, kerek hasú forma. A füle illeszkedése alatti nyakrész rövid, és lefelé szélesedik. Vörösbarna festékekkel alapozták a has aljáig, a szintelen máz a váll aljáig tart, a díszítés fehérrel írókázott. A hason, a vízszintes vonalak alatt hullámvonal látható. A fül illeszkedése alatt, két vízszintes csík közt egy hullámvonal van. Fő díszei a válltól a has felé függőlegesen húzgált vonalak.

M: 20 cm, száj-Á: 2,5 cm, talp-Á: 7,5 cm.

6.

DIVM Ltsz.: 65.200.1. Gyűjtőhelye Noszvaj. Fakó színűre égő agyagból készült, de vastag falú és nehéz. Talpa profilált, füle lapos szalagfül, függőlegesen végigszurkálva. Szája behúzott, a nyaka kissé karcsúbb, a hasa kerekesebb, mint a típusba tartozó korszók többsége. Vörösbarna engobe-bal alapozták, fehér, írókázott vonalas a díszítése, a szintelen máz a váll vonaláig ér. A nyaka felül dísztelen, alul vízszintes vonalak közt hullámvonalas. A has csíkozása általános: vízszintesen körbefutó csíkok alatt egy hullámvonal. Fő dísz: viszonylag nagy méretű, egymással összehúzott, írókázott fehér spirálok.

M: 23 cm, fenék-Á: 10 cm, száj-Á: 3 cm.

7. (4. kép)

Herman Ottó Múzeum (a továbbiakban HOM) Ltsz.: 58.19.3. Gyűjtő-

helye Dédes, Borsod megye. Szűk, rostély és kiöntő nélküli, fél centiméterrel behúzott szájú tárgy. Lapos, nagy ívben hajló fülének illeszkedése a nyak közepén van, az alatta lévő nyakrész szélesebb a felsőnél. Fülét egymás alatt rövid sávok díszítik. Válla csapott, talpa profilált, a tárgycsoportra jellemző formájú. A hasa aljáig vörösbarna engobe-bal alapozták, erre írókálták fehérrel a díszítményt, és vékony, a vállat alig fedő, szintelen máz került rá. Jellegzetes a has csíkozása a vízszintesekkel és alattuk a hullámvonallal. A nyakán dupla vízszintes vonalak közé farkasfogazást rajzoltak. Fő díszre hét darab, egymással összekötött spirál.

M: 28,5 cm, fenék-Á: 11 cm, száj-Á: 3,5 cm.

8. (5. kép)

HOM Ltsz.: 53.231.3. Fakóvörösre égő agyagból készült, talpa profilált, kerek hasú, a fül illeszkedése alatt is szűk nyakú, kifelé szélesedő szájjal. Vörösbarna engobe-bal alapozták egészen a hasa aljáig, de vékony, szintelen máz csak a váll aljáig került rá. A díszítés alja kissé a has legszélsőbb vonala fölött van, ide illeszkedik lapos szalagfüle is, melynek fehér, írókás díszítése akár mesterjegynek is tekinthető: elnyújtott S alak négyyszer vízszintesen áthúzgálva. Nyakának alsó és felső része is írókázott: fent vízszintes csíkok, alul dupla vízszintes fölött ferdén vonalkázott. A tárgycsoportra jellemző hascsíkozás fölött a fő motívum egy vízszintes vonal mentén aszimmetrikus három-három, egy töből induló ferde vonal.

M: 23 cm, fenék-Á: 9,5 cm, száj-Á: 3 cm.

9.

HOM Ltsz.: 53.269.1. A tárgycsoport többi tagjához képest magasabb és egyenesebb a talpa, és íveltlen, egyenes nyaka fölött a szája peremes. Lapos szalagfülének alakja, annak hármassával áthúzgált, fehér díszítése, csapott váll, körte formájú teste és szélesebb

alsó nyakrésze a típusra jellemző. A többi darabtól eltérően sötétebb az alapszín, és csak a fül illeszkedése, a nyakán mázazott. Fehér, írókázott, egyszerű díse is egyedi: a száj pereme fehér, alatta függőleges vonalkák vannak. A fül illeszkedésénél a gallér fehérrel pontozott, alatta függőleges vonalak láthatók. A vállon dupla fehér vonalak közt párosával kissé balra dőlő oválisok vannak. A has csíkozása is eltér némileg: sok egyenes vonal közt a szokásosnál sűrűbb, határozottabb hullámvonal, ívsor fut körbe.

M: 26,5 cm, száj-Á: 3,5 cm, talp-Á: 9,5 cm.

10. (6. kép)

HOM ltsz.: 84.2.8. Miskolcon gyűjtötték. Keskeny talpú, kerek hasú, rövid és karcsúbb nyakú forma, a fül illeszkedésének gallérja határozott. A hasáig fehér engobe-bal alapozták, erre sötétbarna írókázással került a dísz, majd mázzal leöntötték. A hasán a jellegzetes vízszintes vonalazás alatti hullámvonal van, és a nyak díszítése is jellemző a tárgycsoportra: dupla vízszintes vonalak közt farkasfogazás látható. Különleges rajzú a fő motívum: öt darab, egymással összekötött, de mégis különálló elemből áll, mely egy töből induló íves vonalakkból és jobb felé hajló spirálokból áll. Önálló díszítésként más edényről nem ismert, de hasonló motívum látható kiegészítő elemként a Néprajzi Múzeum 73.32.3 és 68.38.3 leltári számú korsóin a fő motívumok mellett, valamint egy Sajóecsegen gyűjtött darabon, a miskolci múzeumban (HOM ltsz.: 67.45.154).

M: 20 cm, fenék-Á: 8 cm.

11. (16. kép)

Ltsz.: 129636. Gyűjtőhelye Mezőcsát. Világosra égő agyagból készült, profilált talppal, kerek hasal, egyenes, csöszzerű nyakkal, lapos, végigszurkált és négy fehér vonallal áthúzgált szalagfüllel. Szája összenyomott korsószerű rostélyal. Vörösbarna alapfestésen fehér, zöld írókás díszű. Pereme

fehérre festett, a nyak felső részén hullámvonal, alatta dupla vízszintes csíkok közt fehér, függőleges állású szirmok láthatók. A has csíkozása jellemző: vízszintes csíkok alatt hullámvonal van. Fő díszítménye három darab, három-három tulipánból álló virágtő, melynek fehér, áthúzgált, írókás szára és levelei vannak, a virágok kontúrozatlanok, ecsettel festettek. A tulipánok középső szirma zöld, és fehérrel körbepontozták, a húsos szélső szirmok fehérek. Különlegessége, hogy a két szélső virág tulajdonképpen fél tulipán. Égetési hiba miatt a máz kiolvasztotta több helyen a földfesték alap vasoxidját, ettől a máz kissé sárga lett, az alap festése pedig néhol elvesztette a vörösbarna színét, és az agyag világos alapszíne több helyen kilátszik.

M: 34 cm, fenék-Á: 13 cm, száj-Á: 7,5 cm.

12. (15. kép)

Ltsz.: 68.38.3. Gyűjtőhelye Cserépfalu, Borsod megye. Vörösréteggő agyagból készült, csapott vállú, középen hasas forma. A füle alig ível el a testtől, végigszurkált, valamint sötétbarna ívekkel díszített. Rostély és kiöntő nélküli. A hasának alsó harmadát kivéve fehér földfestékekkel öntötték le, a máz is csak a hasáig ér. A nyak felső része sötétbarna vízszintesekkel csíkozott, alattuk pedig körbefutó párhuzamosok közt, sötétbarnával írókázott függőlegesek közé váltakozva zöld, illetve vörös vonalakat festettek ecsettel. A has csíkozása fölött a fő díszített mezőbe három szál jobb felé hajló tulipán került. A tulipánok váltakozva zöld és vörös ecsetes, kontúrozatlan külső szirmúak, és a másik színnel festették a szintén kontúrozatlan, de körbepontozott középső szirmot. A szárat nem növényi előkép után rajzolták, ismert motívum, bár többnyire szél-, illetve sordiszként szokták alkalmazni. Minden tulipánszár tövében egy jobbra nyúló spirál van.

M: 31 cm, fenék-Á: 11 cm, száj-Á: 4 cm.

13. (8. kép)

Ltsz.: 73.32.3. Gyűjtőhelye ismeretlen. Gömöríes fehér agyagú, a has aljáig fehérrel alapozott, de csak a vállig mázazott. Kissé csapott vállú, lent hasasodó, profilált talpú. Füle függőlegesen és alul vízszintesen is átszurkált lapos szalagfűl, mely alig távolodik el az edény testétől. A nyakon vízszintesen sötétbarnával írókázott párhuzamosok, melyek közé függőleges, ecsettel festett vörösesbarna csíkok kerültek. A nyak felső része hiányzik, mivel azonban rostély nyoma van benne, ezért feltételezhető, hogy összenyomott korsószája volt. A nyak alsó részén sötétbarna írókás dupla vonalak közt kettős, függőlegesen írókázott vonalak és vörösesbarna ecsetes szirmok ritmikus váltakoznak. A has csíkozása némileg eltér a többi korsótól: a sötétbarna, vízszintesen futó vonalak közt egy másfél centiméteres, vörösesbarnára festett sáv van. Fő díse három nagyméretű, vörösesbarna közepű, felülnézetes virág sötétbarna külső kontúrral, valamint a váltakozó zöld és vörösesbarna szirmok közt pontozással. A három nagy virág közt alul-felül három-három vonallal kísért motívum látható: két sötétbarna, jobbra nyúló kacs és egy vörösesbarna, nagy, kontúrozatlan, körbepontozott, ferde szírom. Máza sok helyen lepergett.

M: 31 cm, fenék-Á: 12,5 cm, nyak-Á: 6 cm.

14. (19. kép)

Ltsz.: 59.150.178. Gyűjtőhelye Mezőcsát. Fakó fehéres fal, a has vonaláig vörösesbarna földfestékekkel leöntve, rajta igen lepergett, szintelen olommáz. Kissé kerek has, egész magasan hasasodó, profilált talpú forma. Kiöntő és rostély nélküli kis butykosszája van, a nyak közepénél illeszkedik a lapos szalagfűl, ahol belül kissé kiszélesedik a torok. A fül alig távolodik el az edény testétől, függőlegesen végigszurkált, rajta hullámos, fehér, írókázott csík fut le. A száj zöld, a nyak felső részén

vízszintes, fehér, írókázott, hullámos csík, az alsó, szélesebb nyakrészén váltakozó függőleges, ecsetes zöld és vörös vonalak vannak. A fő motívum nagyon pergett, a díszítés egy része rekonstruálhatatlan. A fülhöz egy-egy fehérrel kontúrozott zöld, illetve fekete levélpárból és fehér vonalakból álló virágág hajlik. Elöl egyik oldalt egy nagy, zöld közepű, fehér vonalakból és fekete, ecsetes szirmokból álló margaréta van. Mellette fehér, írókázott kontúrú virág, mely emlékeztet a 19. századi csáti fazekasok egyik díszítőelemére. M: 30 cm, fenék-Á: 9,5 cm, has-Á: 19 cm, száj-Á: 3,5 cm.

15.

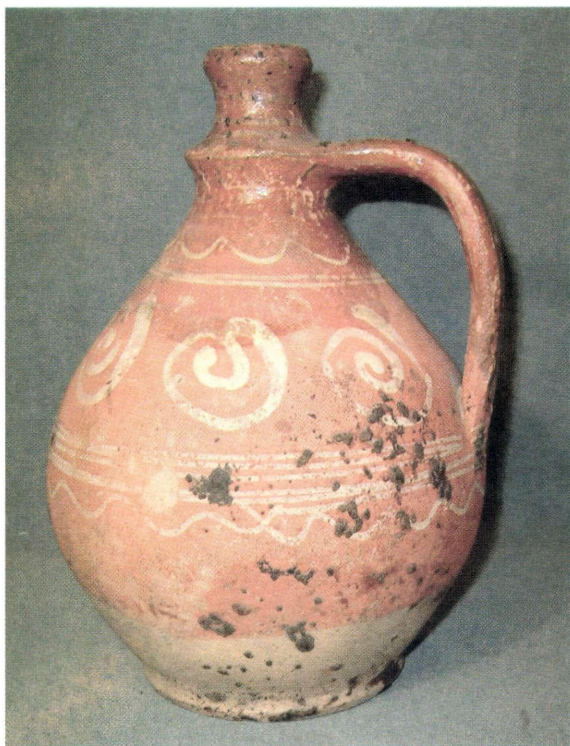
Ltsz.: 67.67.14. Gyűjtőhelye Tiszafüred. Fakó vörösré égő fala van, tal-

pa egyenes, nem profilált. Csapott vállú, alul hasasodó forma. A has aljáig öntötték vörösesbarna földfestékkel, azon a máz majdnem ugyanaddig tart. Szája kiöntő és rostély nélküli, egyenes. Füle lapos szalagfül, függőlegesen végigszurkált. Dísz: feketével és fehérrel váltakozva páros ecsetes levélpár, középen zöld ponttal, alul és a fül alsó illeszkedésénél, a hason zöld szirmú, kontúrozatlan virág, a zöld szirmok közt fehér, írókás vonalakkal. A száj széles csíkban fehér, a nyakon három-három fehér írókázott vonal közt egy fekete szirm látható. A vállon fakéscsík és két fehér, vízszintes vonal van. A fő motívum két virágtő: fehér írókás, kis, vízszintes vonalak alkotják a szárát, ez hajlik ketté, ezen nagy, fekete bogyók vannak.

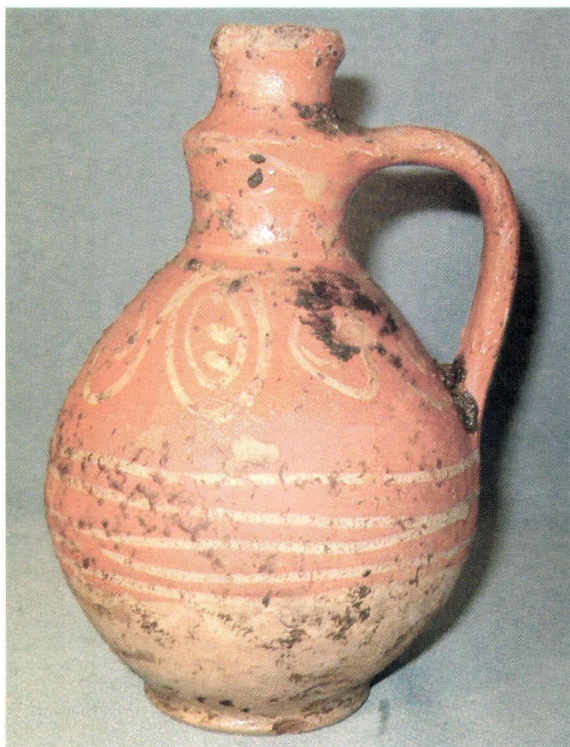
Az ívük alatt kontúrozatlan, fekete közepű, fehér szirmú, ecsetes, felülnézetes rózsza díszíti, fehér levelekkel, fehér pontrozettákkal. A bogyós ágak széthajlása fölött kontúrozatlan, fehér ecsetes, oldalnézettű, zöld szirmlevelű virág látható. Alatta pontokként, majd vízszintes fehér vonalakból álló szár virít. Középen, a két bokor között ügyetlen rajzú, fehér testű, ecsetes, balra néző, kontúrozatlan madárka áll fekete farokkal és fekete pontsorral díszítve. Az olaj nagyon átitatta a falát.

M: 33 cm, fenék-Á: 12 cm, has-Á: 21 cm, száj-Á: 5 cm.

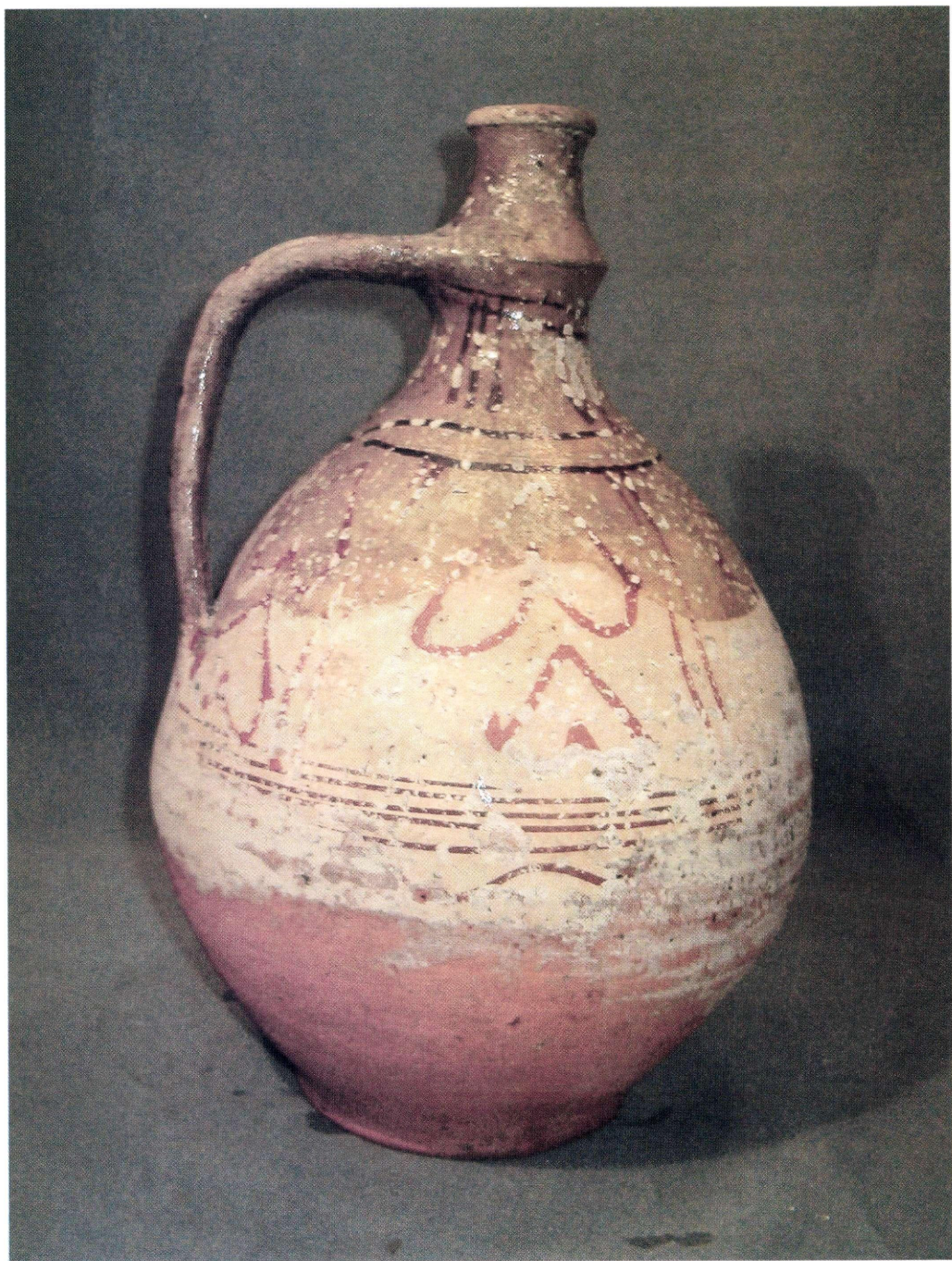
1. kép. Mezőcsáton gyűjtött korsó
ltsz. 68.33.100
Vida Gabriella felvétele

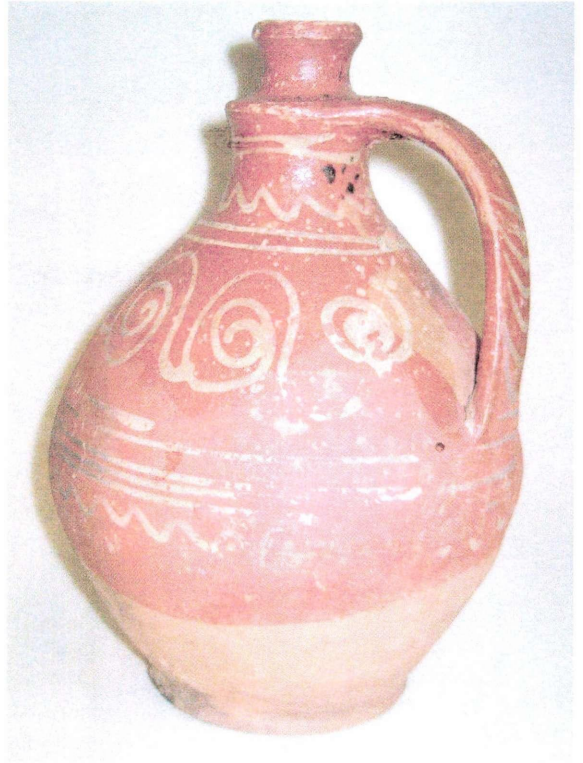
2. kép. Mezőcsáton gyűjtött kiskorsó
ltsz. 68.33.101
Vida Gabriella felvétele

3. kép. Kiss Károly magángyűjteményéből származó korsó Mezőcsátról, ltsz. 97.44.20. Vida Gabriella felvétele

4. kép. Dédesen gyűjtött korsó
 HOM ltsz.: 58.19.3
 Kulcsár Géza felvétele

5. kép. Cserépfalun gyűjtött kiskorsó füljeggyel
 HOM ltsz.: 53.231.3
 Kulcsár Géza felvétele

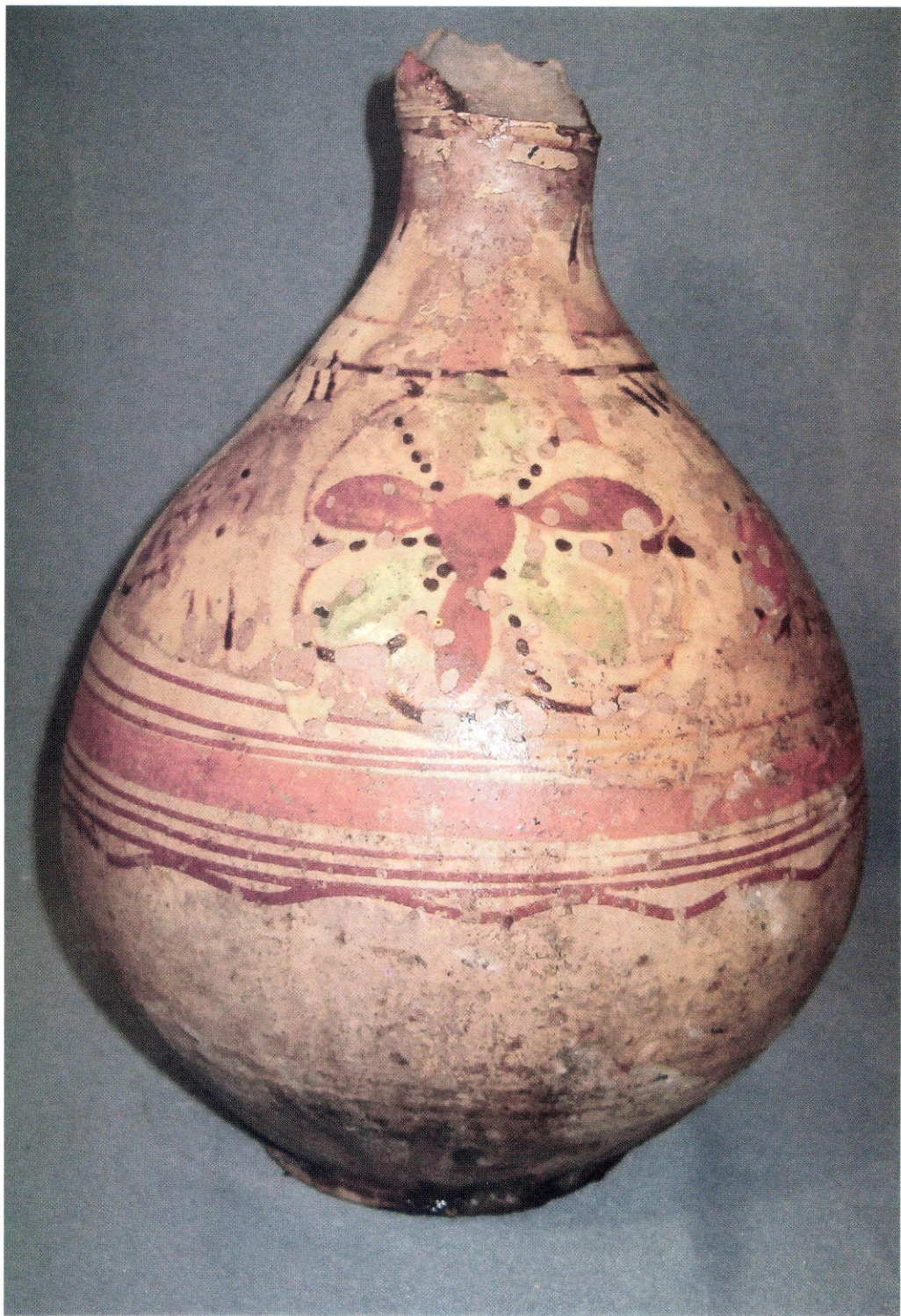
6. kép. Miskolcon gyűjtött világos alapozású kiskorsó, HOM ltsz.: 84.2.8. Kulcsár Géza felvétele

7. kép. Kancsó Lévártól (Gömör m.), magángyűjtemény, Budapest. Roboz László felvétele

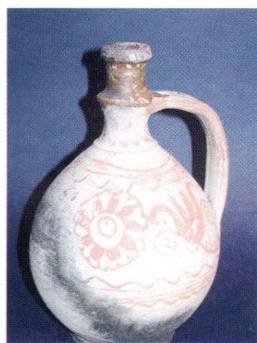

8. kép. Nagyvirágos korsó, ltsz. 73.32.3. Vida Gabriella felvétele

9. kép. A mezőcsáti Hoffmann-gyűjteményből származó korsó
HOM ltsz.: 96.8.50. Kulcsár Géza felvétele

10. kép. Nagyrozettás-tulipános korsó Knopp
János magángyűjteményéből, Budapest.
Vida Gabriella felvétele

11. kép. Nagykorsó Mályinkáról, HOM ltsz.: 55.17.1
Kulcsár Géza felvétele

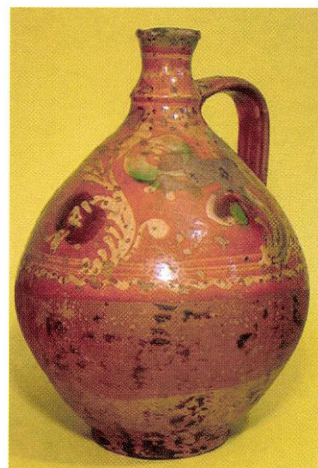

12. kép. Kulacs Egerből, DIVM ltsz.: 60.28.1. Vida Gabriella felvétele

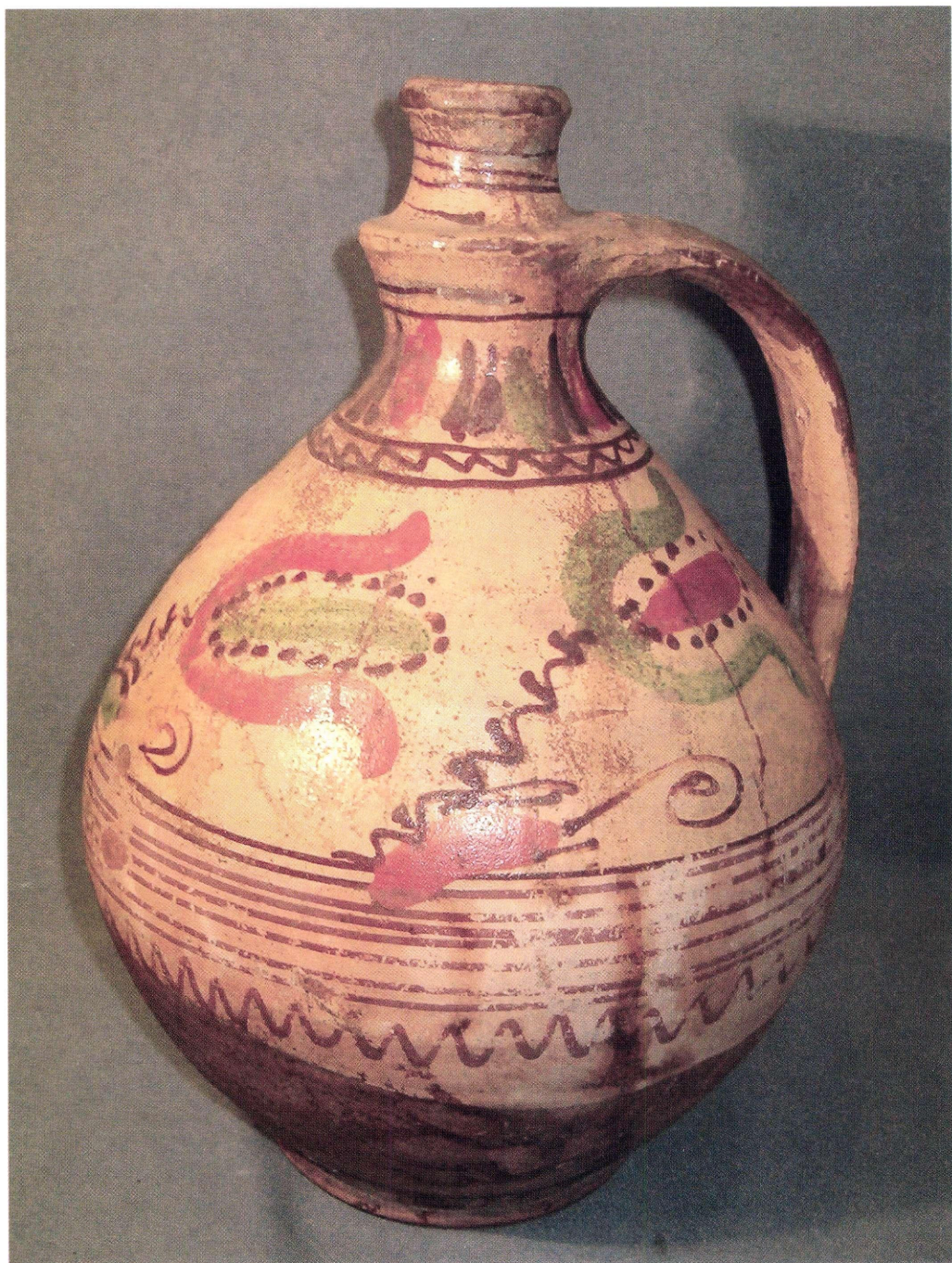

13. kép. Korsó Nagytályáról, HOM ltsz.: 86.57.1
Kulcsár Géza felvétele

14. kép. Korsó Knopp János gyűjteményéből, Budapest
Vida Gabriella felvétele

15. kép. Korsó Cserépfaluból, ltsz.: 68.38.3
Vida Gabriella felvétele

16. kép. Mezőcsáton gyűjtött korsó, ltsz.: 129636
Vida Gabriella felvétele

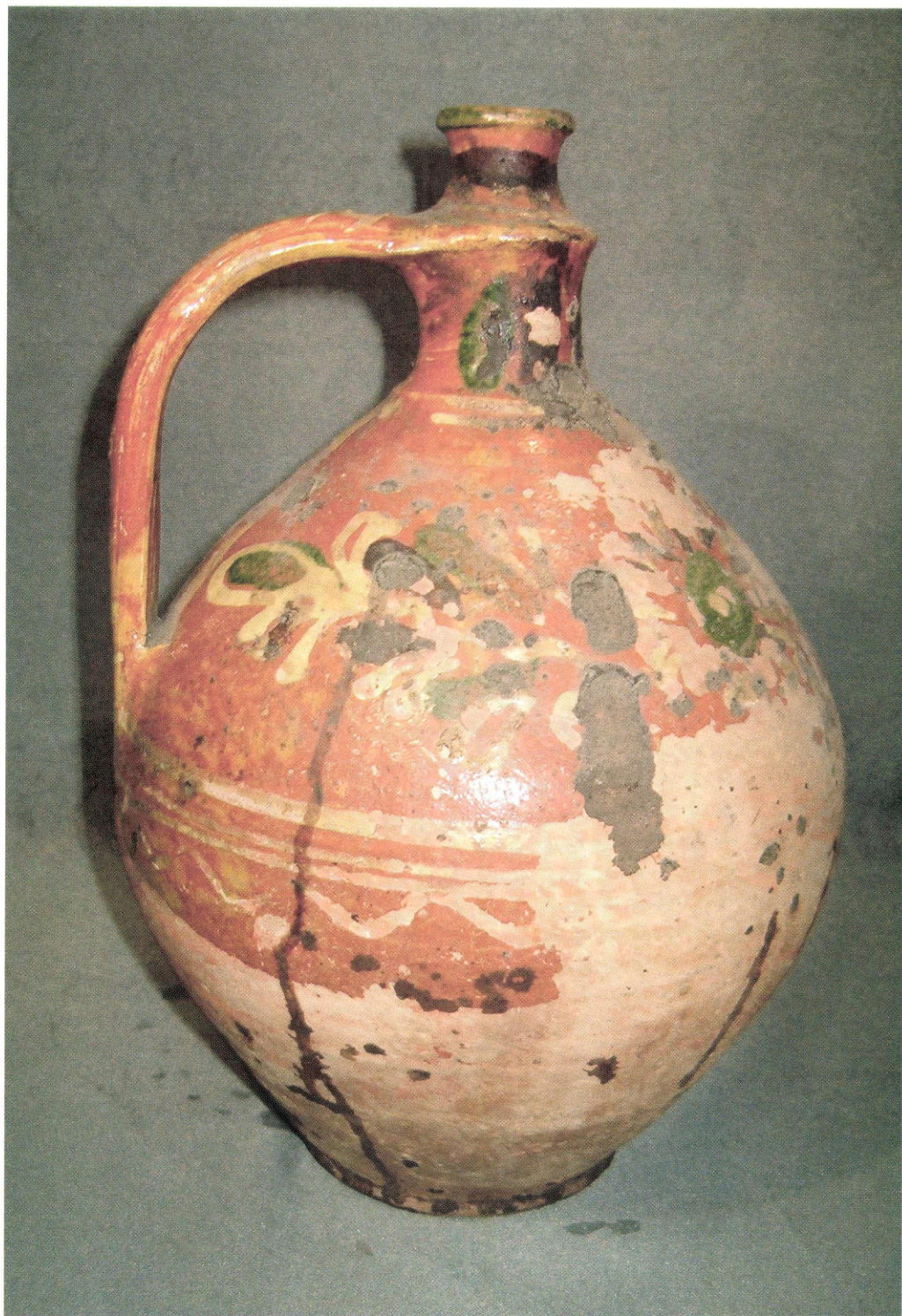

17. kép. Nagytál 1780-ból, ltsz.: 54.407.1. Roboz László felvétele

18. kép. Miskolci láda a 18. század második feléből, HOM ltsz.: 53.629.1. Kulcsár Géza felvétele

19. kép. Mezőcsáton gyűjtött korsó, ltsz.: 59.150.178. Vida Gabriella felvétele

Pots from the 18th Century of Borsod County

The present study discusses twenty odd 18th-century pots from a minor—albeit socio-historically unique—geographical area within the greater region of Northeast Hungary. The pots in question are of two types, the first and smaller being generally decorated in simple, sparse, white strokes done with a wax stylus on a red-brown background; and the second, larger type bearing decorations—including flower motifs—executed in yellow-white, dark brown, light brown, and green done using not only a stylus, but also a brush. With the latter type, the decorative elements are more various, though almost all include some form of tulip motif.

Archaeological data on the region take us no farther than the turn of the 18th century, with no archaeological finds that may be clearly dated to the 18th century known to exist. The present study attempts to compare painted home and ecclesiastical furnishings with contemporary embroidery in order to date the mugs and determine where they were manufactured.

Accordingly, the pots were found to have originated from the mid to the late 18th century. As for their place of origin, nothing can be said for certain: they may have been made in nearby Eger, in Gömör County, along the southern border of modern-day Slovakia, an area famous at the time for its pottery making. It is most probable, however, that they were produced by the potters of Miskolc, the guild centre nearest to the point of collection and part of the same administrative area. This hypothesis is supported by the circumstance that during the 18th century, this area was dominated by a petty nobility belonging to the Hungarian Reformed denomination, a society of the sort known to have produced objects of similar taste elsewhere. The result was a mode of artistic expression rooted in the late Renaissance that proved stubbornly resistant to the influences of the Baroque. The language of form it embraced, a style favoured throughout the region (including the area around Gömör), did not begin losing ground until the turn of the 19th century, through which time the areas included in the study still formed a single, coherent art-historical unit.

A táska¹

Konferenciatáskák – és amit bennük hordunk

Az európai etnológusok és folkloristák szervezete, a SIEF (Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore)² 2001 áprilisi budapesti kongresszusán a résztvevők egy kék műanyag táskát kaptak: a kultúripar világméretű realizmusának e tartozékát, mely a kongresszusokba is bevonult. Nem illett minden résztvevőhöz, főleg nem a hölgyekhez, akik e tudományszak kongresszusain is jól öltözötten jelennek meg. Az ilyen konferenciákon korábban többségben lévő férfiakon inkább a regionális vagy nemzeti tudományos tradíció hatása érződik. Mindkét nem esetében találgathatunk azonban, honnan jönnek, és ezzel a besorolással – globalizáció ide, internacionalizáció oda – általában nem tévedünk.

Ilyen kongresszusokra a világ minden tájáról érkeznek emberek. Gyakran tűnik úgy, földrészük vagy országuk habitusát öltötték magukra. Az ilyen habitus nem természetes, és azt sejtethetjük, hogy a regionális habitust főleg a tudatos regionális etnológusok celebrálják. Ez a fajta kérdezz-felelek, melyben már minden utazó és világlátott ember szakértő, jól működik: oroszok, svédok, amerikaiak pont úgy néznek ki, mint ahogy az oroszok, a svédok, az amerikaiak kinéznek, vagy ahogy ki kell nézniük. Sem az osztrákok, akik szívesen tesznek utalást a népviselet kultuszára – bár néha persze megpróbálják ezt kifejezetten eltitkolni –, sem a németek nem okoznak meglepetést: ők is úgy festenek, ahogyan a németek éppen festenek. És ha egyszer mégsem úgy néznének ki, akkor az azért van, mert nem is igazi oroszok, svédok, amerikaiak, osztrákok vagy németek.

Mindebben a táskának mint indikátornak fontos szerep jut. Mindenekelőtt fiatal német hölgyek hordanak konferenciákon is – néha egészen minimális méretű – hátizsákot, szabályosan mindkét vállukon átvetve, míg fiatalabb vagy kevésbé fiatal férfiak amúgy „vagányan”, a valamivel idősebbek „lazán”, fél vállon átvetve lóbálják hátizsákjukat. A németek – nők és férfiak – elhátizsákosodása általános nemzeti, csak kismértékben korfüggő, gyakrabban inkább világméretű jelenség, hisz a „zöld” irányultságú embereknel a hátizsák különösen gyakori. A németek elhátizsákosodása úgy tünteti fel őket, mintha még a költöző madár mítoszához³ ragaszkodnának, bár sok hátizsákviselő ezt a néha kínos történeti hatást – talán szerencséjére – nem is ismeri. Az új hátizsákok enyhén feminin vonással vádolhatók. Férfi viselői és használói gyakran bevalottan azon felvilágosult, inkább szolid, újfajta férfiak közé tartoznak, akik látszólag finoman respektálják a szintén újfajta nőket.

A skandinávok még ma is gyakran úgy festenek, ahogyan már régen is festettek: mintha épp most érkeztek volna a terepről. *Always on duty* terepmunkás-attitűdjükkel leginkább az amerikaiakhoz hasonlítanak, ahogyan tudományosságukban is a kulturális antropológiához igazodtak. Mivel az ilyen kongresszusokat többnyire nagyvárosokban rendezik, terepmunkás-habitusuk különösen szembeötlő. A skandináv etnológusok nem nagyon hordanak a konferenciákon hátizsákot, már régóta a hosszú szíjon lógó, nagy válltáskát kedvelik inkább. Esőkabátjuk már kissé divatjamúlt, de öltönyt alig vesznek fel, épp csak arra a kis időre, amikor saját előadásukat megtartják. A kelet-európaiak ezzel szemben urbánusként lépnek fel, ahogyan ez egy nagyvárosban elvárható; még a kimondott terepmunkások is – akikből közöttük sokkal több van, mint nyugaton – titkolják kiletüket: öltönyt hordanak, nyakkendővel, a hölgyek kosztümöt.

Az európai etnológusok tehát kollégáik habitusának megítélésében – mint ahogyan tudományos tevékenységük során is – a megjelenítések széles palettájával találják szembe magukat. Az összehasonlító etnológiai szemlélet számára színes kép kínálkozik, mely megfetésre kész, s mely – bárha banális hétköznapiaság – az

1 A cikk eredeti címe és megjelenési helye KÖSTLIN 2002.

2 Az a kísérlet, hogy a szervezetet „Society for European Ethnology”-ra nevezzük át, ezen a kongresszuson nem sikerült.

3 Wandervogel-Bewegung, 19. századi természetjáró ifjúsági mozgalom (A ford.)

Sarnyai Krisztina felvétele

európai etnológia⁴ témájává válhat. Az európai etnológusban rejtőző derék néprajzos hálásan veszi tudomásul a kulturális kifejezőmódokban rejlő nemzeti sokszínűséget abban a modernitásban is, mely különben oly zavarosnak hat. De az európai etnológusok azt is tudják, hogy reflexív modernitásban élnek: többnyire tudatában vannak, hogy mit tesznek, és nők és férfiak táska- és konferenciakultúrájukat saját személyes, nemzeti és professzionális kifejeződésük elbeszélésének részeként ápolják és celebrálják.

Abból indulhatunk ki, hogy a tudományos hatásövezetek és azok kutatási megközelítései történetileg kialakult kulturális mintákat követnek, és irányadó habitualizálódásként is megjelennek (és e szerint is magyarázzuk őket). A hátizsákok, a válltáskák vagy az *outdoor* ruházat etnológiai-empirista gesztus kifejeződésének igényét hordozzák. Ez nem minden kongresszuson ilyen egyszerű. Más diszciplínák kongresszusain – nem beszélve a gazdasági és a politikai találkozókról – az öltönyök és kosztümök jelei másként kódoltak. Egyébként már a szervezők által kiosztott táskák minősége is megkülönböztető jellegű, és a tudományágak és kongresszusok célkitűzése közti osztálykülönbségekre utal.

Természetesen nemcsak etnológiai konferenciák kezdetekor kapnak a résztvevők egységes táskát – méghozzá oly módon, hogy az a fenti nemzeti önkifejezést keresztülhúzza, hisz ezáltal bizonyos értelemben új identitást hoznak létre,

mely az eddig értelmezhető származásokat felborítja és elfedi. A regisztráció során a konferenciariodában az ember régi származását leadja, cserébe egy újért. A befizetett, egyébként nem kevés pénzért új jelvényeket, a kongresszus jelvényeit kapjuk. Ez többnyire egy eléggé feltűnő névtáblából, golyóstollból és egy tömb írólapból áll – és persze a táskából, amelyen – ahogyan a többi tárgyon is – a kongresszus logója díszleleg. Mindeközben a kongresszus résztvevői már rég rendelkeznek egy alighanem etnokongferencia-specifikus

4 A német nyelvreform során a bajor kultuszminiszter, Zehetmaier elérte, hogy a („szentatyja”) kifejezést (a jelzőt is) nagy betűvel kelljen írni. E tanulmány szövegében a („Európai Etnológia”) kifejezés mindkét elemét (a melléknévet is) nagy kezdőbetűvel írjuk. (A magyar fordításban a magyar nyelvvel vonatkozó helyesírási szabályok miatt nem követjük ezt az írásmódot. A szerk.)

táskával, amellyel megérkeztek. Mindegyiküknek van tolla és papírja, mely foglalkozásuk műveléséhez szükséges, és ezért többnyire hivatali ellátmányban kapják. Az is tárgykultúra-kutatói tanulmányra tarthatna igényt, hogy mi történik otthon ezekkel a tárgyakkal. A táskákat talán megkapják a gyerekek – a kongresszus jelvényei átkerülnek a mindennapokba, s egyesek talán szuvenírként vagy trófeaként gyűjthetik is őket. Ha a kongresszus rangos volt, a tárgyakat reprezentációs objektumként lehet használni munkában is, míg tönkre nem mennek, vagy míg egy még rangosabb kongresszus jobb táskája ki nem szorítja őket a helyükről.

Térjünk vissza a magunkkal hordott és az átmeneti, új identitás cseréjéhez! A kiosztott táska nemcsak felismerhetővé, hanem egyformává is teszi a résztvevőket, a *corporate identity* ideáját követve, ahogyan ezt egy iparidesign-tankönyvben olvashatjuk. A sokféle származást és az elűtő táskaviselési szokásokat szigorúan egy közös, időszakos konferenciaidentitássá kell összesmosni. A táskák a kommunikációt is szolgálhatják,⁵ mivel így a sétálóutcában vagy az üzletekben a résztvevők felismerhetővé válnak.⁶ A SIEF bécsi kongresszusán, 1994-ben kezdett természetes anyagból készített táskákat osztogatni. 1997-ben, Amszterdamban is, mint Bécsben, vászontáskákat adtak, melyet még ma is az otthoni, napi bevásárláshoz használhatunk. A budapesti aktatáska formájú, kék műanyag táska ilyenét funkcióváltása kizárható, még az autós szerzőkhöz sem nagyon lehet használni.⁷ Az új táskatípus a viselők testtartását is lényegesen módosította az eddigi vászonszatyor viseléséhez képest. Az aktatáska típusú műanyag táska tulajdonképpen az öltönyös, kosztümös embertípust tette kívánatossá.

Az itt ismertetett táskaexemplum a szak hagyományos témájára utal: kulturális értékelés az objektumok formai és anyagi minősége alapján és ebből következőleg az objektumok szimbolikus jelentésrétegének magyarázata. A „tárgyak használata” (KÖSTLIN–BAUSINGER, Hrsg. 1983) az ember kulturális gyakorlatának és az ezt magyarázó tudománynak központi témája marad, mely megtanulta komolyan venni a „tárgyakat mint jeleket” (BURCKHARDT–SEEBASS 1983. 267–281; BERTL 1983. 291–301) és jelentéshordozókat, s meg is tanította jel- és gesztusértelmű használatukat a modernitás szimbólumkészletében.

Vonzások

Az európai etnológiát vonzások határozzák meg, melyek a néprajztudomány őstörténete során nőttek hozzá, és kompetenciájának területeit jelzik. Ott van mindenekelőtt a kis egységek preferenciája, mely geográfiaiilag a lokálisra, a regionálisra, társadalmilag a kis, többnyire hagyományosnak nevezett, kulturális minták által jól körülírható csoportokra koncentrál. Alkalmasnak bizonyulnak kutatási témának, s gyakran szakdolgozati témaként találkozunk velük:⁸ falvak, régiók, kisvárosok voltak, parasztok és iparosok, majd munkások, most pedig bábák, etnikai kisebbségek vagy AIDS-betegek, vagy most újfent regionális szokásrendszerek – a résztvevők és szervezők iránti újfajta érdeklődés következtében (BURCKHARDT–SEEBASS 1975; JOHLER 2000). A szak történetében fontos szerepet játszott a paraszti-falusi-közösségi túlsúly kutatási témaként. Még a modern, *urban ethnology* típusú kutatásokban is megtörténik, hogy a városnegyedek szinte maguktól intakt falvakká zsugorodnak (JARCHOW, Hrsg. 1980).

Ez az antiurbánus hangsúly, mely a szakot hosszú időn keresztül meghatározta, és még a nagyvárosok kutatásába is beszívárgott (KOHLMANN–BAUSINGER, Hrsg. 1985), egyrészt a germán gondolat hatása volt, melyben a nemzet újjászületésének bizonyosságát keresték. A 19. századnak abban az eszmei konfliktusában gyökeredzik, mely Németországban a római és germán különbsége közti vitában testesült meg – eszerint a római⁹ urbánusként, a germán parasztiként-közösségiként lett volna jellemezhető.

Másrésztől azonban ez az antiurbánus hangsúly azzal a szereppel is magyarázható, melyet a szak egy moder-

5 Bevallom azonban, hogy még nem hallottam olyan conference-urban-legendet, mely olyan hosszú távú kapcsolatról szólna volna, amely egy ilyen táska révén jött volna létre.

6 Ha a táska nyilvánvalóan filléres, némelyeknek oly kínos lehet viselése, hogy a lehető leggyorsabban igyekeznek megszabadulni tőle; de – mivel nem akarják megbántani a szervezőket – ez sokszor nem is olyan egyszerű.

7 Még a téli időszakban való használat is tesztelés előtt áll.

8 Erről a szakdolgozatok publikált listája tájékoztat, mely a DGV-Informationenben (a Német Néprajzi Társaság Hírei) olvasható.

9 Így például a római kori hagyományokat ápoló Franciaországban valóban hosszú ideig nem volt elismert etnológia, mert a „vidék” nem bizonyult kutatási témának. Csak később váltak ismertté a regionális etnológia és a tudományos társaságok korai formái, melyek a párizsi centralizmus elleni regionális mozgalmakban rejtettek.

nizálódó társadalomban betöltött. Város és falu nagyon éles szétválásának, a jellegzetesen városi és falusi életforma kialakulásának kora a néprajztudomány kialakulása idején éppen hogy csak elmúlt. A „falusi” a 19. századi társadalom számára egyet jelentett az áttekinthetővel, melyet ideológiailag s aztán a mindennapok megtapasztalásában is – így például a polgári nyaralás során – szembehelyeztek az „élhetetlen várossal” (BERGMANN 1970). Az ily módon ellenszenvenné váló várossal a néprajztudomány és a hozzá hasonló képviselők – mint például Avenarius *Kunstwartja* vagy a *Heimatschutz*¹⁰ – által megrajzolt kép a falu természetes rendjét és szabályszerűségét állítja szembe. A közösségek – az „erkölcs és szokás” írott jog előtti állapotába száműzve, s ezt germán gyökerekként magyarázva – mint a „természetes” rend képviselői szemben állnak a városok műviességével és a társadalom jogi csúrés-csavarásával.¹¹ Az iparosodás folyamán robbanásszerűen növekvő városokra jellemző elidegenedés – ezen tapasztalati környezetben szellemtörténeti ellenpontként – megalkotta a falusi összetartást, jól működő szomszédsági és faluközösségi szokásjogon alapuló szabályokkal.¹² A falu középpontba helyezésének igenis volna értelme, ha meggondoljuk, hogy a 19. század folyamán a paraszti életben legalább olyan döntő változás állt be, mint a városiban:¹³ a városi lakosság szédületes növekedése a falusi lakosság elvándorlása, tehát a falvak leépülése nélkül nem lehetséges.

A néprajz, melyet itt még így kell neveznünk, a „megkísérelt közelségből” (*Versuchte Nähe*)¹⁴ él. Olyan kísérlet, melynek nemcsak az a célja, hogy az alapokhoz és a (germán) gyökerekhez, hanem az emberhez is közelebb kerülhessünk; olyan gyakorlat, melynek során az úgymond „egyszerű” ember tudását komolyan veszik. Ezt ma egyrészt azon „szubjektív tényezők” közé sorolnánk, mely a szakot oly érdekessé teszi a saját tapasztalatukra hagyatkozók számára. A másik fontos tényező a tudással szembeni tisztelet; lenyűgöző volt ez a tudás, mert egy zárt világhoz tartozónak tűnt. A populáris hit- és tudástartalmak *a priori* tisztelete, mely a rendezett világgal szembeni csodálatból fakadt – megszorításokkal ugyan, de – következetes eredményeket és magyarázatokat is hozott magával. 1967-ben például a hamburgi Walter Hävernack professzor *A verés mint büntetés* című könyvében azzal magyarázta a verés jogosságát, hogy a lakosság többsége a verést helyesnek tartja, és mint büntetést naponta alkalmazza: röviden itt a paraszti, iparosodás előtti erkölcs és szokás által világosan szabályozott mindennapi élet csodálatáról van szó. A mindennapi cselekedetek magátólértődőségeinek csodálatát a modernitásban megtapasztalt életvilágok bizonytalanságából fakadó funkcióval magyarázhatjuk. Az etnotudományok ilyen projekciókból táplálkoznak, akkor is, ha – mint a *Volkskunde* esetében – a „saját, mégis egzotikus” (*binnen-exotisch*), elidegenedett sajátáról vagy – mint a *Völkerkundénél* – az egzotikus idegenről van szó. Ennek során a népi kultúra fogalmában egyfajta másság mint ellenpont alakult ki, mely a modernitás támadásait hivatott enyhíteni.¹⁵ Ausztriában a középjobbos kormány 2000-ben hangsúlyozottan felvette programjába a „népi kultúra kutatását.”¹⁶

A megkérdőjelezhetetlen magátólértődőségek tudománya

Az európai etnológia mint kultúratudomány elsősorban nem az etnicitással, hanem a mindennapi magátólértődőségekkel foglalkozik. Ezek a magátólértődőségek – és ezek közé sorolhatjuk az etnikai hovatartozás kultúr-specifikus tudatát is – oly banálisnak és megszokottak tűnnek, hogy voltaképp nem is szükséges megvitatni őket. Ezzel azonban olyan kérdéseket érintünk, olyan tárgyakról és dolgokról beszélünk, melyek a mindennapokban – minthogy maguktól értődők – a figyelem hatáskörén kívül rekednek. Ha a klasszikus európai gondolkodásmód szerint abból indulunk ki, hogy tárgyának rangja és minősége a diszciplína rangját is meghatározza, akkor a szak tekintélye csak ott lehet jelentős, ahol a mindennapok jelentősége is nagy. A mindenki által birtokolható magátólértődőségek vizsgálata hosszú ideig nem bírt tekintéllyel. De épp a reflektált mindennapi élet azonban jó ideje identitásteremtő diskurzusok tárgyává vált.

10 A 19–20. század fordulóján megjelenő művészeti folyóirat és a hozzá kapcsolódó művészeti pártoló mozgalom. (A ford.)

11 TÖNNIES 1991. (Az 1887. évi első kiadás alcíme: Abhandlung des Communismus und des Sozialismus als empirische Kulturformen.)

12 Rendezett falvakban ma megtalálható pártpolitikai színezetűl függően a faluközösségi ház vagy a multifunkcionális csarnok.

13 Mindenekelőtt a Verein für Sozialpolitik (Szociálpolitikai Egyesület) foglalkozott a vidék 19. század végi elnyomorodásával.

14 SCHÄDLICH 1992. A könyv címe egyértelművé teszi, hogy a közelség keresése a modern elidegenedés jelensége. 15 A regionális hagyomány vonzó funkciója jelenik meg a „Laptop und Lederhose [laptop és bőrnadrág]” szlogenben, mely az új Bajorországot mintegy regionális kötődésű szilikonvölgyként hivatott szimbolizálni.

16 Kormányprogram, művészet és kultúra fejezet, 9. pont. Forrás: az Osztárk Köztársaság honlapja: <http://www.austria.gv.at>

Ami magától értődő, arról tulajdonképpen nem kell beszélni. Az európai etnológia tehát olyasmivel foglalkozik, amire *prima vista* nem volna szükség; olyasmivel, ami – s ez nem volt mindig így – a modernitásban alkalmasint egyre inkább identitásteremtővé vált: a magától értődő dolgokat vitatja, és okait kutatja. Ez pedig a diszciplína központi kérdésévé vált: mihelyst a dolgok megvitatásra kerülnek, elvesztik a praktikus élethez fűződő meghatározó minőségüket, mindennaposágukat, kétségtelenül magától értődő voltukat. Az így megkérdőjelezett és megvitatott dolgok már nem azok, amik egykor voltak. A tudomány reflektorfényébe állítva kiemelkednek, és jelentéssel terhelődnek. Abban a pillanatban, amikor a tudomány mint társadalmi intézmény figyelme feléjük fordul, valami rendkívülivé válnak. Megváltoznak, elveszíthetik mindennapiságukat. Épp ez a modernitás jele, melyben az elidegenedés meg tapasztalásával megnő az igény a „valódi” és „autentikus”, a megkülönböztethető és individuális iránt.

A kétségtelen magátólértődőségek megszűnése a modernitásban összefűzi a szak történetét a társadalmak modernizálódásával, amely a szakot – akár egy *basso ostinato* – nem túl változatos módon végigkísérte. A szak történetének kérdése egyben a modernitás kérdése lesz, ahogyan azt Friedrich Schiller a „naív” és „szentimentális” ellentétpárjában megfogalmazni próbálta. A valódiságról van szó, az autenticitásról, a sajátról és az összetéveszthetetlenről, mely egyedül a modernitásban ígéri azt az „identitást”, mely ekképpen csakis abban lesz elképzelhető. A modernitásban tehát olyan autenticitásról van szó, mely csak „szentimentális” módon válik megalkothatóvá, mértéke azonban mégis csak a naív vitathatatlanság légkörében bontakozik ki. Ha így nézzük, a néprajz és a belőle kinövő európai etnológia kezdettől fogva rendkívül modern szaknak mondható, mert kérdésfeltevésük kizárólag a modernitásban vált lehetségessé. Mindemellett, ha a „sajátságokról” volt szó, gyakran megmaradtak a régiségek szintjén, melyek az etnicizált sajátságok forrásul szolgáltak és szolgálnak. Ilyenformán a diszciplína *avant la lettre* posztmodern, amennyiben válogatott történeti citátumok korpuszát használja, azokat újra meg újra összeszerkeszti. A sajátjának tartott dolgok készletét a tudomány mindig újra feltölti és átértékeli. Ott, ahol a történelem és a származás az értelemszerű tárházaként szolgál, a diszkurzív kulturális konstrukció a modern társadalmak társadalmi és kulturális valóságait konstituálja, különösen ott, ahol a *lieux de mémoire*-t (NORA 1990; AUGÉ 1994) és hőseit létrehozzák, és az emlékezetbe beépítik. Így a történeti néprajzi kutatás a kultúrát és az életmódot helyezi előtérbe, hangsúlyait mindegyre a mai ígylétre (*Sosein*) helyezi, és kérdéseit, melyek a modernitásban megélt hiányok mentén keletkeznek – egészen a munkamegosztásig vagy a nemi szerepekig (KÖHLER-HEZINGER – SCHARFE-BREDNICH, Hrsg. 1999) – a jelen problémacsoportjai mentén teszi fel, melyek létrejöttét folyamatként próbálja értelmezni (LIPP, C, Hrsg. 1978.). Az összegyűjtött és felkutatott anyagot mint új mintát kell újra átadni az embereknek. A gyűjtés, a dokumentálás és az újjáélesztés, a kutatás és az ápolás kettős intenciója az 1970-es évek munkáskultúrakutatásáig nyomon követhető. Az *oral history* kutatás direkt válaszokat váró kérdései, melyek megalkották a megszűnő munkásmozgalmi kultúra egykori aranykorának kulturális emlékezetét, arra az időszakra emlékeztettek, amikor a néprajzkutatók az elpusztult paraszti kultúra újjáélesztőiként léptek fel.¹⁷ Így a néprajzkutatók mindig egyszerre voltak megmentők és a vészharang kongatói. Amerre csak felléptek, hogy valami eltűnőben lévő, szokást, viseletet, dalt, kézműipart dokumentáljanak, a háttérben mindig a konzerváló leletmentés és az újjáélesztés állt. A haldoklás metaforája e folyamat leírásában központi helyet foglalt el; *Elhaló kézműipar* – így hangzik egy svájci filmsorozat címe (HUGGER 1967). A szakot – mely szembesült a „nosztalgikus-retrospektív” önkritikus kérdéssel (GREVERUS 1969) – valóban jellemezte a kultúrkritikai gesztus. Mindenesetre ez a tudomány, bárhol is fogott hozzá, mindig sajátos történet megkonstruálását segítette elő, amennyiben mindig azzal volt elfoglalva, hogy képeket alkosson társadalmakról, melyek mindenekelőtt a jelenkori mindennapokkal szembeni kontrasztból merítették erőt és káprázatot. Európa regionális etnológiai mindig egy „aranykort” vázoltak fel – lett légyen az a parasztlak, a kézműiparosok vagy a munkások kultúrája. Akárcsak az indiánok vagy a cowboyok kultúrája, a parasztlak vagy a kamionsofőrök kultúrája is persze akkor dicsőült meg, amikor e kultúrák diagnosztizált végzete elközelgett. A cowboyok, kamionsofőrök vagy vadászok dala nem az ó daluk, csupán róluk szól. Csak a végzet múltán hangzanak fel, mint megszelídített folklór (KÖSTLIN 1980).

¹⁷ Az „alkalmazott néprajztudomány” vagy a „néprajzi gyakorlat” a második világháború után kulcsszavakká váltak, és bizonyos régiókat történetileg hitelesített tárgyakkal láttak el (például aranyos párták Felső-Ausztriában; LIPP, F. 1949). Észak-Németországban Kück és Sohnrey fonócsoportjai, Dél-Németországban a vidéki katolikus egyházi mozgalom tűzte ki célul az első világháború után, hogy a falut a népi kultúra eszközeivel újra érintetlenül tegye.

A „kultúra” fogalmában, mely az életformák fogalmához tapad, a zártság gondolata rejlik, a világról alkotott képek és mindennapi gyakorlatok a priori, kozmikus rendjée. Míg a saját kultúra vagy ingatagnak és dekadensnek, vagy – modern felfogásban – szegmentálnak és töredékesnek, vagy – posztmodern felfogásban – összetákoltnak tűnik, addig ez nem érvényes a „másként” értelmezett, vizsgált kultúrákra. Ezeket – bármily közeli is – közvetlen közeli, bölcs, saját-mégis-egzotikus (*binnenexotisch*) kultúrákká teszik, és eleve másokként interpretálják; ezeket a kultúrákat izolálják – a szó szoros értelmében szigetként kezelik –, és a saját kultúrával szembeállítják. Ebből a szempontból meggondolandó, hogy nem arról van-e szó, hogy az etnológiai tudományok a kultúra rendezettségének azt a eszményképét kutatják még mindig, melyet a saját életvilágban már nem találnak meg. Az idegen kultúrák kerek egészéről alkotott kép helyet talált a köztudatban is „idegen kultúrkör” címszó alatt. Ha a saját országban élő idegenek kultúrájáról van szó, mint például a törökökéről [Németországban], akkor kultúrájukat és életmódjukat koherensnek és mással össze nem köthetőnek ábrázolják; önmaguk felmentése érdekében érinthetetlennek (*untouchable*), a saját kultúrától való távol tartás érdekében közvetíthetetlennek jellemzik (KÖSTLIN 2000). Ebben a tudománytörténet továbbhagyományozott motívumai – így például a „még” motívuma – is részesek, mondjuk amikor az idegenek családközpontságáról van szó, szemben a család saját (elveszített) szerepével. Az idegenek kultúrája – merthogy erről van szó minden kutatásban és minden csoport esetében, melyet magunktól eltávolítva szemlélünk – önmagában konzisztensnek tűnik, ellentétben áll az emberek (és a kutatók) modernitásbeli, saját, töredezettnek feltüntetett világában szerzett tapasztalataival.

Ha az európai etnológusok hirtelen felkapják a fejüket, akkor alkalmasint csupán egy afrikai, a maga banalitásában egzotikus hírről van szó. A *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 2001. augusztus 22-i számában egy ilyen hír szerepelt a következő cím alatt: „Normalizálódik” a helyzet Szomáliában. A lap ironiasztja csupán az európai értékközösséggel a háttérben válik érthetővé, s a hír csak így körvonalazódik, s így válik a kultúratudomány szempontjából bizarrá. „Most először lehetett Szomália fővárosa, Mogadiscio/Muqdisho utcáján egy szabályszerűen bejelentett gépkocsit látni” – így a híradás. A hír csattanója az, hogy nincs csattanója, a gépkocsinak csodájára jártak, hisz eddig még senkinek meg sem fordult a fejében, hogy egy gépkocsi bejelentésével, biztosításával, levizsgáztatásával és engedélyeztetésével járó bürokratikus hercehurcára, – mely nekünk oly természetes – pénzt pazaroljon. Az ország ideiglenes kormánya a kötelességtudó Toyota-vezető tettét használta fel arra, hogy a közélet normalizálódásáról beszéljen. A hír csak saját életvilágunkkal a háttérben körvonalazódik. Nem csupán arról van szó, hogy az európai olvasó számára a hírek természetesen szórakoztató hatása is van, (másként nem is került volna a lapba): a hír nemcsak azt a kulturális különbséget emeli ki, melyet semlegesen az alteritás alá sorolhatnánk, hanem a kulturális különbséget a köztünk és az ottaniak között lévő civilizatórikus lejtőként fejezi ki. Ami nekünk feltűnő, az másutt természetes. És ami nekünk természetes, mondjuk az, hogy valaki egy fél napot töltsön el egy ing megvásárlásával, másutt hírértékű lenne. Világunk magátólértődőségei beleágyazódnak mindennapjainkba; csak akkor vesszük észre őket, amikor megrendülnek, veszélybe sodródnak, kérdésessé válnak.

Mindennapok és identitás

Ami saját, abban a pillanatban, amikor nevén nevezzük, már nem magától értődő. Az „identitás” ügye mint közszájon forgó személyes identitás, valamint a lokalitás síkján, politikai szövegekben fedőnévként mint a „haza” alternatívája új minőséget kapott. Az identitást mint valami nem magától értődő olyan alkotóanyagokat során kell létrehozni – sokrétű identitások konstrukciójaként –, melyeknek részesei vagyunk. Mindemellett az identitást, ahogy a kultúrát is, többnyire homogén egészként és nem kirakójátékként fogjuk fel. Az identitás ilyenkor többnyire mint regionális önazonosság szerepel,¹⁸ amely nemcsak elfedi annak szociális aspektusát, de a diskurzus folyamán át is lép rajta.

A megkülönböztethetőség iránti, társadalmilag indukált igény a modernitás központi kérdésévé vált. A „valódi” és az „autentikus” kategóriája divattá vált (BENDIX 1997). A regionalitás jegyei erre különösen alkalmasak,

18 A *Kurier* 2001. szeptember 1-jei számában a „stájer Hans Sallmutter” kijelentése a stájeriséget lényegi személyiségvonásként értelmezi. Michael Häupl (Szociáldemokrata Párt), Bécs polgármestere a tartományi kormányzóhoz, Erwin Pröllhöz (Néppárt) fűződő, pártok feletti jó viszonyát a „mindketten alsó-ausztriaiak vagyunk” kijelentéssel magyarázta.

mert összetéveszthetlenséget és autenticitást ígérnek: a hazai – legyen az viselet, zene, szokások, tánc és ünnep, étel és tájnyelv vagy a semmi máshoz nem hasonlítható táj – itt és csakis itt található meg a világon. Az egyediség ígérete kívánatosá teszi a regionalitást, pontosan beleillik a régi néprajz kánonjába, vigasztalja s egyszerre új és vonzó tőkéje lesz az otthon maradtoknak (akiket manapság a modernizálódás veszteségeinek szokás nevezni, s akik mégiscsak a többséget alkotják), mely tőkét persze a politika is felhasználja. A saját dolgok összetéveszthetlenségének ígérétét kapjuk a világszerte egyformává tett dolgok tengerében. A regionalitás ebben a szövegkörnyezetben a világ elMcDonaldosodása ellenpontjává válik.

Abban az időben, amikor intenzív marketing mellett kezdték kiaknázni a néprajzi kutatás tárgyát, a tudomány saját kutatási kánonját kritizálta (SCHARFE 1970). Nem tagadta meg ezt a kánon, hanem új szempontokból mindig ismét felülvizsgálja (lásd JOHLER 2000). A szakban tapasztalható új áramlatokat – lásd Tübingen, lásd *Abschied vom Volksleben* (lásd GEIGER–JEGGLE–KORFF 1970) – a tradicionális képviselők egy része – a népi kultúra elleni árulás vádjával – elítélte.¹⁹ A néprajztudomány valóban eltávolodott a vidékről alkotott kép polgári idilljétől, mely azt vonzó és lakályos nyaralóhellyé alakította. A táj ilyen látásmódja, mely egyszerűen kitörölte a szegénységet és a nyomort, az elvándorlást és a borzalmas higiéniai állapotokat, és a vidéket egy jobb ellenvilágá változtatta, a kora modernitás egyik nagy ideológiai teljesítményének tekinthető.

Térjünk vissza az identitást erősítő egyszerűség és egyediség légkörébe! Ez a ragaszkodás a „sehol másutt a világon” gondolathoz az, ami megváltoztatja a világot, hisz ellenszegül a fellelhető kulturális különbségek eltűnésének. Ami eddig magától értődő volt, az a modernitás kontextusában hangsúlyozottan különlegessé válik; otthon elidegenítődik. És éppen itt indít az európai etnológia. Vizsgálja azt, ami eddig megkérdőjelezhetetlenül érvényes volt, legyen az rutinból fakadó szokványosság vagy nagy ünnepek rituáléja, s mindkettőt – mert kétségtelenül magától értődők – mindennapokként értelmezi. Teszi ezt múltban és jelenben, és felteszi a kérdést, milyen szerepet játszhattak ezek a magátólértődőségek, és vajon összehasonlíthatók-e. Az európai etnológia történeti szondákat helyez el, abból indulva ki, hogy a modernitás is – és ez a modernitás épp azóta tart, amióta a néprajztudomány is létezik, tehát kétszáz éve – a történetiségből táplálkozva éppenséggel a mindenkori jelen, azaz a magátólértődőségek kialakítására szolgáló, reflektáló gyakorlatot követ. Ezzel megkísérli, hogy megfejtse a modernitásbeli kultúra használatának gyakorlatát, és tudatában van annak, hogy mint ágens maga is része lett ennek a gyakorlatnak. A történeti, tehát saját-mégis-egzotikus (*binnenexotisch*) életformák ismerete azért is nélkülözhetetlen, mert ezeket hivatkozási alapként veszik igénybe a modernitás alakzataihoz.

Eredettörténetek

Az európai etnológia keletkezéséről azt mondják, hogy a 18. század végi államismereti-kamarai időszak után, melynek során a „néprajz” (*Volkskunde*) szó is először felmerült, következett a germán jellegű romantika, s vele a szóbeli hagyomány, mesék, mondák gyűjtésének elsősorban filológiai jellegű százada. A 19. század végén aztán a „néprajztudomány” (*Volkskunde*) az antropológia, az etnológia és a háziipart támogató kései kamarai szándék²⁰ egyfajta keverékből intézményesült, először tudományos társaságok, majd múzeumok, majd később egyetemi intézmények formájában is; az egyetemeken eleinte mint a klasszikus germanisztika, az irodalom- és vallástudomány, valamint a kultúrgeográfia mostohán kezelt vadhajítása. Egyszóval az elődök sora mind olyan diszciplínából, különösen a nemzeti germanisztikából került ki, mely részese volt az Európa modern társadalmában végbemenő etnicizálódásnak és nacionalizálódásnak.

Minden tudomány maga konstruálja meg saját történetét, találja meg saját elődeit, és arra is képes, hogy elődeinek sorát újrendezze. Hosszú ideig a német romantika „germán népiségtudománya” (EMMERICH 1971) volt a szak érvényes kezdőpontja, és a „néprajz” szó korai használatát a felvilágosult abszolutista kormányzati államismeret kontextusában tartottuk számon. A néprajz stájerországi pópája, Viktor von Geramb az úgynevezett Knaffl-kézirat, egy 1813-ból származó, Johann főherceg kezdeményezésére készült országleírás 1928-as kiadásakor a gazdasági adatok lerövidítését azzal indokolta, hogy „néprajzilag nincs jelentőségük” (GERAMB, Hrsg. 1928). Amikor aztán a

19 Ez megmagyarázza a mai távolságtartást is, továbbá azt a tényt, hogy miért a néphagyományok ápolása és nem a népi kultúra kutatása részesül szubvencióban.

20 Az úgynevezett népművészetet (*Volkskunst*) eleinte a nemzeti háziipar számára a művészeti és ipartörténeti múzeumokban összegyűjtött mintagyűjtemények jelentették. Vö. DENEKE 1997.

felvilágosult 1960-as években felhangzott a romantikus néprajz kritikája, az államismeret kamarai vonalát, minthogy a felvilágosodás része volt tiszta adataival és az életkörülmények kimerítő állapotrajzaival, újra értékelni kezdték.

Mi az európai az etnológiában?

Ebben a szövegben minden további nélkül használjuk az európai etnológia kifejezést. Ez azt sugallhatja, mintha a szak nyelvileg megújult volna annak érdekében, hogy a régi maradjon. Bár a „mindent a maga idejében” Gorbacsov szlogenje²¹ ellenére is a modern világ szignójává vált, ez azonban mégsem jelent biztosítékot. Az „európai etnológia” mellett megtaláljuk még a „néprajz”, „empirikus kultúratudomány”, „német és összehasonlító néprajz”, „néprajz és kulturális antropológia”, „európai etnológia és kulturális antropológia”, „európai etnológia és kultúrakutatás” elnevezéseket is e „soknevű szak” (Gottfried Korff) egyetemi intézeteinek megnevezésénél a német nyelvterületen. Az európai etnológia tehát nem új diszciplína, az új elnevezés azonban új irányba mutat. Azok a kísérletek, melyek megpróbálták elhatárolódni a régi típusú, a nemzetiszocialista időkben kompromittálódott néprajztól, az 1960-as években indultak meg (BAUSINGER 1965), és mindenekelőtt a tübingeni empirikus kultúratudományi felfogással fonódtak össze. A kritikai törekvések, melyek nem csak Tübingenben zajlottak, egyértelművé teszik, hogy az új elnevezéssel egyrészt nyertünk valamit, másrészt viszont azt is jelzik, hogy csupán egy új elnevezés nem elegendő, ugyanakkor új irányzatok a régi elnevezéssel is megvalósulhattak.²²

Európa sokféle és jócskán eltérő nemzeti néprajz-történeteiből különböző etnológiák színes képe rajzolódik ki, melyekben közös, hogy vizsgálódásuk tárgyát, a „népet” maguk alkotják meg, csakúgy mint annak lényegi részét, a „néplelket” (Johann Gottfried Herder). Feladatukként tűzik ki továbbá, hogy ezen képzelt közösséget (Benedict Anderson) felruházzák az egyes tudománytörténeti hagyományokban mindmáig tetten érhető jegyekkel. Korán kialakultak azok az ismertetőjegyek, melyeket a nemzeti önmeghatározás s majd a turizmus is felhasznált. A vidéknek az a fajta átrendezése, mely azt nemcsak elviselhetővé, de fogyaszthatóvá is tette, – mint mondtuk – a modernitás meghatározó cselekedete volt. Mai napig azok a legjobban kutatott és ezáltal aztán vonzó színben feltüntetett régiók, melyek nyaralásra szolgáltak (éspedig maguknak a kutatóknak is). A nyaralóhely „népi kultúrájának” színessége a polgári szokás szerinti nyári levegőváltozás díszítőeleme, a műveltek kedvtelésének tárgya lett; a szak ismeretállománya a belső kolonizációs megismerési gyakorlatok tárházából merítkezett.

Helyzetmeghatározások

A divatos retorika mögött irányadó szándék húzódik meg, mely a nyitottság vélelmével és a határok megszüntetésével érvel. A határok bármilyen megszüntetése azonban megfosztja a diszciplína fogalmát jelentőségétől, melyből a megkülönböztethetőség fakadna, hacsak nem akarna a diszciplína a kultúratudományok nyílt vízen feloldódni. Az interdiszciplinaritás vagy újabban a transzdiszciplinaritás eljárásmodokat jelent, melyek során a határok átlépésével egy időben a diszciplínák közötti határok megszilárdulnak. Aki átlépi a határokat, létezésüket igazolja, már csak azáltal is, hogy úgy tesz, mintha volna határ, melynél ő, a határátlépő úti passzusát felmutatja. Intézmények és nevek húzzák meg a határokat. Az új elnevezés nem annyira a modernizálódás látszatára, mint inkább a néprajz európaizálására törekszik. Nagymértékben visszaszorult a kultúrmorfológiai, fenomenológiai európai összehasonlító kutatás, mely a szak nemzetköziségének része volt, és melyet nemzetközi projektek is képviseltek, és ma leginkább a népköltészeti kutatásokban érhető tetten. A népköltészeti kutatás – ha nem is volt ez mindig tudatos – mindig is transzkulturális irányultságú volt, amennyiben

az idegent tette meg kontrasztprogramnak. Az „etnográfiai párhuzamok” (ANDREE 1878), ez a 19. századi cím is ezt tükrözi. Ezért – már csak mint bizonyosság is – fontos a tudománytörténet. Ugyanakkor azonban az átírás és a helyesbítés gyakrabban megfigyelhető, mintsem egy diszciplína ismereteinek kritikai rekonstrukciója vagy azon kérdés megválaszolása, hogy miként is jött létre egy tudomány kánonja. Honnan tudjuk azt, amit tudunk, milyen feltételek mellett jött létre ez a „szaktudás”, és milyen kö-

21 „Aki későn érkezik, azt megbünteti a sors.” (A ford.)

22 Nemrégiben, az egyetemi oktatók találkozásán (Tübingen, 2000) újra szóba került a visszatérés a régi „bevett” elnevezéshez, vö. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 104/55. 2001. 39. és köv.

vetkezményei lettek? Ezek a kérdések nem csupán olyan extrém helyzetekre vonatkoznak, mint a nemzetiszocialista korszak előtti és alatti „népiség tudománya” (GERNDT, Hrsg. 1987).

A diszciplína története iránti figyelem kiformalódásának tendenciáira irányul, és ezek produktív újrafogalmazását tekinti céljának. Ebből a szempontból folyamatos revízióra van szükség, és az állandó válsághelyzet emlegetését tekinthetnénk egy visszatekintés előidézőjének, ami azt a specifikumot kutatja, ami e diszciplínát a többitől elválasztja, és különállóvá teszi. A kérdés azóta lett aktuális, mióta az etnologizálás végigvonult a társadalomtudományok (*Geisteswissenschaften*) területén, és amióta minden társadalomtudomány magát kultúratudománynak (FRÜHWALD et al. 1991) is tartja. Ugyanakkor ez tudánypolitikai kérdés is, mint például az Európán kívüli népek etnológiájától (*Völkerkunde*) való eltérések feltárása, amikor egy tudományosan érvelő, de valójában megtagarítási szándékot rejtő vitában a különböző etnológiák összevonásáról esik szó.

A tudománytörténet-írás – még ha közben úgy is kell megvonni a tárgykör határait, hogy rögtön túl is lépjük azokat – a szak identitását kell hogy erősítse, más különben partatlan vállalkozás volna. Talán megegyezhetünk abban, hogy az európai etnológia a néprajzra hagyományozódott tárgyat vizsgálja, témaköröket, melyek az etnicitáshoz tartoznak. Azaz az egykor saját maga által „megteremtett” tárgyat, az etnikumot/népet vizsgálja, és mindenekelőtt annak mai használatát – méghozzá mint a megragadható valóságkonstrukció olyan részét, mely a modernitásban irányjelzőt ígér. Már csak ezért is kerül szembe az európai etnológia – sokkal inkább, mint azt elismerné – a szak képviselőinek korábbi tevékenységével. A „néprajz által értelmezett nép” (Herbert Freudenthal) vélelmezett valósággá vedlett, megmerevedett tulajdonságokkal, és politikai-társadalmi feszültsége még messze nem múlt el. Különböző diskurzusokban újra meg újra „természetes” nagyságként ölt testet. Ezért olyan fontos hangsúlyozni, hogy ez a tudomány saját tárgyát, az etnikumot mint összetartozás-történetek összességét, mint a nép egyfajta családtörténetét kitalálta, a kollektív emlékezet részévé tette. Ezen tárgyat mindig újonnan definiálta, értelmezését lehatárolta, és magát ezáltal szabályozta.

Az etnicitás, ez minden rekonstrukcióban kimutatható, kulturális szimbólumok eszközszerű és céltudatos használatát szolgálta és szolgálja a *nation-building* során, mely a modernitásban állandósult eszközzé vált. Ezt mutatja a *franglais* körüli vita vagy a BSE-krízis során a szarvasmarhák le származási igazolványa (a gazdálkodó neve, a gazdaság helye, a tehén neve), mely nem csupán egészségügyi szempontból húzta meg újonnan a „hazai” fogalmát. Az etnicitás – legyen bár kitalált – állandó divatnak mutatkozik, és – ahogyan ez a német nyelvű államokban a külföldiekéről folyó vitákból is látható – a társadalom szervezeti kontrollja részének és a népiség szempontú identitáspolitika eszközének („*Leitkultur*” – irányadó kultúrának) tűnik.

Rudolf Braun egyszer az integrációtudomány kifejezést használta (1971, néprajzi konferencia, Trier). És valóban, a diszciplinálatlan diszciplína (*undisziplinierte Disziplin*, Rudolf Lindner) interdiszciplináris irányultságú, és ezen diszciplinálatlansága (és még dilettantizmusa is) előnyt jelent számára, mely a tudományszakot a kultúrának nevezett dolgok használatának alaptudományává teheti. A tudományszak már keletkezésekor is állandóan más szakok között oszcillált. A 19. században ilyen volt a germanisztika, a néplélektan, a történelem, a földrajz, az etnológia és az antropológia,²³ és a szak ma is mindig újráválasztja elődeit és referenciapontjait, akár Georg Simmelnek, akár Walter Benjaminsnak, Norbert Eliasnak, Sigfrid Gideonnak vagy Clifford Geertznek, Arjun Appadurainak, Ulf Hannerznek, Anthony Giddensnek vagy Ulrich Becknek hívják őket: ebben az értelemben a különböző kultúratudományok egy közös hivatkozási látóhatárt alkotnak. Az európai etnológiának mint kultúratudománynak – ahogyan ezt egyszer Odo Marquard saját filozófiájára érvényesen megfogalmazta – „vadorzói engedélye” van (MARQUARD 1986). Így a történelem, a szociológia, az irodalomtudomány és az antropológia (*Völkerkunde*) és még sok más tudományszak keveréke, mintegy kreatív készlete az újonnan kipróbált és új irányokkal gazdagodott európai etnológia inspiratív potenciáljává válik, mely a világ dolgainak sokrétűségét a modernitás elképzeléseiből alkotott elméletmíxtúra vagy gyakran felkapott, felszippantott, szállongó elmélettöredékek segítségével próbálja megérteni.²⁴

Elidegenített mindennapok: *promoting differences*

A terepmunka kijelöl egy terepet (*claim*), s saját körülhatárolását egy csaknem militáns kifejezés segítségével fogalmazza meg, mely a szak specifikumai közé tartozik. Ez a terep (*claim*) a mindennapok kultúrája. A terepmunka a diszciplína kultúrájához tartozik, csak a másikkal való

23 A bécsi Antropológiai Társaság 1873-ban alakult, tehát korábban, mint a Néprajzi Társaság (1894-ben).

24 Természetesen a mi tudományszakunk hivatkozásaiban is megjelennek a kultúratudományok szerzői.

szembeállításban tapasztaljuk meg a „kultúrát”. A körülhatárolásra való törekvés csaknem elkerülhetetlen, és a tudományban is megvan a hovatartozás (*belonging*) iránti igény. Ki kell fejezni, ábrázolni kell a hovatartozást (*belonging*); ez érvényes a tudományra is – ahogyan ezt egy lundi (Svédország) kutatás (FRYKMAN 1999) mutatja –, különösen az újfajta mindennapokra és a modernitásbeli életstílusokra. Az újfajta mindennapok feloldják a kollektív emlékezetet, mivel individualizálódásuk a referenciamintákból – az összes rendelkezésre álló, identitásalkotó hagyományból – való egyedi válogatáshoz vezethet.

A nagyvárosokban etnokocsmákat találunk. A sajátosság helyszínei ezek – mint mondjuk, a salzburgi „Weiße Bräu” –, a sajáté, ami immár otthon tűnik elidegenítettnek.²⁵ Az egyik dolog ez a „saját-mégis-egzotikus” (*Binnenexotik*) jelenség. A másik pedig „a lokális életformák etnográfiaja a globalizmus feltételei mellett” (WELZ 1998. 192), a szociális egyenlőtlenség, a mobilitás vagy a mobil tudás feltételei mellett, mely a kommunikációs technológia révén válik lehetővé, és mely egyenlőtlően oszlik el. Mindemellett a „hagyománynak”, a „történelemnek” és a „kultúrának” identifikációs potenciálja van. Az *anthropology at home* és a *social anthropology abroad* – abroad, azaz saját életvilágunktól távoli – közötti különbség a modernitásban túlhaladottá vált, csakhogy mint az európai etnológiával szembeni, a tárgytól mért távolságnak csekély volta miatt megfogalmazott vád (HANN 2001). Az 1930-as évek egyik nagy és szellemes filmje, Jean Renoir *Nagy ábrándja* megmutatja – és ennyiben etnográfiai filmnek is tekinthető –, milyen nagyfokú lehet a saját országon belüli idegenség: az első világháború egyik nemesi származású tisztjét több köti össze a másik nemzet nemesi származású, ellenséges tisztjével, mint saját országának polgári vagy proletár származású tisztjével. Azok a társadalmak, melyeket „sajátunkként” jegyzünk, kelőn idegenek. Saját környezetünkben ugyan az *at home* másságokat másként érzékeljük, mint a „betolakodóként” definiált idegenszerűséget. Mégis elég „más”, mint mi magunk – épp eléggé ismeretlen, idegen. Ismerjük mi eleve az „idegent”, segítenek ebben elő-ítéleteink (utazások, filmek, képeslapok stb.). Végül is, ha valaki földre köp az utcán, tarthatjuk prolinak, idegenszerűnek – vagy csak kellemetlennek, kínosnak.

A *promoting differences* fogalma mint a különbségek megkonstruálásának kimondott elve a modernitás része. Izlés alapján választották el a valódit a valótlanról, és alkalomadtán az avantgárdok a giccset hivalkodónak találták. Néha a bolhapiac a populáris tere volt, néha azonban olyan tér, ahol különleges, megunt dolgokat lehetett találni, mások szemetét, amiből valami újat lehetett csinálni, valamit, ami más színezetet ad a konfekció szabályainak. Egy fiatal lány egy sírkoszorú fekete, „szeretettel” feliratú szalagját a hajába fonta. A bolhapiac képét átvihetjük az európai etnológiára; a bolhapiac a mindennapok és a múzeum érintkezési felületének nevezhető, hisz a hulladékból új kész komponálhatók. A tudományok bolhapiaca mint periférikus jelenség nem volna érdektelen: hisz a valóban fontos dolgok egyre gyakrabban a periférián találhatók. És ha a periférikus néprajz volt mindazért felelős, amit nem lehet besorolni előkelőbb diszciplínák alá, akkor nem volt ez rossz hely. Egy hetvenes évekbeli antikműtárgy-katalógus jogosan sorolta a néprajzot a kuriózumokkal együtt az utolsó helyre. Szenvedett is ettől a szak; s azok a törekvések, melyek a szakot előkelőbbé akarták tenni, elég görcsösek is tűntek.²⁶

Ha a különbségekről volt szó, a terület jól körülhatárolódott. Ma a szak gondban van, paradox módon épp azért, mert területei vonzóvá váltak. Végül is a filológiai tudományok azok, melyek magukat immár szintén kultúratudományoknak tartják, és azokat a témákat, melyek korábban a néprajz körébe tartoztak, megtaláljuk a germanisztikában (BAUSINGER 1980), a romanisztikában, a történettudományban, a szociológiában, a pszichológiában vagy a sporttudományokban. Ezek mind a „történeti antropológia”²⁷ környezetében találhatók, mely mint „jó” tudomány átfogó pillantásával mindenütt jelen lévő módon minden embert összefog születés, halál, rokonság vagy az emberélet fordulói rituáléinak közösségeiben. Csábító, hogy a világ megmagyarázható volna egy antropológiai állandó segítségével. Nehéz ezt banálisnak kikiáltani, s hogy a „király meztelen volna”, nem mondja ki senki sem.

A társadalom- és kultúratudományok szétforgácsolódása miatt az elméleti szakok eljutottak elemzőképességük határáig. Új vállalkozásként kell az európai etnológiát

25 Így írja Klaus Nüchtern a bécsi városi lapban, a *Falter*-ben: „(...) farkasvonítás kísérí fel az embert a *Tiroler Haushof* (a schönbrunni állatkertben felépített tiroli parasztházhoz – a ford.), ahol puncsot mérnek, és toronyzene szól. Ez már szinte sok az adventből, úgyhogy inkább menjünk be a Johann főherceghez címzett fogadóba, ahol még a Jóistenke lakozik a sarokban, a pincér börmadrágot hord, és kellemes nyugalom vár minket – a toronyzene is csak halkán szűrődik be az ablakon át.”

26 Ugyanúgy, mint azok a próbálkozások, melyek a néprajzi kartográfiai módszerrel a természettudományos egzakttságot céloztak meg.

27 Lásd a szerkesztői bevezetőt a *Histo-rische Anthropologie* című folyóirat első számában (1993 és köv.)

megteremteni, mely közös halmazt alkothat gyakorlatilag minden diszciplínával, például a történelemmel, a művészet- és művelődéstörténettel, a gazdaságtannal, az antropológiával és a szociológiával. Amit mi kínálhatunk: sajátos nézőpont egy kultúratudományi horizonton belül, mely arculatát és elemzőképességét az anyatudományként felfogott néprajzzal vagy az Európán kívüli népek néprajzával, a *cultural studies*, a kulturális antropológiai irányzatokkal való kritikus vita során nyeri el, még ha ezt néha rendhagyó módon teszi is (LÖFGREN 1997). Az európai etnológia tiszta elmélete ebből nem épülhet föl: De ilyen nem is létezik – miért is létezne? –, minthogy az európai etnológia esetében még a leszármazás sem tisztázható egyértelműen – talán csak a néprajz kivételével. Más diszciplínák megközelítési módjai rakódtak le benne, és az európai etnológiát olyan olvasztótégellyé teszik, mely megfelelő nézőpontja által tűnik ki.

A másság

Az etnográfia (*Volkskunde*) és etnológia (*Völkerkunde*) régi szétválasztása, miszerint az etnográfia a saját, az etnológia az idegen, Európán kívüli („primitív”) kultúrákkal foglalkozna,²⁸ már nem működik, ahogyan a saját és idegen, ismert és ismeretlen szétválasztása sem. A modern (poszt-)indusztériális államok „sajátnak” nevezett kultúrája egyre inkább idegennek tűnik, még ha az államok nemzetiként és homogénként konstituálódnak is, és a nyelvi, kulturális, politikai és többnyire még az etnikai közösség vélelmében is élnek (WEBER 1972). A vélt homogenitás nem létezik, és vannak idegen kultúrák az Európán kívüli „harmadik világban”, melyek ugyanolyan kulturális minták szövedékében élnek, mint a nyugati ipari társadalmak, még ha más, új mintákat és fejlődési utakat is követhetnének.

A másságról van szó, a másként értelmezettől komplex társadalmakban, főleg olyan társadalmakban, melyek magukat komplex társadalomként értelmezik, tehát amelyek például konferenciát tartanak a komplex társadalmak kultúrájáról.²⁹ Az önfelvilágosítás (*Selbstaufklärung*) ezen felfogása a saját körben megtalálható másságot kutatja saját és idegen társadalmakban, kulturális gyakorlatokat vizsgál, melyek ezt az alteritást³⁰ szimbolizálnák, és megkísérli saját jelrendszerének szimbolikus forrásait kinyomozni: Ausztriában lehet ez a viselet, az Alpok és a természet (JOHLER–NIKITSCH–TSCHOFEN 1995). A másság lehet a BSE-fertőzött szarvasmarha, vagy lehet Temelin, ezzel szemben például az a saját tehén, amely BSE-fertőzöttség gyanúján esett át, végül mégiscsak egy tiroli hegyvidéki gazdaság egészséges tehenének bizonyult, s kedvesen a Moidl névre hallgatott, ahogyan erről a médiák tájékoztattak.

Ez a másság magához a modernitáshoz tartozik, és többek között épp a vizsgálódó szándék konstituálja meg a „mindennapok elkultúratudományosítása” (KÖSTLIN 1995) során. A homogenitás tézisének destrukciója nem más, mint egy a mindenütt jelen lévő másságra irányuló projekció, azaz a modernizálás és individualizálódás eredménye. Így alkot ismeretet az európai etnológia a másságról – ami lehet az itthon elidegenített (reflektált) is –, és a tudás társadalmában ezzel az ismeretalkotással ezt a másságot valóban mássággként is rögzíti. A véleményformáló elit által létrehozott jelentés bizonyos mértékig szükségszerű is a komplexitás redukciójához.

Másként szólva: Ahhoz, hogy csoportok vagy régiók a kutatói vizsgálódás fénykörébe kerüljenek, különlegesként, feltűnőként, valamelyest másként kell konstituálódnuk. A társadalom fennmaradó részétől való eltérésük szembeszökő. Már csak a tudományos vizsgálat tényétől is „másokként” értelmezve magyarázták ezeket a csoportokat vagy régiókat. Ez az értékrendszerre is vonatkozik – mindamellett a „rendszer” már önmagában konzisztenciát feltételez: „kulturálisan” önmagukra vonatkoztatva és kerek egészként értelmezik ezeket. Ehhez pedig egy metódikai kérdés kapcsolódik (KÖSTLIN 1991): a tudományos leírás által – mintegy akaratlanul – a kultúra homogén képe áll össze. Ez a folyamat szükségszerűen felerősödik annak érdekében, hogy az érvelést félreérthetlenné tegye, azaz az elbeszélés előadásmódjának feltételeit követi (HYMES 1979).

A modernitás nyugati eszmehagyományában identitáskonstrukció elképzelhetetlen megkülönböztetés nélkül. A *Nation-building* csakúgy, mint az *identity building* elgondolhatatlan a különbözőség szimbolikája nélkül. A modernitás feladata és egyben lehetősége az volna, hogy az individualitás és a hovatartozás (*belonging*) közötti társadalmi egyensúlyt diszkurzív módon folyamatosan meg-

---

28 Már 1908-ban, lásd PECHUËL-LOESCHE 1907.

29 Ez volt a címe a Német Néprajzi Társaság 2001-ben Jenában megrendezett konferenciájának: *Komplex világ. Kulturális rendszerek mint iránymutatók*.

30 Lásd ehhez BORNEMAN 1992; továbbá 1390 utalás az alteritás kulcsszóra a Google internetes keresőben (2001. szeptember 9-i adat).

valósítsa. Már csak ezért sem fogyott ki az európai etnológia soha a témából. De a területek határai már nem olyan tiszták, mint alkalmasint egykor lehettek.

A másság központi fogalmának létjogosultságát az adja, hogy a „kulturális” különbözőség mint adottnak tekintett, a priori előfeltétel jelenik meg.

Hogyan szervezik az emberek életüket, milyen kapcsolatot tartanak társadalmi környezetükkel vagy az általuk természetnek nevezett környezettel, milyen kapcsolatot alakítanak ki idegenekkel, és milyen képet alkotnak maguknak ezekről a kapcsolatokról – ezek a mindennapok kultúráját feszegető kérdések. A másik kikérdezése a „saját” és az „idegennek” nevezett (nota bene: idegennek nevezett) kultúráról jelenti a szak perspektíváját. Így a kultúra hagyományok, értékek, viselkedésminták és szimbólumok képlékeny rendszerének tűnik, melyet repetitív módon használnak. A kultúra térbeli vonatkozása, ha lett volna ilyen valaha is, nem vihető térképre mint nemzeti vagy regionális kultúra. A kultúra szabályokról szóló alku, melyekkel emberek élnek, magukat megértetik, magukat másoktól megkülönböztetik: a kultúra a *manmade part of the environment* – ebben igaza volt Ralf Lintonnak. De a kultúra gondolata, fogalma is *manmade*-nek, konstruáltnak tűnik. E kérdés megválaszolásakor számolnunk kell azzal, hogy ezekben a képekben korábbi kutatások üledékét látjuk: korábbi kutatások által előhívott képek ezek. Hans Moser „hátramenetnek” nevezte ezt a folyamatot, és ezzel a történetinek tartottakat a modernitást jellemző kontextusba helyezte: azóta a szokások minden kritikai revíziót kizárnak. A történetiség, a termékenységi varázslás, a térlűző szokások és a vegetációkultusz félreérthetlensége – egyfajta ezotériába ágyazva, mely a parasztot a természet körforgása és a fenntarthatóság kultusza megőrzőjének, a hagyományos népi tudást pedig szerencsehozó biztosítéknak tekintette – a régebbi „etnográfiai tudást” az emberek mindennapi gyakorlatába kényszeríti. A „hátramenet” elmélete alkalmazható a kultúrára és az identitásra, melyek az értelmiségi diskurzus folyamán váltak vezető fogalommal, és már régóta beépültek a mindennapok retorikájába: médiumok vagy múzeumok, himnusz vagy polgármesteri szónoklat – mind anyagot szolgáltat ahhoz az önértelmezéshez, mely mint mindennapos önreflexió autopoietikus gyakorlattá vált. Az „etnicitás” és a „kulturális identitás” mint differenciálórendszerek interszubjektív, majd pedig szubjektívalódott konstruktív teljesítményekké váltak. Kulturális szimbólumok megkülönböztető használatával érvelve ezek a teljesítmények a popularizált ismeretállományt mint építőköveket használják fel. Új kollektív identitások régi és új állományon nyugszanak, az individuum kulturális interpretációja – mint például a kolbászsütőde reflektált, nyomatékos látogatása vagy tetoválás csináltatása – közvetítő diskurzusteknikák nélkül nem lehetséges – s ez az önéletrajzolás (*Biographisieren*) önmagunk megalkotásává teszi, és magában foglalja az individuum egyediségének kijelentését. Ehhez tartozik az „*invention of tradition*” (HOBBSAWN-RANGER, eds. 1989), amely nem csupán kritizálható hatalmi taktika lehet, hanem egy autopoietikus, azaz önmegalkotó aktus a modernitásban: munkásoknak és parasztoknak, homoszexuálisoknak és leszbikusoknak, nőknek és férfiaknak megvannak a történeteik, először mintegy hiányosság kiegyenlítésére, majd mint egy új öntudat kiindulópontjaként; nem tekinthető kizárólag ironikus megjegyzésnek, hogy ezenközben persze mindegyik csoportnak megvan a saját története is (Thomas Nipperdey).

Még egyszer: Európa

A társadalmi jelenségek konstruált volta kétségtelen, amennyiben a kultúrakutatás azt hirdeti, hogyan teremődtek meg ezek a jelenségek, és hogyan élnek meg őket, milyen életgyakorlatok – melyeket „természetesnek”, már mindig megélvőnek tartunk – vezetnek e „konstrukciókhoz”. Idetartoznak a regionális és nemzeti határok is, melyek mindig társadalmilag is meghatározottak. A kultúrakutatás eurocentrizmusa azokhoz a mérlegelésekhez vezet, hogy az európai fejlődés globális összefüggésekben miként értelmezhető. Összehasonlítható és mérlegelhető, hogy az Európát kívülről nézők hogyan reagálnak; miért van az, hogy az európai országok mint gazdag államok vonzóknak tűnnek, vagy éppenséggel miért nem? (Miért is nem akartak az indiai PC-szakemberek Európába jönni?) Mert az Európa-centrikus, nyugati gondolkodás volt az, amely előbb a gyarmati nézőpontot létrehozta (TODOROVA 1997). A külső nézőpont a leírónak, a normák alakítójának, a kép konstruálójának nézőpontja. Ez az a nézőpont, amely a modernitásban, a régóta kialakult sztereotípiák révén megnehezíti a másság megismerését. Azonban nem csupán negatív aspektusok léteznek; kialakult a reprezentációs formák és megismerési technikák olyan tárháza – mint mondjuk a színház –, mely mint az interkulturális megismerés és interkulturális megértés kódolt bázisa segédletként szolgálhat. Ezáltal az „etnográfiai” módszer metodológiai eljárásává válik, melynek során az „ethnosz” tartalmi

jegyei átváltoznak. Az a képesség is kifejlődik, melynek segítségével még a banalitásokban is a másik szimbolikus kifejezésformáira való utalást mint kulturális megnyilatkozást leljük fel.

Európa ezáltal a kulturális képek – világ-képek – gyakorlott használatának történetileg létrejött terévé válik; a „kulturális” és az „etnográfiai szempont” diszkurzív terévé, melynek segítségével a világot szemléljük és magyarázzuk. Az európai etnológia éppoly kevésbé csupáncsak egy névváltoztatás, mint ahogy nem a néprajz tagadása: olyan végbement fejlődés, mely tudományos munkánk szempontjából jelentőséggel bír. Már 1955-ben a holland Arnhemben rendezett konferencia³¹ megállapodott az „európai etnológia” fogalmának használatában a néprajz európai módszere megnevezésére, és az 1967 óta megjelenő európai központi szakfolyóirat, az *Ethnologia Europaea* ezen ötlet megvalósulása. A mai elnevezés mégis több egyszerű kommunikációs képletnél. Olykor a jóllehet divatos, de mégis ésszerű de-konstrukcióra törekvés – tehát az ismereteink kontextualizáltságát érintő kérdések feltevése – új kérdéseket implikál: Hogyan jöttek létre ismereteink? Honnan és miért tudjuk azt, amit tudunk? Miért maradnak fehér foltok? Hogyan választódik ki a tudásra méltó ismeret, és kinek a döntése és érdeke volt ez? Európa akadémikus köreiben kialakult egy nyelvhasználat, mely a valamikori nemzeti néprajztudományokat etnológiáknak nevezi; így például Franciaországban, ahol „ethnologie française”-ről beszélünk, vagy Svédországban, ahol a régi „folklivforskning”-ből európai etnológia lett. A régi „etnológia”, melyet *Völkerkundénak* neveztek, eltávolodott az etnológia kifejezéstől, és ma többnyire szociál- és/vagy kulturális antropológiáként jelenik meg (GINGRICH 1998).

Nem kérdés, az amit „Európának” nevezünk, amit „Európa” jelenthet, megváltozott. Sejtethető, hogy a külső szempontok alapján szabott európai keretek megalopozzák a nemzetállamok belső koherenciájának új síkját és ezáltal egy új érvrendszert is. Az európai etnológia épp ezért nem egyszerűen a nemzeti etnológiák összessége, amit az európai megközelítés alkalmasint sugallt; az etnológiák sokszínűsége Európán belül izgalmas kérdés marad – és nem csupán az összehasonlítás szempontjából: csak ez alkotja meg a világ megismerésének európainak nevezett multivokalitását. Ezért nem kell új tudományt felfedeznünk. De az európaiság gondolata saját dinamikával rendelkezik, melyre minekünk, a mindennapokban és a tudományban tevékenykedőknek reagálnunk kell. És többek között ezek a mindennapok jelentették és jelentik szakunk konstitutív tematikáját, azaz olyan folyamatot kell leírnunk, melynek során Európa egészen különböző aspektusai furakodtak be a mindennapokba, és szövődtek össze velük. Az európaizálódás olyan projekt, melynek keretében a nemzetállamiság határait, mely egykor a néprajztudomány számára meghatározó volt, átlépjük. Átfogó, társadalom- és művelődéstörténeti – vagy mondjuk mentalitástörténeti – struktúrákat is jelent, melyeknek nemcsak transznacionális, hanem időközben már a-nacionális olvasatuk is van.

Miközben a „rég”i néprajztudományok – próbálva az identitást meghatározni – a megkülönböztető, sőt az elválasztó, a mindenkori specifikum után kutattak, az európai orientáltságú etnológia közös, európaiságot indukáló struktúrákat vizsgál, de mégis anélkül, hogy a regionális és lokális momentumokat elhanyagolná. A lokalitásban rejlő európaiságról van szó, mint ahogyan a lokalitásban rejlő globalitásról mint másságról is szó van. Mert az emberek az európaiság vagy a globalitás mellett is megtartották lokális műhelyeiket, mondjuk a fűtött lakókonyhát, ahol szívesen elidőznek, ahol a globalitással szemben is „hétköznapi módon” élik mindennapjaikat. Ezzel persze azt is jelezzük, hogy az „európai” már a legkevésbé sem jelenti a kutatási terület földrajzi körülhatárolását, sokkal inkább egy gondolkodásmód eredetét jelöli, mely egyformán próbál működni világméretekben is és lokálisan is, és egyben a globalitás és lokalitás, identitás és differenciálás polaritására irányul. Az „európai etnológia” mint eszköz mindenütt működhet, nem csak *at home*. Kérdéseit mindenütt fel kell tennie, „fent” és „lent”, és mindenütt a világon eredményeit össze kell(ene) hasonlítani. De ezek a kérdések csak akkor működnek (bárhon is), ha eredetük feltételeit tisztáztuk. Az európai etnológia érdeklődésének iránya bele van írva a tudománytörténetbe, mint ahogyan maga is – nemzetiként – az európai gondolkodásban gyökeredzik.

Ha a meglepő, szokatlan szemszögről inkább szó van, mint a tárgyról, témákról, ha kérdésekről inkább szó van, mint a terepről (*claims*), akkor a lokalitás jelentésének reflexiója is fontos lesz, ami a kérdések kiindulópontját jelenti, és fontos lesz az emlékezet jelentése, mely összefonódik ezzel a lokalitással és szereplőivel. Az európai etnológia szak elvégzői szakemberek lesznek a mindennapok gyakorlatában, az identitáskonstrukcióban, a migráció transzkulturális aspektusai-ban, a reprezentációban, a megjelenítésben, a performance-ban, az imagológiában, a város vizualizálásában (útikönyvek), az emlékezés és a felejtés ismeretkultúrájában (BÖNISCH-BREDNICH – BREDNICH-GERNDT, Hrsg. 1991): ki is tudhatná egyébként, mit és hogyan a modern társadalmakban? Ki emlékszik, hogy a

---

31 Actes, 1956.

felejtésnek milyen technikái léteznek, hogy a kulturális, „kollektívnek” nevezett emlékezet hogyan töltődik fel, és ki használja az „etnikus-történetnek” nevezett dolgok tárházát? Mi történik a történetnek nevezett állományokkal, hogyan és milyen igénnyel történik mindez? Ki fogja megmagyarázni a modernitás szimbólum- és arufogyasztását?

Az európai etnológia transzdiszciplináris módon arra tesz kísérletet, hogy magát egy „más” magátólértődőség kognitív kategóriájában értelmezze; transznacionális módon pedig arra tesz kísérletet, hogy nemzeti tudományi eredettörténetét átértelmezze, ami egy új térértelmezést eredményez; továbbá transzkulturális módon arra törekszik, hogy a kulturális valóságok eltérő konstitúciója tekintetében újfajta valóságvonatkozást nyerjen. Nemcsak egy bevett diszciplína modernizálásáról van szó, hanem annak nemzetfüggetlenítéséről, mely internacionalizáláshoz kell vezessen. A pozitívizmus kritikájából kiindulva a „naív empirizmus” metodológiai revízióját akarja elvégezni, amennyiben szem előtt tartja a társadalom egésze és az empirikusnak nevezett kutatás közti dialektikus összefüggést, s ezáltal elkerüli a dolgok és tények egyszerű nyilvánvalóságát. Egy „kultúra” által dinamizálódó társadalomban kritikusan magyarázhatja a történeti folyamat során létrejövő bezárkózást és annak használatát.

Mások is elvégzik azt a feladatot, hogy egy komplex társadalmat önmagáról informáljanak, és ez az információ úgymond különböző tájnyelveken hangzott el. Ez valami olyasmi volna, ami megfelelne a modernitás konstrukciójának, mely minden egyformaság s talán egyöntetűség mellett a tudatos különbözőségek kijelentéséből többet merít, mint más korszakok. A másságot különbözőnek hívhatjuk: egy csoport lehet saját önértelmezése szerint csoport, mondjuk még etnikus csoport is; de csak akkor valóban az, ha mások őket cselekedeteik, szimbólumaik alapján mint csoportot értelmezik, és saját cselekedeteiket is ehhez igazítják. Bár sok példa azt mutatja, hogy ez a társadalom szinte rendszerszerűen elvétí a szükségszerűségeket, és nem hagyja magát felvilágosítani. Jelenleg az állami televízióshow-k egyre inkább etnologizálódnak, és mint a nemzeti imázsápolás és „mentalitás” elkerülhetetlen, antropológiailag állandósult kultúrjelenségei pozitív értelmezést kapnak.

Az a szak, mely magát európai etnológiának mondja, tehát nem is annyira (nemzeti stb.) etnológia, hanem olyan speciális kultúratudomány, melynek az etnicitás – régebbi és a szakot sokáig meghatározó – fogalomköre a kulturális interpretációnak csupán egyik kategóriája. Ezenfelül az európai etnológia történeti rajzolatok sokféleségét mutatja, mely minden etnológia mindenkori specifikumát jelenti. Ezek mögött regionális, nemzeti és internacionális kontextusok különböző elvárásai rejlenek, és ezért különböző önértelmezésekből indulnak ki. Példának okáért a parasztság mint nemzeti „alapréteg” nem volt minden nemzeti képpel összeegyeztethető. Amikor az Osztrák Néppárt (ÖVP) nagyjai az európai uniós szankciók végével, ami az Osztrák Szabadságpárt (FPÖ) kormányzati részvételét kísérte, 2000 szeptemberében viseletbe öltözve vettek részt egy mariazelli paraszttarándoklapon, polgári konszenzusként élesztették újjá azt az elképzelést, hogy a parasztság alkotja a nemzet alapját, és a viselethez olyan szimbolikus jelentést kapcsoltak, mely már korábban ideológiamentesnek hatott, és szerepjátékká módosult. Ez nem történhetne meg bárhol Európában.

Ha az európai néprajztudományok/etnológiák kiindulópontja az az etnicitás volt, mely gyakran nemzetivé módosult, akkor ez – és nem csak az etnikai tisztogatások problémája miatt – ma is kulcskérdés lehet. Mert az európai határok állítólagos megszűnését, a külső határok – egy újonnan kialakuló vasfüggöny – megmerevedését figyelembe véve, az etnikusnak kikiáltott, népiesnek mutakozó jelenségek új, kulturális jelentést kapnak a nyugati államokban is. A határokat „kulturálisan” húzzák meg, és etnikus jegyekkel érvelnek, melyeket – természetesnek kikiáltva – az Egyesült Államokból származó új biológizáló érvek egyértelműségével erősítenek meg. A fetisizált érvek nyugtalanító élmélet élnek a politika színterén. Ha így értelmeznénk, az emberek nem viselnének felelősséget, csak biológiai meghatározottságuk áldozatai volnának. Ezért aztán nem volna túl sok értelme az európai etnológiát még modernebbé tenni, mint amilyen már most is. A jelenben is van épp elég kihívás, mely borzongató hangulatot teremt, amikor a sajátot az idegennek nevezettel szemben megpróbálják kijátszani, és a „régí” rendszerben érvelnek.

Minden nemzet létrehozta saját történeteit mint narratívákat karakterről, eredetről, különlegeségekről, és a modernitásban mindnek újból kirótt feladata, hogy nyilvános diskurzusokban továbbfejlesszék vagy módosítsák specifikumukat: a specifikálás folyamata manapság a médiában jelenik meg. A képek kiformalódásának folyamatát gyakran lebecsülik, mert anyaguk mint nacionalista *lieux de mémoire* csaknem kontrollálatlanul átültetődik. Ez nemcsak az önértelmezés során működik, de akkor is, ha mások ezt értelmezik. A kötelezettség már csak a szak története miatt is felvetődik, ha például a viseletet vagy a népi kultúrát manipulatív módon kihasználják. Egy másik, pozitív kötelesség volna a pontos megfigyelés hagyománya, a „jelentéktelenségek tisztelete”.

Az európai etnológiát interaktív tudománynak is nevezhetnénk. Megvannak a vonzásai, a középpontja, tartalmilag éppúgy, mint módszertanilag; azonban a társadalom kortársának tartja magát, és arra tesz kísérletet, hogy társadalmi problémákat eredetük alapján, mely csaknem mindig történeti, elemezzen. Nem élesíti az európai etnológia kontúrjait, ha az ember megkísérli szisztematikusan besorolni, és kutatási területeit pontosan meghatározni. De ebben tükröződnek a nemzeti és regionális etnológiák eltérő kérdésfeltevései, melyek eltérő feltételek mellett, eltérő módon alakultak ki. Ezt a tudományosnak mondott rendszerszerűség hiánya feletti rezignáció eltitkolásának kísérleteként foghatjuk fel. De a modernizáció – amennyiben az az ember ellen fordul – kritikai magyarázatának feladata kötelesség marad: annak magyarázata, ami mint etnikus vagy nemzeti sajátosság rögzült. A sajátosságoknak mint „etnikusnak” a kitalálásában – antiaufklärerista módon „természetyszerűnek” nyilvánítva, s ezzel az embereket a felelősség alól felmentve – ez a diszciplína is részt vett.

Kognitív tudomány marad, mely felteszi a kérdést, mennyiben megismerhető a világ, hogyan konstruálódik, és miért, milyen érdekből fakadóan kell mindig újramagyarázni – mindig újramagyarázni, látszólag az individuuum végső feladatáig, ahogyan például az új játékshow-kban látjuk, melyeknél azt kell gondolnunk, különösen szívesen mutatják a mindennapokat mint az emberek leplezetlen állapotát – ebben is van valami etnológiai. Nem csupán ezért van azonban a kultúratudományoknak közük a mindennapokhoz. Témájukat éppen ezekben a mindennapokban leljük meg, és értelmezéseik segítségével részt vesznek permanens újraformálásukban. Ezt mások is megteszik, de az európai etnológusok tudják ezt. Így a már emlegetett Walter Hävernicks 1966-ban úgy próbálta megoldani a *writing culture* kérdését, hogy a tudománynak latinul kellene megszólalnia, hogy „bárki” számára ne váljon hozzáférhetővé (HÄVERNICK 1966. 104). Mert ez a hozzáférhetőség mindig is vonzó volt, popularizációja mindig is előre tervezett volt.

Valóban, az európai etnológia a mindennapok mikrokozmoszába hatol, és ez kell maradjon erőssége is. Képes arra, hogy – visszatérve a kezdeti mondanivalóhoz – dolgokat és azok használatát jelként interpretálja. Így például vizsgálható volna a bécsi villamosvezetők ruhájának és testdíszjeinek jelrendszere. Hogyan viselik a hivatali ruházatot, hogyan teszik azt hordhatóvá (mondjuk színes pólóval)? Honnan jön hajviseletük – vaskos copfok, nem kis Lagerfeld-copfocskák –, viselnek-e fülbevalót, tetoválást, nyakláncot vagy karkötőt és más testdíszeket? Az individualizmus eme önállóan meghatározott jelei hatnak-e valamely irányba – mondjuk anarchisztikus-szocialista gesztusként vagy retrostílus kifejezéséként, ami egy másik, a villamosközlekedés (jobb? arany-?) korára utalna? Válaszokat kapni ilyen kérdésekre magának való intellektuális mulatság, a világot érdekesen magyarázni önmagában való szórakozás volna – és társadalmunk tendenciái nemritkán ebbe az irányba is mutatnak: a mindennapok „izgalmas” áértelmezése felé. Ez az európai etnológia számára is veszélyforrás marad, hogy a mindennapok szokásszerűségeit kis, kerek mesevilággá teszi. De, ha például az „etnikai tisztogatásokra” gondolunk, akkor egyértelművé válik, hogy a tudományok által is ki- és feltalált különbözőségek mindig újra végrehajthatnak, és halálosan komolyak lehetnek.

Irodalom

ACTES

- 1956 Actes du Congrès international d'ethnologie régional, Arnhem, 1955. Arnhem.

ANDREE, Richard

- 1878 Ethnographische Parallelen und Vergleich. H. n. [Braunschweig], k. n.

AUGÉ, Marc

- 1994 Orte und Nichtorte. Vorüberlegungen zu einer Ethnologie der Einsamkeit. Frankfurt am Main, S. Fischer.

BAUSINGER, Hermann

- 1965 Volksideologie und Volksforschung. Zur nationalsozialistischen Volkskunde. Zeitschrift für Volkskunde, Jg. 61. 177–204.
– 1980 Germanistik als Kulturwissenschaft. Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache, Nr. 6. 17–31.

BEITL, Klaus

- 1983 Dinge als Zeichen. In KÖSTLIN, Konrad – BAUSINGER, Hermann (Hrsg.): Umgang mit Sachen. Zur Kulturgeschichte des Dinggebrauchs. 23. Deutscher Volkskunde-Kongress in Regensburg vom 6–11. Oktober 1981. Regensburg, Roderer. 291–301. (Regensburger Schriften zur Volkskunde, 1.)

BENDIX, Regina

- 1997 In Search of Authenticity. The formation of folklore studies. Madison, University of Wisconsin Press.

BERGMANN, Klaus

- 1970 Agrarromantik und Großstadtfeindschaft. Meisenheim am Glan, Hain. (Marburger Abhandlungen zur politischen Wissenschaft, 20.)

BORNEMAN, John

- 1993 Belonging in the two Berlins. Kin, State, Nation. Cambridge, University Press (Cambridge studies in social and cultural anthropology, 86)

BÖNISCH-BREDNICH, Brigitte – BREDNICH, Rolf W. –

GERNDT, Helge (Hrsg.)

- 1991 Erinnern und Vergessen. Vorträge des 27. deutschen Volkskundekongresses Göttingen 1989. Göttingen, Schönerbe. (Beiträge zur Volkskunde in Niedersachsen, 5.)

BURCKHARDT-SEEBASS, Christine

- 1975 Konfirmation in Stadt und Landschaft Basel. Basel, Schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde. (Schriften der Schweizerischen Gesellschaft für Volkskunde, 57.)

- 1983 Zeichen im Lebenslauf. In KÖSTLIN, Konrad – BAUSINGER, Hermann (Hrsg.): Umgang mit Sachen. Zur Kulturgeschichte des Dinggebrauchs. 23. Deutscher Volkskunde-Kongress in Regensburg vom 6–11. Oktober 1981. Regensburg, Roderer. 267–281. (Regensburger Schriften zur Volkskunde, 1.)

DENEKE, Bernward

- 1997 Volkskunst und nationale Identität 1870–1914. In NIKITSCH, Herbert – TSCHOFEN, Bernhard (Hrsg.): Volkskunst. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1995. Wien, Selbstverlag des Vereins für Volkskunde 11–38. (Buchreihe der Österreichischen Zeitschrift für Volkskunde, 14.)

EMMERICH, Wolfgang

- 1971 Zur Kritik der Volkstumsideologie. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

FRÜHWALD, Wolfgang et al.

- 1991 Geisteswissenschaften heute. Eine Denkschrift. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

FRYKMAN, Jonas

- 1999 Belonging in Europe. Modern Identities in Minds and Places. Ethnologia Europaea, vol. 29. no. 2. 13–23.

GEIGER, Klaus – JEGGLE, Utz – KORFF, Gottfried (Hrsg.)

- 1970 Abschied vom Volksleben. Tübingen, 74–84. (Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen, 27.)

GERAMB, Viktor von (Hrsg.)

- 1928 Die Knaffl-Handschrift, eine obersteirische Volkskunde aus dem Jahre 1813. Berlin, W. de Gruyter & Co. (Quellen zur deutschen Volkskunde, 2.)

GERNDT, Helge (Hrsg.)

- 1987 Volkskunde und Nationalsozialismus. Referate und Diskussionen einer Tagung der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde. München 23. bis 25. Oktober 1986. München, Münchner Vereinigung für Volkskunde. (Münchner Beiträge zur Volkskunde, 7.)

GINGRICH, Andre

- 1998 Postkolonialer Perspektivenwechsel: Ethnologie, Kultur- und Sozialanthropologie in verändertem Umfeld. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Jg. 128. 15–26.

GÖTSCH, Silke

- 1978 Beiträge zum Gesindewesen in Schleswig-Holstein zwischen 1740 und 1840. Neumünster, Wachholtz. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 3.)

- GREVERUS, Ina-Maria
1969 Zu einer nostalgisch-retrospektiven Bezug-
srichtung in der Volkskunde. Hessische Blätter
für Volkskunde, Jg. 60. 11–28.
- HANN, Christopher
2002 Fieldwork in East-Central Europe and
Fieldwork among the Ethnowissenschaftler. In
KÖSTLIN, Konrad – NIEDERMÜLLER, Peter – NIKITSCH,
Herbert (Hrsg.): Die Wende als Wende? Orien-
tierungen Europäischer Ethnologie nach 1989.
Wien, Verl. d. Inst. für Europäische Ethnologie.
(Veröffentlichungen des Instituts für Europäische
Ethnologie der Universität Wien, 23.)
- HÄVERNICK, Walter
1966 Großstadt-Volkskunde in der Praxis. In
Bausinger, Hermann (Hrsg.): Populus revisus.
Beiträge zur Erforschung der Gegenwart.
Tübingen, Tübinger Vereinigung f. Volkskunde
e. V. 10–105. (Volksleben, 14.)
- HOBSBAWN, Eric – RANGER, Terence (eds.)
1989 The Invention of Tradition. Cambridge,
Cambridge University Press.
- HUGGER, Paul
1967 Sterbendes Handwerk. Basel, Krebs.
- HYMES, Dell
1979 Soziolinguistik. Zur Ethnographie der
Kommunikation. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- JARCHOW, Klaas (Hrsg.)
1980 Dörfer wachsen in die Stadt. Beiträge zur
städtischen Gegenkultur. Alpen, Zero-Verl.
- JOHLER, Reinhard
2000 Die Formierung eines Brauches. Der
Funken- und Holepfannsonntag. Studien aus
Vorarlberg, Liechtenstein, Tirol, Südtirol und
dem Trentino. Wien, Selbstverlag des Institut für
Europäische Ethnologie (Veröffentlichungen des
Instituts für Europäische Ethnologie der
Universität Wien, 19.)
- JOHLER, Reinhard – NIKITSCH, Herbert – TSCHOFEN,
Bernhard
1995 Schönes Österreich. Heimatschutz zwis-
chen Ästhetik und Ideologie. Wien, Österr. Mu-
seum für Volkskunde. (Kataloge des Österrei-
chischen Museums für Volkskunde, 65.)
- KOHLMANN, Theodor – BAUSINGER, Hermann (Hrsg.)
1985 Großstadt. Aspekte empirischer Kultur-
forschung. 24. Deutscher Volkskunde-Kongreß
in Berlin vom 26. bis 30. September 1983.
Berlin, Staatl. Museen Preuß. Kulturbesitz,
Museum für Dt. Volkskunde. (Schriften des Mu-
seums für Deutsche Volkskunde Berlin, 13.)
- KÖHLE-HEZINGER, Christel – SCHARFE, Martin – BRED-
NICH, Rolf Wilhelm (Hrsg.)
1999 Männlich. Weiblich. Zur Bedeutung der
Kategorie Geschlecht in der Kultur. 31. Kongreß
der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde in
Marburg 1997. Münster, Waxmann
- KÖSTLIN, Konrad
– 1980 Folklore in der Biographie: Lügen-
geschichten? Zeitschrift für Volkskunde, Jg. 76.
58–73.
– 1991 Der Alltag und das ethnographische Prä-
sens. Ethnologica Europaea, Jg. 21. Nr. 1. 71–85.
– 1995 Lust aufs Ganze. Die gedeutete Moderne
oder die Moderne als Deutung – Volkskunde-
forschung in der Moderne. Österreichische
Zeitschrift für Volkskunde, Jg. 98. Nr. 49.
255–275.
– 2000 Kulturen im Prozeß der Migration und
die Kultur der Migrationen. In CHIELLINO, Car-
mine (Hrsg.): Interkulturelle Literatur in
Deutschland. Ein Handbuch. Stuttgart–Weimar,
Metzler. 365–386.
– 2002 Die Kongreßtasche und die Europäische
Ethnologie. In MUSNER, Lutz – WUNBERG, Gotthart
(Hrsg.): Kulturwissenschaften: Forschung –
Praxis – Positionen. Wien, k. n. [WUV – Univ.
Verl.] 191–220.
- KÖSTLIN, Konrad – BAUSINGER, Hermann (Hrsg.)
1983 Umgang mit Sachen. Zur Kultur-
geschichte des Dinggebrauchs. 23. Deutscher
Volkskunde-Kongreß in Regensburg vom 6–11.
Oktober 1981. Regensburg, Roderer. (Regens-
burger Schriften zur Volkskunde, 1.)
- LIPP, Carola (Hrsg.)
1986 Schimpfende Weiber und patriotische
Jungfrauen. Frauen im Vormärz und in der
Revolution 1848/49. Moos–Baden–Baden, Elster-
Verlag.
- LIPP, Franz
1949 Angewandte Volkskunde als Wissen-
schaft. In KÖREN, Hanns – KRETZENBACHER,
Leopold (Hrsg.): Volk und Heimat. Festschr. für
Viktor Geramb. Graz–Salzburg–Wien, Pustet.
307–317.
- LÖFGREN, Orvar
1997 Scenes from a Troubled Marriage.
Swedish Ethnology and Material Culture Studies.
Journal of Material Culture, no. 2. 95–113.

MARQUARD, Odo

1986 Über die Unvermeidlichkeit der Geisteswissenschaften. In MARQUARD, Odo: Apologie des Zufälligen. Philosophische Studien. Stuttgart, Reclam. 98–116.

NORA, Pierre

1990 Zwischen Geschichte und Gedächtnis. Berlin, Wagenbach.

PECHUËL-LOESCHE, Eduard

1907 Volkskunde von Loango. Stuttgart, Strecker & Schröder.

SCHÄDLICH, Hans-Joachim

1990 Versuchte Nähe. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt.

SCHARFE, Martin

1970 Kritik des Kanons. In GEIGER, Klaus – JEGGLE, Utz – KORFF, Gottfried (Hrsg.): Abschied vom Volksleben. Tübingen, Tübinger Vereinigung f. Volkskunde. 74–84. (Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen, 27.)

TODOROVA, Maria

1997 Imagining the Balkans. New York – Oxford, Oxford Univ. Press.

TÖNNIES, Ferdinand

1991 Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie. Darmstadt, Wiss. Buchges.

WEBER, Max

1972 Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß einer verstehenden Soziologie. Tübingen, Mohr.

WELZ, Gisela

1998 Moving Targets. Feldforschung und Mobilitätsdruck. Zeitschrift für Volkskunde, Jg. 94. 177–194.

KONRAD KÖSTLIN

The Handbag

The article has originally appeared as Die Kongreßtasche und die Europäische Ethnologie. In MUSNER, Lutz – WUNBERG, Gotthart (Hrsg.): Kulturwissenschaften: Forschung – Praxis – Positionen. Wien, k. n. [WUV – Univ. Verl.]. 2002. 191–220.

NÉPRAJZI MÚZEUM

MUSEUM OF ETHNOGRAPHY

